

Nizami Cəfərov

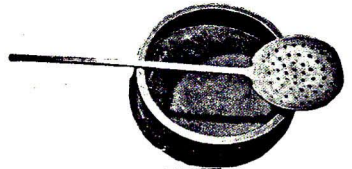
*Dolan,
kəfkirim,
dolan*



NİZAMİ CƏFƏROV

DOLAN, KƏFKİRİM, DOLAN...

Manaf Süleymanovun ömür dastanı



Azərbaycan Milli
Kitabxanası

“Elm və təhsil”

Bakı – 2018

Redaktor: ASLAN KƏNAN

REDAKTORDAN

Arxiv ölkənin tarix kitabıdır. Bu kitab əsrlərlə insanlıq tarxçəsini yaşadan xəzinədir. İnsan doğulandan hər bir dəqiqəsi, hər anı tarixə dönür. Arxivsiz ömür sürmək, ulularımızın izini göyərtmək mümkünsüzdür. Buna görə də nəinki tarixi yazanlar, hətta adi insanlar belə istər-istəməz bu mənəvi xəzinəyə müraciət etmək məcburiyyətindədirlər.

Nizami Cəfərovun 1991-ci ildə qələmə aldığı bu kitab alim, yazıçı Manaf Süleymanovun həyat və fəaliyyətini, keçdiyi ağır yolu əks etdirən ömür dastanıdır. O Manaf Süleymanovun ki, son illərdə yazdığı əsərlərin "qıda"sını arxivlərdən almışdı.

1960-cı illərdə nəsrimizə və poeziyamıza gənc istedadların sürətlə "hərəkətə keçməsi" Azərbaycan ədəbiyyatında dönüş əmələ gətirdi. Bu gənclər sələflərindən fərqli olaraq mətbuata daha cəsarətlə yazılmış əsərlər çıxarırdı. Düzdür, onların bu cəsarətli addımları heç də hər vaxt sakit keçmirdi. Bəzən həmin müəlliflərdən "başağrısı" əskik olmur, onların cəsarətli yazılarına qarşı haqlı-haqsız "hücumlar" öz işini görürdü. Lakin bu cür yazılan bədii əsərlər, nə qədər çox olurdusa, bir o qədər də oxucular tərəfindən sevinclə, rəğbətlə qarşılanırdı. İndi artıq Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli sənətkarları kimi tanınan yazıçı və şairlərimiz həmin dövrlərin "məngənə"sindən çətinliklə də olsa çıxma bildilər. Tarix sonradan bu yazıların vicdanla qələmə alındığı, düzgün və vaxtında yazıldığını sübuta yetirdi.

"60-cılar"ın yaratdığı ədəbi-ictimai təkanın ardınca – 70- ci, 80- ci illərdə yeni tənqidçi- ədəbiyyatşünaslar nəslə yetişdi. Əgər həmin illərdə ədəbiyyata gələn tənqidçilər

Nizami Cəfərov. Dolan, kəfkirim, dolan.
Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2018, 192 səh.

ISBN 978-9952-8176-0-7

© «Elm və təhsil», 2018

ədəbiyyatın yalnız bir sahəsini tədqiq obyektinə çevirirdisə, ədəbiyyatşünaslıq sahəsində ən gənc alim sayılan Nizami Cəfərov qısa bir müddət ərzində müxtəlif mövzulara müraciət etməyə başladı. İlk qələm təcrübəsini dilçiliyə həsr edən, bu sahədə ciddi elmi araşdırmalar aparan, həmçinin ədəbi tənqidimizdə kifayət qədər diqqət çəkən məqalələrin müəllifi olan N.Cəfərov sonralar nəinki nəsr və poeziyaya, hətta siyasi mövzularda belə fikir söyləməkdən çəkinmədi.

N.Cəfərov ədəbiyyatımızın bütün sahələrində köhləmini çapmağa qadir olan ziyalıdır. Təsədüfi deyil ki, bir-birinin ardınca yazdığı "Azərbaycan türkçüsünün milliləşməsi tarixi", "Koroğlu"nun poetikası", "Türk dünyası: xaos və kosmos", "Eposdan kitaba", "Genezisdən tipologiyaya", "Azərbaycanşünaslığa giriş", "Azərbaycan mədəniyyəti məsələləri", "Türkiyə Atatürkün, Azərbaycan Heydər Əliyevin əsəridir", "Klassiklərdən müasirlərə", "Türk xalqları ədəbiyyatı" və s. bir-birindən fərqli əsərləri həmişə ictimai fikrin diqqət mərkəzində durur.

Akademik Tofiq Hacıyev Nizami Cəfərovun hələ tələbəlik illərindən fitri istedadına bələd olduğunu belə xatırlayır:

"Universitetin (BDU nəzərdə tutulur – A.K.) IV kursunda oxuyarkən Tələbə Elmi Cəmiyyəti xətti ilə Nizami Qazan Universitetinə göndərdim. Məruzəsini (Nizami Cəfərov – A.K.) bitirdikdən sonra bir yerli professor deyir ki, biz tələbələrin elmi işlərini dinləyirik, elmi dərəcələrinə yox. Professor bildirir ki, bu Nizami Cəfərov Azərbaycan Dövlət Universitetinin IV kurs tələbəsidir. Sovet dövrünün görkəmli türkoloqu, o zaman Qazan Pedaqoji İnstitutunun rektoru, professor Mirfateh Zəkiyev heyrat və sevinclə tələbəmin bu parlaq istedadına görə mənə təşəkkür və təbrik məktubu yazmışdı."

N.Cəfərov məhsuldar tədqiqatçıdır. O eyni vaxtda kürsüyə qalxıb müvəffəqiyyətlə doktorluq dissertasiyası müdafiə etməyə, kürsüdən düşən kimi qələmə alacağı əsərin ilk cümləsini yazmağa qadir tədqiqatçı-alimdir.

Təsədüfi deyil ki, N.Cəfərov "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetinin əməkdaşı olanda, bir tərəfdən, doktorluq müdafiəsinə hazırlaşır, digər tərəfdən Manaf Süleymanov fenomeni onu sakit buraxmır, bu qocaman yazıçı haqqında geniş həcmli yazı qələmə almağı qarşısına məqsəd qoyur.

Qocaman yazıçı, alim olan Manaf Süleymanov haqqında əsər yazmaq N.Cəfərovun çoxdankı arzusu idi. Şəxsiyyətinə, müdrikliyinə, qələminə ehtiramla yanaşan (kimliyindən asılı olmayaraq hər bir şəxsə isti münasibət N.Cəfərovun xasiyyətidən irəli gəlir), ona övlad münasibəti göstərən N.Cəfərov yazıçı ilə görüşməyi qət edir, saatlarla onun danışdığı yerli-yataqlı xatirələri qələmə (diktafona yox) almağa müvəffəq olur. Yazını qələmə almaq Nizami müəllimə o qədər də çətin olmur. Kitabın başlanğıcında müəllif bu barədə deyir:

"Mən çox adamlar görmüşəm, çox adamlarla həmsöhbət olmuşam, amma Manaf müəllim kimi söhbətçil, müdrik adamlara az-az rast gəlmişəm; həlim, bununla belə, inamlı səsi, işıqlı siması, ağayana hərəkətləri onu mənə sevdirdi və mən saatlarla bu dünyagörmüş kişinin xatirələrinə qulaq asmaqdan doymadım..."

Nəhayət, qocaman yazıçı haqqında qələmə aldığı ömür dastanı 1993-cü ildə "Yazıçı" nəşriyyatında işıq üzü görüb oxucuların stolüstü kitabına çevrildi.

Qeyd edək ki, Manaf Süleymanovun Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivindəki şəxsi sənədləri arasında mühafizə olunan əsərin əlyazmasında adı "Manaf Süleymanov, yaxud tarixə dönmüş günlər" yazılsa da, nəşriyyat ona "Dolan, kəfirim, dolan" adını verməyi məsləhət bilib. Və müəllif də etiraz etməyib.

O zaman kəfirim əlifbası ilə nəşr olunmuş əsərin maraqlı, sadə dillə qələmə alındığını, oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılandığını nəzərə alıb, onu müasir əlifba ilə yenidən nəşr edilməsini məqsədə uyğun hesab etdik.

Müəllif əsərdə yazıçının nəinki xatirələrinə, həmçinin bədii yaradıcılığının təhlilinə də geniş yer ayırır. Onun qələmə aldığı hər bir əsər haqqında elmi mülahizələrini bildirir. Yazıçının doğulduğu Böyük Qafqaz sıra dağlarının qoynunda yerləşən Lahıc kəndi, onun dünyanı heyrətə gətirən sənətkarları: bənnaları, dabbaqları, başmaqçıları, xüsusilə bu torpağın "gerbi" sayılan misgərləri haqqında geniş söhbət açır.

N.Cəfərov bu kontekstdə yazıçının həyatının görünməyən məqamlarını sadə, oxunaqlı bir dildə qələmə alıb.

Əsərə bu şirinlik, istilik, doğmalıq haradan hopmuşdu? Nədənindir Nizami müəllimin bu torpağa hədsiz məhəbbəti? Əsərin "Son sözü"ndə müəllifin Manaf Süleymanova yazdığı açıq məktubdan aydın olur ki, Nizami müəllimin atası Qulu müəllim bir zamanlar təbiətin bəxş etdiyi bu gözəl yerlərdə müəllimlik eləmiş, uşaqlara dilin, ədəbiyyatın sirlərini öyrətmişdi. Anasının isə bu yerin insanlarını, onların xoş rəftarını, isti münasibətlərini, az- çox öyrəndiyi Lahıc dilini hələ də unutmadığı xatırlanır. Ailə öz ata ocağına qayıtdıqdan sonra həmin səfəli yerlərdən tez-tez söhbət açır, dəfələrlə qonaq olduğu İbrahim müəllimin, Çərkəz xalanın şirin söhbətlərini isti bir duyğu ilə yada salırmış.

"Dolan, kəfkirim, dolan..." uşaqlıq illərini Lahıcda keçirmiş müəllifin doğma yerlərə mənən- ruhən qayıdışıdır... Heç nə səbəbsiz deyil... Və doğrudan da, bu dünyanı bir dolandıran var...

Aslan Kənan

ÖN SÖZ,

YAXUD OXUCUYA MƏKTUB

Hörmətli oxucu!

Manaf Süleymanovun yaradıcılığı ilə ilk dəfə nə vaxt tanış olduğum yadıma gəlmir, ancaq yazıçı ilə ilk telefon söhbətim və ilk görüşüm bütün təfərrüatı ilə yadımdadır. Mən çox adamlar görmüşəm, çox adamlarda həmsöhbət olmuşam, amma Manaf müəllim kimi söhbətçil, müdrik adamlara az-az rast gəlmişəm, həlim, bununla bərabər inamlı səsi, işıqlı siması, ağayana hərəkətləri onu mənə sevdirdi və mən saatlarla bu dünyagörmüş kişinin xatirələrinə qulaq asmaqdan doymadım... Çoxlu dil bilsə də, mənə yaxşı tanış olan Lahıc ləhcəsində danışdı – hiss edirdim ki, bu ləhcə hər şeyi yerli-yataqlı xatırlamaqda, söhbətində daha təbii və səmimi olmaqda ona kömək edir, onu saxta ədəbilikdən qoruyur, mühafizə edir. Hər hansı hadisəni, faktı tam konkretliyi, dəqiqliyi, dolğunluğu ilə yadında saxlamışdı. Heç nə onun nəzərindən qaçmamışdı – uşaqlığından tutmuş bu günə qədərki həyatı (və əlavə edim ki, həmişə qeylü-qaldı olmuş həyatı) bütün təfsilatı ilə yadında idi. Çox nadir hallarda səhv edirdi və dərhal da (mənə xronologiya üzərində düşünməyə imkan vermədən) səhvinə düzəlirdi, məsələn, deyirdi ki, filan hadisə – filan ilin martında yox, aprelində olmuşdu, yaxud filan ayın onunda yox, on beşində olmuşdu və s.

Bir dəfə mənə – «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetinin təndit və ədəbiyyatşünaslıq şöbəsinə zəng elədi, necə oldusa səsinə tanımadım (onda hələ yenicə şəxsən tanış olmuşduq və redaksiyaya çox adam zəng elədiyindən onun səsinə tanıma-bilərdim) – dedi ki, hə, necə olur ki, gözəl qızların səsinə tanıyırsan, mənim səsimi yox... Və əlbəttə, bu cür zarafatlar

onun daxili ciddiliyini, mənəvi-ruhi intizamını əsla pozmurdu, – Manaf Süleymanov uşaq yaşlarından başlayaraq böyük, uzun sürən bir tərbiyə məktəbi keçmişdi: mən bu məktəbin təsirini dərhal öz üzərimdə hiss elədim – onun həkimanə söhbətlərini dinləyə-dinləyə, həyatını öyrənə-öyrənə, yaradıcılığını təhlil edə-edə həmin məktəbin, heç olmasa, ibtidai dərslərini ala bildim.

Manaf müəllim mənə həm görünüşü, zahiri, həm də xasiyyəti, daxili ilə babamı xatırladı – o da xeyirxah idi, o da sərt idi və o da ömrünü hədə keçirməmişdi... Bu bənzəyiş məndə qəribə duyğular oyatdı və təzə tanışım vaxtilə babama bəslədiyim sevgiyə də, təbii olaraq, şərik çıxdı.

Hörmətli oxucu!

Mən bu kitabın müəllifindən çox tərtibçisiyəm, sözün müstəqim mənasında əlinə qələm götürüb yazanıyam – hadisələrə, faktlara müdaxilələrim ancaq ən zəruri hallardadır və əslində, bilmirəm bu salnaməçilik işinin öhdəsindən necə gəlmişəm... Manaf Süleymanovun həyatı tariximizin olduqca mürəkkəb mərhələlərindən keçir və keçə-keçə həmin mərhələlərin məzmununu, mündəricəsini özündə əks etdirir – mən bu məzmunu, mündəricəni mümkün qədər zədələmədən verməyə çalışdım, qüvvəmi əsirgəmədim.

Sözü Manaf Süleymanovun özünə verdim, onu danışdırdım, çünki o, seyrçi olmayıb, hadisələri yaşayıb gəlib, zamanı öz içindən keçirib gəlib. Mən onun intonasiyasını da saxlamağa çalışdım, çünki onun səsinə mübhəm, ancaq mənalı (və tarixi) bir harmoniya duydum. Və həmin harmoniyayı pozmaq istəmədim.

Nə isə, haqqın tərəfində olmağa çalışdım...

Müəllif

DOLAN, KƏFKİRİM, DOLAN... (Manaf Süleymanovun ömür dastanı)

Böyük Qafqaz sıra dağları... Qədim Şirvan... Və elə o qədimlikdə olan Lahıc qəsəbəsi... Girdiman çayı, meşəli Niyal dağı. Lap uzaqlarda görünən, başı qarlı Baba dağı, gün çıxan tərəfdə otlaqlı Fit dağı, onunla yanaşı sərt qayalı Xart dağı, Girdimanın o tayında kollu-koslu Qarabel dağı, çayın qurtaracağında, şiş zirvələri göylərə sancılmış Gümüşqala dağı... Dağlar, yaylaqlar, bulaqlar... Lahıc qızları kimi gözəl, Lahıc qızları kimi nazəndə Lahıc qəsəbəsi...

Və bugünün çox hallarda analitik şəkildə dərk, ehtiva və izah edə bilmədiyi keçmiş... Mənim inamıma görə, keçmiş hər hansı halda elə öyrənilməlidir ki, eklektika verməsin, müasir təfəkkürdə qarışıqlıq törətməsin, əksinə, həmin eklektikanı, qarışıqlığı aradan qaldırsın və milli ictimai idrakın profilaktikası üçün şərt olsun. Keçmiş o zaman tarix olmaq hüququna malikdir ki, müəyyən qanunauyğunluqları təsdiq edir və gələcəyə aydın nəzərlərə baxmağa imkan verir: bir xalqın da keçmiş belədir, bir insanın da... Xalq o zaman güclüdür ki, onun tarixi ayrı-ayrı övladlarının həyat tarixçəsi ilə uyğundur, onda təsdiq olunur; əksinə, xalq o zaman gücsüzdür ki, onun tarixi ayrı-ayrı övladlarının həyatı ilə yaşamır və onda təsdiq olunmur.

Yazıçı, alim, müəllim, ümumən zəngin bir insan olan Manaf Süleymanovun həyat tarixçəsi xalqımızın tarixinin olduqca mürəkkəb bir dövrünün tərkib hissəsidir – onu təsdiq edir və onda təsdiq olunur...

M. Süleymanov 1912-ci ildə Novruz bayramına altı gün qalmış qədim tarixi, orta əsrlərə məxsus zəngin etnoqrafik mədəniyyəti olan Lahıc qəsəbəsinin Balaca Lahıc hissə-

sində ziyalılar məhəlləsində (yaxud yuxarı məhəllədə), necə deyirlər, doqquz ay doqquz gün doqquz saati hələ tamam olmamış (yeddi aylığında) dünyaya gəlmişdi. Bu cür vaxtından əvvəl doğulması ailədə onun barəsində belə bir zarafatın yayılmasına səbəb olmuşdu ki, Manaf həmişə tələsir, dünyaya vaxtından əvvəl təşrif buyurması da təsadüfi deyil.

Ancaq dünyanın qəribə işləri var...

Manaf müəllim indi mənim qarşımda əyləşib və onun hərəkətlərinə, danışığına açıq-aşkar bir aştılıq hökmfərmədi – ağılıma sığışdırı bilmirəm ki, həyatın sınaqdan-sınağa çəkdiyi, dağda-daşda yorduğu bu kişi haçansa cavan olub, uşaq olub: o danışır, mən qulaq asıram və elə bilirəm ki, tamamilə başqa bir adamın haqqında danışır – elə bil Lahıcda nə vaxtsa tamamilə başqa bir uşaq doğulub, başqa bir yeniyetmə Bakıya gəlib, dünyanın işlərini görə-görə yaşlaşıb...

Manaf Süleymanovun atası Fərəculla Məşədi Süleyman oğlu mollaxana təhsili görmüşdü, bir neçə dil bilirdi, ticarətlə məşğul olurdu. Anası Fatmabadam Hacı Yusif qızı varlı tacir ailəsindən çıxmışdı, yaxşı əl qabiliyyəti var idi – zərbaftoxuyardı.

Manaf zəif uşaq olduğuna görə xüsusi qayğıya möhtacdı və ata nənəsi Məşədi Gülsüm Molla Ələsgər qızı heç kəsə umud olmayıb bir müddət ona özü baxmışdı, ata nənəsinin ölümündən sonra Manafı Bakıya köçənə qədər ana nənəsi Mədinə xanım böyüdür – yazıçı hər iki nənəsinə böyük məhəbbətlə xatırlayır, onların qayğıkeşliyi barədə danışmaqdan doymur. Ümumən həyatının uşaqlıq dövrü Manaf Süleymanovun dünyagörüşünün, xarakterinin formalaşmasında böyük rol oynamışdı – onun Lahıc haqqındakı söhbətlərini dinlədikcə qədim qəsəbənin XX əsrin əvvəllərindəki mədəni-ictimai mühiti mənim gözlərim qarşısında bütün səciyyəvi detalları ilə canlanır.

İllər keçəcək, uşaq vaxtı Lahıcda gördüyü adamlar yazıcının heç vaxt yadından çıxmıyacaq, onun qəhrəmanlarına

çevriləcəkdi – o, Lahıcı ürəyinin ən dərin guşəsində bəsləyəcək, ən təmiz hisslərlə xatırlıyacaqdı, çünki M. Süleymanovu təkcə lahıclı bir ana doğmamışdı, o, bu yerlərin gözəl təbiətindən, təmiz insani münasibətlərindən doğulmuşdu və sözlün həm müstəqim, həm də məcazi mənasında bu yerlərin övladı olmuşdu. Dünya mədəniyyətinə, elminə yiyələnəndən, dünyanın bir sıra dillərini öyrənəndən və Azərbaycan yazıçısı kimi məşhurlaşandan sonra da bir lahıclı olaraq qalmışdı... «Körpə vaxtı, necə olursa, boğazımdan yara çıxır və əmim Məşədi Əsədulla Quranı götürüb deyir ki, ay Allah, bu uşağa kömək elə sağalsın, onu Xorasana ziyarətə aparacağam – əmim deyərmiş ki, bu uşağın çox uğurlu ayağı var... Mən sağaldım, amma Xorasana getməyə imkan olmadı, yolu-izi bağlamışdılar, bir müdrik adam məsləhət gördü ki, Orta Asiyaın müqəddəs yerlərinə gedim, mən də Xivəni, Daşkənd, Səmərqənd, Buxaranı – bütün Turanı ziyarət etdim.»

... Yəqin ki, Manaf Süleymanov əmisinin əhdini yerinə yetirib Turanın müqəddəs torpaqlarını ziyarət edəndə heç kəs onun bu səyahətinin əsl məqsədini başa düşmürdü – o, həmin əsl məqsədi ürəyində gizlətməmişdi. Və mən yazıcının həyatı, yaradıcılığı, dünyagörüşü ilə tanış olduqca qəti bir yəqinlik hasil etdim ki, Manaf müəllimin əsas keyfiyyətlərindən biri gördüyünü, duyduğunu gizlətmək, heç kimə bildirməmək və yerı deyilsə, heç nəyi zahirə çıxartıb faş etməməkdir.

O, bu cəhətdən Lahıca çox oxşayırdı...

«XX əsrin əvvəllərində Lahıc orta əsrlər feodal şəhərləri üçün xarakterik olan cəhətlərə malik idi – burada, hər şeydən əvvəl, sənətkarlığın: misgərlik, dəmirçilik, bənnalıq, xarratlıq, çarvadarlıq, dərzilik, sərraclıq, cəlbəçilik, başmaqçılıq kimi sənət sahələrinin inkişafı diqqəti cəlb edirdi. Qırxı qədər yalnız misgər emalatxanası vardı. İş xoruz banından başlanırdı. Və emalatxanalardan gələn həmahəng səslər qəsəbənin vuran nəbzini xatırladırdı. Lahıcda Şərq və Qərb təhsili almış müəllim, qulluqçu, həkim, əcazçı və başqa sənət sahib-

ləri, bir məktəb, bir neçə mədrəsə və mollaxana vardı. Cümlə Şirvanda «yeddi yüz Lahic evi» adla idi – ortaya bir məsələ çıxanda çox vaxt deyərildilər ki, «görün yeddi yüz Lahic evində belə şey var!...»

Manaf Süleymanov ömrünün çoxunu Lahıcdan kənarında yaşasa da, «yeddi yüz Lahic evi» həmişə onunla olmuşdu və mən yazıçı ilə söhbətlərimdə həmişə bir Lahic əhli ilə üzbəüz əyləşdiyimi hiss etmişəm – görmüşəm ki, «orta əsrlər feodal şəhərində» o, təkcə uşaqlığını yox, əxlaqi, estetik zövqünün, bədii təfəkkürünün ilk formalaşma mərhələsini keçmişdi. Yazıçı harada doğulursa, harada formalaşsın, o yerin əxlaqını, zövqünü ictimailəşdirir və bu, onun qəbahəti deyil, bəlkə, birinci vəzifəsidir.

M. Süleymanovun uşaqlığı ərköyün olmuşdu, sözbə baxmaqla işi yox imiş və bu cür sərbəstlik onun sonrakı həyatına da təsirsiz qalmamışdı: o, müstəqil düşünməyi, müstəqil hərəkət etməyi həmişə sevmiş, ən çətin anlarda da çıxış yolu tapmağa çalışmış və iradəsi əleyhinə getməkdən çəkinmişdi. Yazıçılığında da sərbəst olmuş, hətta Yazıçılar İttifaqına da nadir hallarda gedib gəlmişdi, heç kəsin işinə qarışmaq istəməmişdi.

... Əsrlər boyu Lahic öz mədəni-tarixi mühitini formalaşdırmışdı, sonrakı proseslər həmin mühitə güclü təsir göstərirdi, buna baxmayaraq Lahic etnoqrafik simasını mümkün qədər qoruyub saxlamışdı... «20-ci illərin ortalarına qədər Qurban bayramı keçirilər, bir dəfəyə yüzlərlə qurban kəsilərdi və əslində, bu böyük bir mərasim idi: əvvəlcə bayrama hazırlıq görülərdi, qurban kəsiləcək qoyunu seçib başına, belinə xına qoyar, gözlərinə sürmə çəkər, axşamdan duz yedirdərdilər, əhvali-ruhiyyə tamamilə dəyişərdi – hamının ürəyində bayram sevdəsi, başında bayram havası olardı. Eynilə Novruz və Oruculuq bayramları çox təmtəraqla, dəbdəbə ilə keçirilərdi.

Lahıcdakı məhəllələrdə olan mollaxanalar dərslərin adı ilə tanınardı: Molla Möminin, Molla Haşımın, Molla Cüməaxşamının (Seyid Murtuzanın), Molla Əli Rzanın, Molla Əlinin və s. mollaxanaları... Molla Mömin və Molla Əli Rza həm şəriət dərsləri verər, həm də xəttatlıq – həkkaklıq, mis qablarda, daşlarda yazı, şəkil həkk etmək öyrədərdilər. Varlı adamların qəbirlərindəki döş və baş daşının üstünü bəzəyərdilər. Molla Cüməaxşamının atası Molla Mir Fazil dörd arvad almışdı, kiçik arvadını daha çox istədiyinə görə onun üçün xüsusi ev tikdirmiş, bağça saldırmışdı və hər cümə axşamı və cümə gününü bu arvadının yanında keçirmiş, ona görə də həmin arvadın doğduğu oğlana eyhamla Molla Cüməaxşamı deyirdilər. Və elə də tanınardı.

1880-ci illərdə qəsəbədə üçüncü rus dövlət məktəbi – şkola açılmışdı. Bu məktəb üçün Piştə məhəlləsində ağacdan-taxtadan səkili bina tikilmişdi. Qıç gecələrinin birində yanğın düşür, bina yanır. Ondan sonra şolanın dərslərini kirayə tutulan evlərdə keçirdilər.

Lahıcın yeddi məhəlləsi olduğu kimi yeddi dəyirmanı, yeddi məscidi, on dörd bulağı, bir dinki vardı. Hacı Ələsgər dəyirmanı, Hüseyn Dadaşın maladan dəyirmanı, Adil bəy dəyirmanı, Mir Əliəkber dəyirmanı və s.

Adil bəyin yanaşı üç dəyirmanı vardı. Əsasən oğlu Əbdülqədir bəyə baxırdı. Çox güclü adam idi, pəsti-pəsti bilməzdi, özünü selə ayı kimi vurardı. Bir dəfə dəyirmanına növbəsiz keçmək istəyən komsomolçunu Əbdülqədir bəy söyüb qovur. Komsomolçu gedib şikayət edir. Məhkəmə başlanır... Hakim müttəhimin adını oxuyur: «Səfərov Əbdülqədir Adil oğlu». Əbdülqədir bəy cavab vermir. Hakim deyir ki, a kişi, niyə dinmirsən?.. Deyir, ona görə ki, adımı duz oxumursan. «Adın nədir?» «Adım Əbdülqədir bəy Adil bəy oğlu Səfərəli-bəyovdur, babam Vərşo müharibəsində ağ padşahın qabağında qılınc çalib, igidlik göstərib, bəy adı alıb...»

Elə bil bu sözləri axtarırlarmış, kişini beş il həbsə məhkum edirlər.

XIX əsrin axırı XX əsrin əvvəllərində Lahıca da çoxlu gözəl evlər tikilir, küçələr qaydaya salınır. Diqqəti cəlb edən binalardan Hacı Xanəhməd sarayını, Hacı Cahanbaxş, Hacı Dadaş, Hacı Gəray, Hacı Qurban (üç mərtəbəli, 94 otaqlı ev tikdirmişdi), Hacı Molla Hüseyin, Hacı Nabat, Hacı Abbas, Hacı Alı və başqalarının mülklərini göstərmək olar. Bunlar çox varlı kişilər idi. ...«Otuzuncu ildə hər çatamın səsinə alıb qolçomaq elan edir, var-yoxlarını müsadirə eləyirdilər. Hacı Nabat qəsəbə partkomunun katibi Ələkbər Molla Məhəmməd oğluna həmişə pul, yağ, bal və s. şeylər göndərir. Bir gün arvadı deyir ki, ay hacı, bu nədir, o istəməmiş sən şey-şüy göndərirsen, bari qoy istəsin, sonra göndər... Hacı Nabat deyir ki, ay arvad, işin olmasın, ona görə göndərirəm ki, heç olmasa o, mənə əvvəllərdəki sayığı Hacı ağa dayı deyir... Bu birilər heç saya salmır.

...Lahıca müxtəlif ailələr var idi və hərəsini çox vaxt laqəbi ilə tanıyırdılar, məsələn, bənnalar, palçıqçılar, itsatanlar, mamaylar, danalar, öküzminənlər, keçəçilər, cücələr, bığlılar, kafirlər, səqqətlər və s. Kişi və arvadlara hörmət əlaməti bir də xüsusi ad qoyurdular. Ağamirzə, Balaqardaş, Balami, Şəkərdostu, Tiladostu, Gülabdostu və s.

Qəsəbənin ən böyük memarı savadsız Hacı Əhməd idi. Diqqətəlayiq evlərin çoxusunu o, layihələşdirib tikmişdi.

Bütün mahalda Hacı Xanəhməd sarayı məşhur və dillər əzbəri idi. Çox təəssüf ki, lahıclıların etinasızlığından, Şəki xan sarayı qədər gözəl olan bu memarlıq incisi müharibə illərində baxımsız qaldığından dağıldı. Hələ əsrimizin əvvəllərində arxitektora və rəssamlara Peterburqdan Lahıca gələn b. b. sarayın bütün detallarını, incəliklərini qədər rəsm edib bir neçə albom hazırlamışdılar. Sonradan bir qadın rəssam üç ay Lahıca o sarayın bütün incəliklərini kağıza köçürüb Bakıya gətirdi. Həmin sənədlər indi bizim İncəsənət Muzeyindədir.

Sarayın inşa edən ustalar əsasən Şəkidən və İrandan gətirilmişdi. Hər bir sütunu, pərdəsi ancaq düyünsüz ağacdan düzəldilmişdi, minlərlə rəngarəng bəzək şüşələri, çini hissələr göz qamaşdırır, insanı valeh edirdi. Onları yapışdırmaq üçün beş min yumurta sarısı işlədilmişdi. Sarayın damını dəmirdən yox, torpaqdan düzəltdilmişdilər. Guya dəmiri xristianlar qayırdığından altında namaz qılmaq günah olar.

...Sarayı dağıdıb, tikinti materiallarını beş motala satmışdılar. Və bu hadisədən altı ay sonra Leninqraddan beş arxitektora və rəssama Lahıca gəlir ki, sarayı yenidən tədqiq eləsinlər, – xarabalığı görüb qəzəb və ürk ağrısı ilə demişdilər ki, «alman faşistləri sizin yanınızda daha insanfəlmis».

Ümumiyyətlə, müharibədən sonra Lahıca viran qalmışdı – binalar dağılmışdı, damlar uçub tökülmüş, küçələri ot, kolkos basmışdı. Bulaqlar qurumuşdu ... Emalatxanalardan gələn gürz, çəkcik səslərindən əsər-ələmət yox idi, ətraf dözülməz sü-kuta qərq olmuşdu .. Adami dəhşət götürürdü, keçmiş günləri yada salıb ağlamaq istəyirdin... Hər bir tərəfə qaçmışdı, adlı-sanlı, məharətli misqorlar, yaratdıqları sənət əsərləri dünyaya yayılıb ad çıxarmış ustalar qalayçılıq edir, dilənçi gütündə pəyələrdə, zirzəmilərdə, daxmalarda birtəhər yaşayırdılar.

...Əziz Abbasov doğma qəsəbəni dirçəltmək məqsədilə artel düzəltmək qərarına gəlir. Bütün rayonlara adamlar göndərib misqorları Lahıca – doğma yurda, ata-baba ocağına çağırır. Gəlirlər, özü də yüyürə-yüyürə gəlirlər... Eyni zamanda atlar alınır, çarvadar dəstəsi yaradılır.

İməcilik yolu ilə küçələr daş-kəsəkdən təmizlənir. Xarabə evlər qaydaya salınır... Dirçəltmə işlərində kolxoz sədri Əziz Əliyev, «İspolkom» Hacıbaba Kazımova, poçt müdiri və partkom Xanım, kitabxanaçı Ruhi Ələsgərova, məktəb direktoru Ənvər müəllim, «Selpo» sədri Səttar Abbasov, baş mühasiblər Məhəmməd Şərhüseyn nəvəsi, Baba Fətli, həkim Ağaməmməd, arvadı Hökümə – bütün ziyalılar, sənətkarlar, kolxozçular, rayon komitəsinin sədri Məhərrəm Sultanov,

doktor Ramazan... ürəkədən, gecə-gündüz çalışırlar. Bakıdakı 27 №-li aptekin müdiri Asəf Rüstəmov Lahıca yol çəkmək, səhiyyə işlərini yaxşılaşdırmaq üçün mərkəzi idarələrə müraciət edir. Və ilk avtomasını əhalinin iməcilik keçirib düzəltdiyi torpaq yolla Şamaxıdan Lahıca gətirirlər. O gün qəsəbədə və ətraf kəndlərdə bayram idi.

Hacıbaba müəllim Qalacıq kəndindən Lahıca, ata-baba yurdunda qayıtdıqdan sonra onun arvadı, yaxşı xalçaçı olan Bacı sənət artelinin sədri olan Tacı Salmanın köməyi ilə bir sınıq-sökük xana tapıb başlayır xalça toxumağa və bu iş böyük müvəffəqiyyət qazanır. İndi Lahıca xalçaları yalnız xarici bazarlara göndərilir.

Rayonla birbaşa əlaqə üçün Girdiman çayı boyunca 16 çəkilib. Bu işdə Səttar Abbasovun şəxsi xərc-xürəcatını, fəda-kar xidmətini qeyd etmək lazımdır.

Və beləliklə, ümumi sənətinə qədim sənətkarlar qəsəbəsi tamamilə dağılmaqdan xilas edildi.

Kənardan gələn hər şeyi qəsəbə özününkülədir, əslər boyu gələn ənənə əsasında mənimsəyir, təbdil edirdi, çünki böyük maddi və mənəvi potensiala malik idi. Lahıca əsasən iki dildə danışdılar: İran dillərindən biri olan Lahıca dilində, Azərbaycan türk dilində – bu dillərin birincisi adətən qəsəbədəxili, o biri isə qəsəbədənkənar ünsiyyətə xidmət edirdi və iki müxtəlif mənşəli təfəkkür tipinin çoxəsrlik qarşılıqlı əlaqəsi, funksional yaxınlaşması tədricən xüsusi mədəniyyət fenomeni yaratmışdı (M. Ə. Rəsulzadənin Lahıca yazdığı məşhur «Əsrimizin Sayı»-sı traktatında həmin fenomenin məzmunu, demək olar ki, bütünlüklə aydınlaşdırılmışdır).

Lahıca arvadlar axşamlar nağil danışdılar və bu nağıllar adətən Lahıca dilində olardı, türk dilində isə ən çox «Aşıq Qəribin kitabı»nı oxuyub qulaq asardılar – hər iki dil eyni bir mədəniyyətin daşıyıcısına çevrilirdi...

Gəlini həmişə atla aparırdılar... Əvvəlcə atçapma olardı və kimin atı ötsə, xələt alardı, gəlinin başından pul, şirniyyat tökdülər.

Manaf Süleymanovun bir insan və bir yazıçı kimi şəxsiyyətinin formalaşmasında valideynləri böyük rol oynamışlar... «Atam həddindən artıq zəhmli adam idi, hələm-hələm gülməzdi, məhəbbətini bizdən gizlədərdi. Bir dəfə, altı-yeddi yaşım olardı, ağlaya-ağlaya atamın üstünə gəldim, mənə elə vurdu ki, sərildim yerə. Atam mənə ömrümdə cəmisə iki dəfə öpüb, o da alımdan: birinci dəfə 1926-cı ildə Lahıcdan Bakıya yola salanda, ikinci dəfə 1942-ci ilin fevralında əsgəriyə gedəndə – Bakıya yola salanda dedi ki, qulağıma səndən bir pis söz çatsa, elə bil ki, ölmüsən; əsgəriyə yola salanda dedi ki, Allah köməyin olsun!..

Deməliyəm ki, mən də uşaqlarımı və eynilə bacılarımı nadir hallarda öpmüşəm. Anam da bilirdi ki, xoşuma gəlmir, mənə öpməzdi. Öpüşün də öz adamı var, öz mağamı var... 17

Lahıca mağazamız var idi, bir də atam xalı, xalça alıb ildə bir dəfə Batuma aparıb xaricdən gələn tacirlərə satarı. 1927-ci ildə hökumət onu Şamaxıya çağırdı və xaricə göndərilən xalçalar üzrə ekspert təyin etdi: bu sahədə yaxşı mütəxəssis sayılırdı. 1962-ci ildə vəfat elədi.

Həyatdakı bütün müvəffəqiyyətlərim üçün, heç şübhəsiz, birinci növbədə anama borcluyam. Onun çoxlu qızıl bəzəyi var idi – bunun sonralar bizə böyük iqtisadi köməyi oldu... Çətinlikdən qorxmazdı, mənə həmişə deyirdi ki, oğul, çalış oxu, pul gedər də, gələr də, amma oxumaq, bilik qalar... 1950-ci ildə qardaşım cavankən vəfat etdi, anam ağlayırdı, mənim səsimi eşidəndə isə susurdu – qardaşımın ölümündən sonra bir dəfə də olsun yumşaq yorğan-döşəkdə yatmadı, palaz üstündə yatırdı. Deyirdi ki, oğlum daş-torpaq altında yatır, mən necə yorğan-döşəkdə yata bilərəm, yox, bacarmaram...

Qardaşımın vəfatından sonra çox yaşamadı, fikir içində allahın rəhmətinə getdi.

...XX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada özünü göstərən milli münaqişələr «orta əsrlər feodal şəhəri»nin də dincliyini pozur, çaxnaşma yaradırdı. Erməni quldurları 1918-ci ilin

iyul – avqust aylarında quldur Arsen Əmiryanın başçılığı ilə böyük bir dəstə halında (iz azdırmaq üçün adlarını «inqilabi ordu» qoymuşdular) Basqalı tutub Lahıca hücum etməyə hazırlaşdılar. Lahıca əhalisi çətin vəziyyətə düşür – qəsəbə varlı idi, yüzlərlə hacı var idi, quldurlar o dövlətdən əl çəkmək istəməyəcəkdilər, əvvəl qəsəbə əhli fikirləşir ki, qaçıb dağlarda gizlənsinlər; amma görürlər ki, bu, yaramaz – qəsəbəni qarətçilərin əlinə vermək əcdadların ruhuna hörmətsizlik olar.

«Müdafiəyə hazırlaşsınlar: dəmirçi usta Məmmədrazının başçılığı altında top qayınırlar, topun çertyojunu Almaniyada Politexnik institutunda oxumuş müəllim Rəsul Rəhimli verir. Eyni zamanda on-on beş aftafaya bant, dəmir qırıqları doldurub ağzını bağlayırlar, lüləyinə fitil qoyub cəbhə xəttinə – Niyal dağına aparırlar. Quldurlar Basqaldan gələn yeganə cığırda dağın aşılıb Lahıca hücum etmək istəyəndə cığırın başında həmin aftafaları partladırırlar, düşməni qaçmalı olur. Bu hadisə bir vaxtlar «aftafa muharibəsi» kimi məşhurdur...

Həmin hadisənin iştirakçısı olan bir erməni zabiti demişdi ki, mən türk cəbhəsində də olmuşam, rus-alman cəbhəsində də – almanların ən güclü silahlarını həmin cəbhədə sınaqdan keçirdiklərini də görmüşəm, ancaq bu cür silaha heç yerdə rast gəlməmişəm; görəsən bu nə cür silahdır ki, dağı-daşı belə dəhşətlə lərzəyə gətirir?..

Usta Məmmədrazının başçılığı ilə hazırlanan topdan cəmi bir dəfə atəş açırlar – od verən kimi gurultu qopur, güllə ilə bərabər topun özü də havaya qalxır. Topun gurultusunu, deyilənə görə, qonşu kəndlərdə də eşidirlər. O vaxtdan «Lahıca topu kimi baş-ayaq atmaq» ifadəsi yaranır... Haqqında bəhs olunan topun müəlliflərindən biri Kəblə Süleyman bəy idi, ancaq hamı ona Kəblə Xəncər deyirdi. Bir dəfə Şuşadan Lahıca rus dilində bir teleqram gəlir və teleqramı gətirib verirlər Kəblə Süleyman bəyə ki, sən rusca bilirsən, oxu görək nədir – sən demə bu kişi rusca o qədər dərindən də bilmirmiş, teleqramı oxuyub deyir ki, Hacı Mirayyubu xəncərlə öldü-

rüblər. Deməyən teleqramdakı «skonçalsya» sözünü Kəblə Süleyman bəy «xançal» başa düşüb, o vaxtdan da adı Kəblə Xəncər qalmışdı.

1918-ci ilin payızında Məhyəddin əfəndinin komandası altında iyirmiyyə qədər türk hərbiçisi at üstündə, qabaqda bir nəfər əlində bayraq şərqi oxuya-oxuya qəsəbəyə daxil olurlar:

Arş irəli, arş irəli,
Türk ordusu dönməz geri!..

Ağsaqqallar onları Quranla, duz-çörəklə qarşılayıb ayaqları altında bir neçə qurban kəsirlər, Xan Əhməd sarayında yerləşdirirlər. Qısa bir müddətdə türklər qəsəbə və kəndlərdən yetmişə qədər əsgər hazırlayırlar – indiki orta məktəbin yerində o vaxt hərbi təlim keçirmişlər.

Lahıcın əhalisi əsasən şiə idi, üç-dörd sünnü ailəsi var idi. Bir sünnü arvad gəlib Məhyəddin əfəndiyə deyir ki, siz də sünnüsünüz, biz də – mənim oğluma yanınızda bir iş verin işləsin... Məhyəddin əfəndi hirsindən elə qışqırmışdı ki, arvad tırtap yerə sərilmişdi. «Teessüf, hayıf!.. Kadınsın, yoxsa seni dar ağacından asdırardım – islam yeganedir, bölünmez!» – demişdi.

Və türklər gələn gündən qəsəbədə qayda-qanun yaratmışdılar.

«Türklərin hərbi məşq keçməsi maraqlı bir tamaşa idi – onlar məşq zamanı hərbi nəğmələr oxuyurdular və səs ucaldıqca Niyal dağına əks-səda verir, gəncləri vuruşa, mərdliyə sövq edirdi. Böyükü-küçüklü bu nəğmələri təkrar edirdilər. Onlardan biri belə idi:

Söylüyünüz, ey buludlar,
Türk ordusu keçdimi?
Cəsur ordu Qərbə tərəf,
Qərbə tərəf getdimi?..

Bir başqa nəğmə:

Feyz zəfərdən gəliyor bizlərə,
Arş, igidlər, vətən imdadına!
Altı da bir, üstü də birdir yerin,
Arş, igidlər, vətən imdadına!..

Bu, milli ruhdan gəlirdi, mənəvi ehtiyacdan doğulurdu, ona görə də yadda qalırdı... Adam dağla-daşla vuruşmaq istəyirdi.»

...Lahıcda ziyahların sayı çox idi, əksəriyyət Şərq təhsili görmüşdü – islam dini hökmfərma idi, hər şey şəriətə əsasən müəyyən olunurdu. Təbiblər, təsviri-sənəтчilər, hətta caduğərler də vardır...

«Nəcəfdə, həm də İsfahanda təhsil almış məşhur həkim və alim Ağa Seyid Əşrəf bütün mahalda tanınırdı. Xəstə üstünə gedəndə üzündə rübənd olardı, qatıra mindirərdilər və bir nəfər yaşlı kişi qatırı çəkib aparardı. Deyilənlərə görə, yanmıcan xəstəni dirildəmiş. Zəvərə məhəlləsində köhnə məscidlərdən birini dağıdıb yerində gözəl bir məscid tikirlər, içərisi bəzəkli... İlk moizəni Ağa Seyid Əşrəf edir və binaya baxır deyir ki, bunu ki bu qədər təmtəraqlı bəzəyibsiz, bura axırda oyunxana olar. Oldu da... Həmin məscidi klub elədilər... Bir dəfə də Ağa Seyid Əşrəfdən soruşublar ki, qiyamət haçan baş verəcək? Deyib ki, onu dəqiq bilmək olmaz, amma işarələri əvvəlcədən görünər: dəmir öz-özünə göydə uçar, kiçik böyüyün üzünə ağ olar, qızlar-qadınlar başıaçıq gəzər...»

Türklərin Lahıca gəlişi, hərbi təlim keçmələri, qayda-qanunu göz bəbəyi kimi gözləmələri balaca Manafa böyük təsir etmişdi. Və o, həmin təəssüratı heç zaman unutmamış, çox sonralar yazdığı məşhur əsərlərindən birində türk ordusunun Azərbaycana gəlişi, yerləşməsi və ölkənin idarəsində iştirakı barədə yazmışdı. Ancaq bu hamısı deyildi...

«Mən hər səhər əzan səsinə oyanırdım – evimizin yandakı məscidin minarəsindən Kəblə Rəhim əmi əzan verər-

di, bir qədər uzaqda aşağı məhəllədəki Hacı Abbas məscidindən Seyid Ağanın səsi gəlirdi. Zəvərdən, daha uzaqdan isə Ağa Mehdi xoş bir avazla oxuyardı:

Ay gəlib başa çatıb, rəngi-hilal axtarıram,
Yox ömrümdə heç kəsim, bir qara xal axtarıram.

Bu nəsil məşhur əzançı idi. Səslərinin mələhəti, avazı bütün mahalda məşhur idi və hətta gedib İstanbula çıxmışdı. Ağa Mehdi'nin atası Axund əmi əsrin əvvəllərində Məkkəyə ziyarətə gedəndə İstanbulda başına belə bir qəza gəlir:

Nəql edirmiş ki, İstanbulda pullarımı itirdim.. Çayıb qaldım, borc alası adam yox, zəvvarların hər kəsin özünə çatası miqdarda pulu var. Çox olsa da, heç kəs naqd pulu verib gözləyəsi deyil.

Höyl məni götdürdü, az qaldı bağrım çatdasın, təskinlik tapmaq üçün başladım İstanbul küçələrində hərlənməyə. Gü-nortaçağı gəldim çıxdım gözəl bir məscidin qabağına. Girdim həyətə, gördüyüm mənzərəyə heyran qaldım: hər yer gül-çiçək idi, iri hovuzda şəffaf su fəvvarə vurur, elə bil min bir ahənglə nəğmə oxuyurdu. Ağaclarla quşlar bu nəğməylə həmahəng cıkkıldayırdı.

Bir neçə nəfər hovuz kənarında dəstəmaz alırdı. Orta yaşlı bir kişi yaxınlaşıb soruşdu: «Qəribə oxsayırsan. Bəlkə, acmısan, bir qulluğun var. Haralısan?» «Qafqazdanam» – dedim, Məkkəyə ziyarətə gedirəm.» Kişi «ziyarətini Tanrı qəbul etsin» – dedi. Mən əzan verməyə qalxıram, minarəyə. Bağışla».

«Əfəndim, – dedim, – icazə verin əzanı mən deyim...» «Sövtünüz iyimi?» «Eşidəcəksiz, pis deyil». «Pək iyi, əfəndim, bu gün əzanı siz çağırın».

Qalxdım minarəyə. Qanıq qara. Pul itib. Qürbət yer. Ağ-lamaq, bar-bar bağırmaq, dərdi azaltmaq istəyirəm. Başladım

əzan çəkməyə... O ki var ürəyimi boşaltdım, xütbə oxudum, Allah dərğahına əl açıb dua edə-edə Allahdan dərdimə çarə istədim.

Mınarədən düşdüm. Azañçı iki nəfər zabitlə yaxınlaşdı dedi: «Əfəndim, şu yavərlər sultan sarayından ardinızca gəliblər». Qıçların tutuldu, dəhşətə gəldim, ürəyimdə dedim: «Allah, özün dada yetişi. Deyəsən, qaraçuxa yatıb, mənimki dalbadal götürmir.» Danışmağa dilim söz tutmadı. Yavərlərdən biri: «Əfəndim, əfv edərsiniz, sultan həzrətləri bizi ardinızca göndərib. Gedəlim Yıldız saraya!»

Düşdüm qabağa. Deməynən Yıldız saray lap yaxında imişi. Hərlədə-hərlədə bir neçə həyət-bacadan keçirdərək mənə götürdilər sultanın qəsrinə. Qalxdıq ikinci mərtəbəyə. Xalı döşənmiş dördkünc otağa girdik. İki taxt, üç-dörd sandıq, ortada miz vardı. Taxtın üstünə döşəkcə, mütəkkələr atmışdılar. Tavanından qəndil sallanırdı. Pəncərələrdə ipək-tül pərdələr. Bir sözlə, padşah otağı.

Yavər taxtı göstərdi. Əyləşdim. Dedi ki, sultan həzrətləri indi gələcək.

Çox keçmədi Sultan Əbdülhəmid otağa girdi, salam verdi. Dik qalxıb təzim etdim, dizlərim üstə çökdüm. Əlində qara təsbəh vardı; işarə etdi ki, qalx.

Ayağa durdum, qollarımı çarpazladım. Ortaboy, arıq adam idi. Uzunsov sifəti vardı, nazik qara saqqal qoymuşdu, xırda gözləri bir-birinə yaxın və çox tünd baxışlı idi. Uzunsov burnu da nazik idi. Basdan-ayağa qara geyinmişdi. Təsbəh tutduğu əlilə oturmağa mənə yer göstərdi. Əyləşmədim, təzim edib dedim: «Əlahəzrət, xalifeyi-islam sultan cənablarının hüzurunda ayaq üstə durmaq ömrü uzununu mənimçün ən böyük səadətdir».

Sultan oturdu, yenidən mənə yer göstərdi. Mən xalı üzərində iki dizim üstə əyləşdim. Sultan astadan dedi: «Ramazan- mübarəkin on günü qalib. Sövtünüz, səsinizin ahəngi anamın çox xoşuna gəlib. On gün ərzində səhər, günorta və axşam əzanı bizim camə minarəsindən çağırınız».

«Sultan həzrətlərinin iradəsi hər bir müsəlman üçün müqəddəs olduğu kimi mənim üçün də müqəddəsdir» – deyib baş əydim.

Sultan dedi: «Bilirəm, Məkkeyi-mükərrəməyə ziyarətə gedirsən. Arkadaşlarınızdan ayrılısanız, təvəfa çatmazsınız. Bən sizi kəndi vaporumdə yola salaram, digər zəvvarlardan daha tez mənzilə girərsiz... Burada qalacağınız müddət ərzində bizdə olacaqsınız. Şəkər bayramından iki gün sonra yola düşərsiz».

Bələliklə, orucluq bayramı süfrəsində Sultan Əbdülhəmidlə bərabər oldum. Əlli dənə qızıl türk lirəsi bağışladı və öz şəxsi gəmisində mənə Cəddəyə yola saldı.

Yol yoldaşım zəvvarlardan neçə gün tez Məkkəyə çatdım.

...Əzan başlayanda əmim arvadları, əmilərim və əmim oğlanları namaz qıldılar. Belə təsəvvür yaranardı ki, səhər-səhər bütün qəsəbə Allahla təmasda, ünsiyyətdədir... İllər keçib, hər şey kökündən dəyişib, amma mən indi də səhərlər əzan səsinə oyanıram. Və bu səs mənim qulaqlarımdan getmir ki, getmir»...

M. Süleymanov 1919-cu ilin 15 sentyabrında Lahıcdakı hökumət məktəbinin yarıncı sinfinə gedir. İlk müəllimi Mehdi Mehdiyev olur. Həmin məktəbdə yaxşı müəllimlər dərs deyirdilər: birinci və ikinci siniflərdə Hüseynəli Abbasov, üçüncü sinifdə Nəcəfəli Axundov, dördüncü sinifdə Həsən Rəhimli və Tacbəxş Mürsəlov, beşinci sinifdə Nurməhəmməd Əhmədov ona dərs demişdilər.

Lahıcdə ilk dəfə divar qəzetini Nurməhəmməd Əhmədov çıxardı – qəzetin mətnini, xətti yaxşı olduğu üçün M. Süleymanov yazırdı. Qəzetin adı da elə «Lahıç» idi, bazarda asılırdı ki, hamı oxuya bilsin. Burada məqalələr, felyetonlar yazılırdı...

«Qəzetin fəal müəlliflərindən biri və rəssamı Lətif Hacı Zeynal oğlu idi – 20-ci illərin ortalarında hökumətin göstərişi ilə məscidi klub üçün təbdil edəndə nardivandan yıxılıb öl-

müşdü. Qəsəbədə vaveyla, evlərində şivən idi. Arvadı hamilə olduğundan bayıra çıxmırdı, ağsaqqal, nurani Hacı Zeynal ağlaya-ağlaya belə bir bayatı çəkdi:

Gəlin, dur çıx sən pərdədən,
Nazım, dur çıx sən pərdədən, –
Al geydin yaşmadı,
Qara key, çıx pərdədən...»

Sanki yer-göy yas tutub ağlayırdı. Və bu səs əbədlilik Mə-naf Süleymanovun qulağında qalmışdı...

«Mirzə Ələkbər (ona Mirzə həkim də deyirdilər) adlı bir nəfər iranlı gəlib mədrəsə açmışdı. Zabitəli müəllim idi. Ən kütbeyin uşağa beş-altı aya Qurani əzbərlədirdi. Xüsusi dərş demək üsulları var idi: coğrafiyadan, fizikadan müəyyən mə-lumatlar verər, yumurtadan qlobus düzəldib şagirdlərə yerin kürə şəklində olduğunu əyani olaraq başa salarmış.

Mirzə Ələkbərin üç cür cəza ağacı varmış: yarım metrlik ağac ələ, bir metrlik bədənə, metr yarımliq isə uzaqdan vur-maq üçünmüş...

20-ci ilə qədər hər səhər dərşə gələndə əvvəl dua oxuyar-dıq, sonra Azərbaycanın himnini...

Azərbaycan, Azərbaycan!..
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni,
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırıq,
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə hazırıq,
Üç rəngli bayrağınla məsud yaşa...
Altun diyar, zümrüd Quzğun, mavi Xəzər!..

Günorta yeməyindən qabaq məktəbdə şagirdlərdən biri avazla dua oxuyar, biz əllərimizi qaldırıb təkrar edər və «amin!» deyərdik.

Anam hər səhər məni yuxudan oyadanda belə bir mahnı oxuyardı:

Məktəbə get hər səhər, oğlum,
Şirin dilli, bəxtəvər oğlum!..

...Mələhətli səsi var idi – layla deyəndə qonşular onun səsinə qulaq asırdılar və bu səs adamın ruhunu oxşayırdı...»

Türklər Lahıçı tərki ələyirlər... İctimai-siyasi ovqat dəyiş-məyə başlayır – anarxiya düşür, oğru-əyrinin sayı görünmə-miş dərəcədə artır: bir dəstə qolugüclü quldur-qaçaq Lahıç əhalisini hədələyərək altmış min manat qızıl pul tələb edir... Vuruşma başlayır. Quldurlar məğlub olur.

«...Lahıçda bir yasavul Xankişi var idi – müqəssirlərdən 25 üç şahı rüsvət alar, buraxardı. Camaat arasında deyərdilər ki, üç şahını ver, işi Xankişidə qurtar, qoyma məsələ yüzbaşı Əkbərə çatsın; Əkbərə çatdı, bir manatı ver, qoyma iş köhnə şəhərə – Şamaxıya gedib çıxsın. Çox baha tamam olar. On gündə, yarım ayda çağıracaqlar. Altı abası bu başdan at kərəsi, bir o qədər də dala qayıdanda. Üç-dörd gün karvansara xərci, gecəsi iki abası. Səhər, günorta, axşam çay-çörək xərci... Bir dəfə divan-dərəyə istər günahkar, istər şahid kimi düşmək ailənin bir illik məxarici bahasına tamam olurdu.» «Üç şahı yasavul Xankişiyə ver, işi yuxarılara qoyma getsin» misali boş yerə yaranmayıb...

...Ləzgilər Lahıca hücum edər, talanlar törədər, adam öl-dürərdilər, Azərbaycan Rusiyaya ilhaq edilənə qədər də belə idi, ilhaq ediləndən sonra da; qismən azalsa da, yenə belə olurdu. Qəflətən ləzgi atılan gəlib qəsəbəyə dolar və əhali-dən bac-xərac tələb edər, bir neçə gün ləzzətli xərəklər yeyər, ən çox da plov bişirdirərmişlər. Bir dəfə belə hadisə olur: Ev yiyəsi deyəndə ki, düyü qurtardı, daha yoxdur, ləzgi ev yiyə-sinə dişində deşik olduğunu göstərir və deyir ki, düyü düşüb dişi ağnyır. Heç olmasa bircə dənə düyü gətir, qoyum dişimin

deşiyinə, hava gedib ağrıtməsən... Ev yiyəsi inanır və gedib bir düyü götürür. Ləzgi düyünü alıb deyir ki, ha, qalanını da götür plov bişir, düyü bir dənə olmas.

Ləzgilər qəsəbədə hər səhər-axşam əl-ələ verib oynaya-oynaya bərkədən oxuyurlar:

La ilahə illəllah,
Şamil şahdır, inşallah!

Camaat eşidəndə ki, ləzgilər gəlir, dərhal şey-süylərini gizlədər, qaçıb meşələrdə, dağlarda gizlənməmişlər. Bəzi evlərdə zirzəmilər, yeraltı otaqlar düzəldib arvad-uşağı, varidatlarını orada «xəkriz» edərmişlər. O zirzəmilərdən indi də bir neçəsi qalmışdır.

Ləzgilərin əlindən cana doymuş camaat axırda qərarlaşıb gümən gəlməyən yerlərdə əvvəlcədən dərin quyular qazır, üstünü şax və küləşlə örtürlər. Birdən qırx nəfər silahlı ləzgi atlısı gəlir qəsəbəyə, camaat onları hörmətlə, mehribanlıqla qarşılayır. Atlarını tövləyə çəkib rahatlayır, bir neçə qoyun kəsir, mehmanavazlıqla yedirib içirlər. Gecəyansı yuxuda ikən quldurların özlərinin də, atlarının da başını kəsib, doğrayıb pal-paltar və yəhərləri ilə birlikdə tökürlər quyulara. Nişanə qalmamaq üçün bir çöp də götürürlər...

Beş-on gündən sonra bir dəstə atlı ləzgi gəlir ki, bəs bizim adamları bu tərəflərdə görməmişiniz?.. Qəsəbə əhli cavab verir ki, xeyr, buralara gələn-gədən olmayıb. Ha axtarırlar, tapıb bilmirlər və nəalac qalıb çıxıb gedirlər – bu əhvalatdan sonra Lahicə talançı basqınlar, deyilənə görə, bir müddət kəsilir...

Buna baxmayaraq ləzgi hücumları Lahicə əhalisini daim təhlükə altında saxlayır, müəyyən gərginlik yaradırdı. Və ümumiyyətlə həmin təhlükə Azərbaycanın şimal vilayətlərini, xüsusilə XIX əsrin axırlarına qədər rahat buraxmırdı. Mirzə Kazım bəy bu hücumlar barədə həmin dövrdə (XIX əsrin ortalarında) özünün «Müridizm və Şamil» məqaləsin-

də yazmışdı: «Məhəmməd dininə mənsub olan Qafqazın müxtəlif tayfalarından ibarət və yarımvəhşi icmaları ac, sö-küb dağıtmaq ehtirası ilə yanan, quldurluqda cürətli, qə-nimət əldə etməkdə amansız, hərbi yürüşlərin qanlı yolla-rında qarşılıqları çıxan şübhəli «tələ»ləri seçməkdə həmişə yüksək həssaslığa malik idilər: hər hansı bir cavanın başqa tayfadan olan qonşular üzərinə gəcə basqınına, yaxud qısa müddətli yürüşə getmək qərarına gəlməsi kifayət idi ki, dərhal iyirmi-otuz silahlı qoçaq onların gəlişindən xəbərsiz mülki əhalini qorxudub dəhşətə salmaq bacaran dağlı ona qoşulsun. Uşağın yaddaşında dəhşətli şeylər daha də-rindən iz salır və həmişəlik qalır – 1810-cu ildən 1820-ci ilə qədər, mən hələ uşaqkən şahidi olmuşam ki, Dərbənd və Qubanın əhalisi ləzgilərin bu cür basqınlarından necə əzi-yət çəkirdilər, sürürləri, ilxıları qovub aparır, tikililəri ilə birlikdə bağ-bağçaları, mülkələri, bədbəxt rəncbərlərin taxılını yandırır və nəhayət gecələr qapılar bağlandıqdan sonra qaladan bayırda qalmış yeniyyətləri oğurlayırdılar. Dağlıların ruslara və rus silahına tabe olmuş digər xalqlara nifrəti o zaman indikindən daha güclü idi...»

...Manaf müəllimdə 1917–1920-ci illərdə baş verib keçən mürəkkəb dövrün hadisələri barədə çox maraqlı və zəngin məlumat var. 1917-ci il fevral burjuva inqilabı, sonra oktyabr proletar inqilabı zamanı orta əsrlər qəsəbəsində bu qovğaların əks-sədası barədə uzun-uzadı söhbətlər edir...

«II Nikolay taxtından salındı!..

Qəsəbədə şəşqınlıq, sonra vəlvələ. «Dəli» Hacı Nur Məhəmmədin məktəbə gedib dərslər zamanı sınıfa soxulması, II Nikolayın iri portretini divardan çıxardaraq bıçaqla cırması, sonra çərçivəyə kəndir bağlayıb bazarda sürüyə-sürüyə məşhur şeiri oxuması:

Elan cəng rus bə Sultanı Tusadad
Bəd əz dü sal, şah Xorasan cavab u,
Ba tap asimaniya cəng Prusu dad!

(Xalça taciri Hacı Nur Məhəmməd bir neçə tay xalı-xalçanı gəmiyə vurub aparır Amerikaya, yaxşı pul qazanır. Bir həməşəri kişi onu aldadıb pullarını qaçırır. Hacı Nur Məhəmməd dala qayıdır. Başlayır Amerikada gördüklərindən, təy-yarənin quş kimi göydə uçmasından, avtomobil, velosiped, avtobus və s. barədə danışmağa. Camaat deyir ki, pulları oğurlanandan sonra başına hava gəlib. Adı qalmısdı «Dəli» Hacı Nur Məhəmməd).

Müvəqqəti Kerenski hökumətinin qısa ömrü və iflası, imperiyanın çalxalanıb tərkib hissələrə bölünməsi, qatı zülmət tüstüləri içərisində çapalaması... Yüzlilik əsarət zəncirini qıran tapdalanmış məzlum Şərqiñ dirçəlib ayaqlar altından ancaq dizi üstə qalxa bilməsi...»

Yəqin ki, Lahıcın tarixində maraqlı hadisələrdən biri ölkədə sosialist inqilabının qələbəsi, başqa sözlə, Qızıl ordunun qəsəbəyə gəlməsidir... İlk nəzərdə adamın yadına kinolarda gördüyü basmaqalib, «ənanəvi» hadisələr düşür – budur bir dəstə atlı döyüşə-döyüşə, adamları qıra-qıra kəndə girir və şübhəsiz, varlıların zülmündən tənə gəlmiş yerli muzdurlar və kəndlilər dərhal inqilab edib Qızıl ordu ilə birləşirlər, ağır mübarizədən sonra kənd, yaxud qəsəbə öz inqilab komitəsini təşkil edir və s. və i. a. Ancaq belə olmamışdı... 1920-ci ilin may ayının əvvəllərində Lahıca xəbər çatır ki, bəs «yoldaşlar» Bakını tutdular – qəsəbənin əhalisi dərin bir fikrə gedir ki, aya, bu işin axır necə olacaq, dava-qalmaqal olmayacaq ki?.. Tək bir nəfər, görünür, yerini rahat ələmək üçün başlayır vax-

1912-ci ildə Xorasanla olan rus qarnizonu əhaliyə divan edib İmam Rzanın türbəsi olan məcidi topa tuturlar. 1914-cü ildə isə alman qoşunları Birinci dünya müharibəsində rusların Polşadakı ordularına böyük ziyan verir, deyirlər, guya İmam Rza ruslara qənim olub.

tından əvvəl sevinməyə, atılıb-düşməyə, gülüb-oynamağa ki, «şükür Allaha, axır ki, biza lazım olan hökumət – tovarışlər gəldi...» Və Sovet hökuməti möhkəmlənəndə tərs kimi birinci həmin kişini «kulak» eləyib dama basır – o da deyirmiş ki, ömrümdə bir dəfə oynadım, nəticəsi də belə oldu... Allah cəzami verdi.

Nə isə... Şamaxıdan xəbər göndərdilər ki, bəs üç-dörd nəfər ağsaqqal, sözü keçən adam gəlsin Qızıl ordunu Lahıca aparsın – daha nə olasıdı ki, bir hökumət ki, özü öz ayağı ilə Şamaxıya qədər gəlib çıxıb, deməli, Lahıca da gəlməlidir, ona görə də bir neçə ağsaqqal yığılıb gedir Şamaxıya. Onların içərisində M. Süleymanovun atası Fərəculla kişi də var idi. Lahıca ağsaqqallarına cır-cındır içində olan, silahları sınıq-salxaq, köhnə, atları ümumiyyətlə olmayan qırx nəfər rus əsgəri göstərib deyirlər ki, bunlar Lahıca inqilab eləməyə gedəcəklər, Şamaxı inqilab komitəsinə iltizam verin ki, bir sədəmə toxunsa, başlarına bir iş gəlsə, Lahıca əhalisi cavabdehdir. Ağsaqqallar etiraz edirlər ki, biz bu cür iltizam verə bilmərik, – Şamaxıdan Lahıca qədərki yol erməni ilə doludur, bunlar da Lahıca piyada gedəcəklər: atları yox, dəvələri yox. Meşədə, dağda-daşda erməni rusu gülləyə bасса, ona Lahıca niyə cavab verməlidir?.. Çox çək-çevirdən sonra ağsaqqallar iltizamı bu cür verirlər ki, Lahıca girəndən çıxana qədər bunlara zaval gəlsə, Lahıca cavab verməlidir. Bunlar- saldatdır qoy özləri Lahıca qədər özlərini qorusunlar.

Cır-cındır içində, bir ayaqda qaloş, o birində çust, saçaqqal basmış, üfunət verən dəstə «İnternasional» oxuya-oxuya gəlib Lahıca çıxır. Lahıca əhalisi Qızıl ordunu Hacı kişi-nin imarətinin üçüncü mərtəbəsindəki xalça-palazlı otaqlarda yerləşdirir. Saldatlar xalça-palazların hamısını yığışdırıb üçüncü mərtəbədən həyatə tullayırlar ki, eto burjuaznie ostatki. Ostatki, deməli, ostatki, nə söz var!.. Cındır şinnelləri taxta dəşəməyə sorib üstünə uzanıb başlayırlar dincəlməyə. Qəsəbə əhli fikirləşir ki, əgər bunlar xalça-palazı atıb taxta-

nın üstündə yırtıq şinelə bürünüb yatırlarsa, deməli, plov da yeyən deyillər: ona görə də şorba bişirib verirlər... Saldatlar hər qaşığı ağzlarına apardıqca deyirləmiş ki, ox, kak vkusno!..

Dəstə komandiri olan yaşlı bir rus zabiti üç nəfər əlaltısı ilə məhəllələri gəzir, müəllim və ustalarla danışıq və görünür ki, burada inqilab üçün heç bir təhlükə yoxdur, saldatlarını yığib qəsəbəni tərk edir. Saldatlar «İnternasional» oxuya-oxuya Girdiman boyunca üzəşəği yol alıb gedirlər.

Bu dağlar, bu çay Cavanşir, Nadir şah kimi çox adlı-sanlı hakim və sərkərdələr yola salmışdı...

Amma hər şey hələ irəlidi idi – 20-ci, 30-cu və sonrakı illərdə Lahıc, eləcə də onun ən yaxşı övladları bu qəsəbənin, sosialist inqilabının «bəhrəsini» gördülər. Xirtəklərinə qədər yedilər.

«O dövrdə ərsəyə çıxan gənclərin həyat yolunu müəyyən etməkdə ziyalıların böyük rolu vardır. Bu ziyalıların arasında Rəsul Rəhimli xüsusi mövqə tuturdu. O hər cəhətdən əsl ziyalı idi. Onun qədər ehtiras və ürəkdən dərs deyən müəllim yox idi. Əsasən riyaziyyatdan dərs deyirdi, lakin eyni ustalıqla ədəbiyyatdan da, lakin başqa-başqa çalarlarda materialı elə izah edərdi ki, məttəl qalardın. O, sinifdə şeir oxuyanda, pəncərələr açıq olanda yoldan keçənlər qeyri-itxtiyarı ayaq saxlayıb qulaq asardılar.

Çoxları ona oxşamağa çalışırdı. Turançılıq, türkçülük onun bütün həyatı və əməli idi.

Bakıda «İttihad» məktəbini bitirib, 1911-ci ildə iki nəfər yoldaşı ilə Almaniya təhsilini davam etdirməyə getmişdi.

Özü orda gördüklərindən danışdı... «Texnoloji institutda elektromexanika fakültəsində IV kursda idim. Birinci cahan hərbi başladı. Rus təbəəsi olduğumdan hərbi əsir kimi saxladılar. Ərizə yazıb osmanlı səfərətine göndərdim ki, mən türkəm, kömək eləyin, vətənə qayıdım. Səfərdən nümayəndə gəlib mənimlə söhbət etdi. Bir həftə keçməmişdi ki, mənə vətənə yola saldılar.»

Lahıcda müəllim idi. İctimai işlərdə aktiv iştirak edirdi.

Romanov xanədanı süqut edib imperatorluq sarsılında ucaqlarda milli intibah başladı. Hər yerdə olduğu kimi, bu hərəkatın Lahıcda da əks-sədası eşidildi. Rəsul ziyalıları yığıb Xeyriyyə cəmiyyəti düzəldti, dövlətli adamları da cəlb etdi. Qəsəbədə təhsil, səhiyyə işlərinin canlandırılması üçün, yol çəkdirmək məqsədilə müəyyən plan düzəldtilər. Rəsul özü belə nəql edirdi ki, qəsəbənin dər-sərinə milli hökumətə çatdırımlıq üçün Bakıya yollandım. Rəis-vükəlanın qəbuluna getdim. Məni çox hörmətlə qarşıladı. Və qulaq asandan sonra dedi ki, imkan daxilində əlimizdən nə gəlsə kömək edirik. Lakin bu məsələlər barədə siyasi partiyalardan biri parlamentə təklif verməlidir. Özü də məlum etdi ki, ən münasib partiya müsavatlardır. Çünki iş başında onlardır. Telefonla Məmməd Əmin Rəsulzadəyə zəng çaldı, məsələni ona dedi və mənə göndərdi Rəsulzadənin yanına. Getdim Haşimov meydanına, müsavət partiyasının Mərkəzi Komitəsinə. Məmməd Əmin də çox hörmətlə qarşıladı, gətirdiyim lazımı sənədləri qəbul etdi, kömək edəcəyinə söz verdi.

Lahıcda mədəni-maarif işləri daha da genişləndirdi. Uzaq məhəllələrdən ikisində ibtidai sinif açıldı. Ziyalı məhəlləsində, əvvəllər orda-burda tamaşa verən truppaya üçün Əbdürrəhim Kafirin mülkündə üst mərtəbədə olan üç otağın aralarını açıb tamaşa salonu düzəldtilər. «Gaveyi-ahəngər», «Leyli-Məcnun», «Ağa Məhəmməd şah Qacar», «Hacı Qara», «Arşın mal alan», «Aydın», «Şeyx Sənan» pyesləri nümayiş etdirildi. 1922-ci ildə Lahıcda gələn Hüseynqulu Sarabski qəsəbədə gördüyü mədəni səviyyəyə heyran qalmışdı.

Rəsul Rəhimli 1922-ci ildə Bakıya gedib universitetə, fizika-riyaziyyat fakültəsinə girdi. 1925-ci ildə bitirib Dərbəndə işləməyə getdi.

Otuzuncu illərdə Bakıya qayıtdı, tutuldu və Sibirə sürgünə göndərildilər. Qayıdandan sonra Bakıda yaşamağa icazə vermədilər, Bərdəyə göndərildilər. Riyaziyyat müəllimi idi.

Xruşşov «inqilabı»ndan sonra 1956-cı ildə respublika rəhbərlərinə məktub yazdı ki, milləti satırsız, xalqı ruslaşdırırsınız. Romanovların, rusların yüz ildə yerinə yetirə bilmədiyi ruslaşmanı siz müsəlman bolşevikləri az bir zamanda qat-qat artıqlaması ilə itaətkar qullar təkə yerinə yetirdiniz.

Kişini tutdular. Macarıstanda baş vermiş hadisələr zamanı idi, 7 il cəzaya məhkum etdilər. Prokuror Moskvadan gəlmişdi. Bu prosesi Macarıstandakı əksinqilabi hadisələrlə əlaqələndirdi.

Rəsul müəllimdən əmisə oğlu Yusif soruşmuşdu ki, axı bu söz-söhbətlər nəyinə lazımdır, belə qoca vaxtında? O demişdi: «Elə qoca yaşım mənə vadar elədi yazmağa. Ailəm Bakıda öz vətənimdə, mən Bərdədə. Hər ay get Dövlət Təhlükəsizlik şöbəsində qeyddən keç. Qol çək... Ölmək bu həyatdan daha şərəfidir». Sürgündə vəfat etdi.

Aşkarlıq zamanı Rəsul müəllimin bacısı qızı Nəсібə xanım vəkil tutub Azərbaycan Ali Məhkəməsinə bəraət barədə ərizə verdi. Ali məhkəmə sədri Talibovun imzası ilə rədd cavabı aldılar.

Moskvaya gedib xeyli əlləşəndən sonra müəllimi təmizə çıxarıb, qeyri-qanuni tutulduğunu təsdiq etdilər.

Şübhəsiz ki, Talibov o işi nəinki yoxlamadan, heç əlinə almadan rədd cavabı yazıb... İstər-istəməz Fikrətin məşhur şeirindən bu beyt yada düşür:

Ey məhkəmələrdə sürünən haqq,

Ey hicranzədə avara yetimlər, hələ sizlər!..

Bizə biz deyərlər... Ümidimizə qalsa güclü zəif minib çapar...

...Müəllim Müseyib Səlimov (M. Ə. Rəsulzadə Lahıca neçə gün onun əmisigildə qalmışdı) bir maraqlı əhvalatı nəql etdi... Moskvada universitetdə son kursda oxuyurdum. 1919-cu ildə dekan mənə çağırın tapşırırdı ki, get Millətlər Komissarlığına, səni orda gözləyirlər. Bir az tələs!

Getdim, komendaturadan bir mühafiz mənə düz apardı Stalinin kabinetinə, hörmətlə mənə qarşıladı və soruşdu: «Fars dilini yaxşı bilirsən?»

Dedim: «Bəli».

«Universitetdə neçənci kursdasan?»

«Son kursdayam».

«Sizin kimi Qafqazdan savadlı cavan oğlanlar varmı burda?»

«Bəli, var...»

«Onlardan göndər gəlsin bizim komissarlığa. İşə götürək.»

«Baş üstə.»

Nəriman Nərimanov girdi kabinetə. Stalin mənə göstərib dedi: «Doktor, sizi gözləyirlər.»

«Yaxşı, – deyər Nərimanov düşdü qabağa, – gedək...»

Yeri-yeri doktor mənə başa saldı ki, Əfqanıstan səfiri gəlir, onu qarşılayacağıq. Əfqanıstan bütün dünyada ilk dövlətdi ki, Şura hökumətini rəsmi tanıyıb, diplomatik əlaqəni qaydaya salmaq üçün səfir göndərib.

Küçəyə çıxıb mindik maşına, getdik vağzala. Orda bir nəfər hərbi doktora yaxınlaşdı, üçlükdə getdik platformaya. Bir azdan qatar gəldi. Hərbi adam qabaqda, vaqonlardan birinə yanaşdı. Doktor irəlində, mən dalınca qalxdıq vaqona.

Nəriman səfirə «xoş amadı» deyib görüldülər. Yaşlı, ucaboy bir kişi idi. Farsca mənə müraciət etdi: «Cənab doktordan soruşun ki, bu Şura hökuməti nə olan şeydir? Biz onu necə başa düşək və qəbul edək?»

Məramı Azərbaycan dilinə tərcümə etdim. Doktor cavab verdi: «Cənab səfiri başa sal ki, Şura hökuməti o deməkdir ki, dünyanın ən böyük imperatorluğunun paytaxtında xarici səfiri mən müsəlman əhli qəbul edirəm».

Vaqondan düşüb maşına mindik və səfiri iqamətgahına apardıq. Səfir doktordan xahiş etdi ki, mən ona dilmanc təyin edilim. Nərimanov razılaşdı. İl yarım Əfqanıstan səfirliyində tərcüməçi işlədim.

O səfiri Əfqanıstana çağırıdılar. Gedəndə çox təkid etdi ki, onunla Kabula gedim, mənə yaxşı vəzifəyə təyin edərlər.

Getmədim. Bakıya qayıdanda Nərimanov mənə gömrükxana rəisi təyin etdi. Gömrükxana dəniz qırağında (indiki 27-Nəli aptekin yerində) səkili, böyük bir mülk idi, çoxlu anbarı vardı. İrandan gətirilən və ora göndərilən malları yoxlayırdıq, viza verirdik. Kabinetimdə də, mənzilimdə də (Qrand otel mehmanxanasında) tapança, tüfəng və hətta pulemyot vardı. İran və Bakı tacirləri dəfələrlə mənə güclü rüşvət təklif etdilər. Rədd cavabı verdim. Hətta bir dəfə 5000 manat qızıl pul gətirdilər ki, sabah «naxoşla», işə çıxma, gələnləri qovdum.

Gömrükxanada tez-tez Daxili İşlər Komissarlığına müraciət edirdik. İşlərimiz ora ilə əlaqədar idi. Bir dəfə daxili işlər komissarı Musabəyov mənə apardı Xalq Komissarları Şurasına, Nəriman Nərimanovun yanına. Məsləhətləşib məktub yazdılar. Doktor məktubu mənə verib dedi: «Apar ÇEKA-ya, şəxsən Mir Cəfər Bağırovun özünə verərsən. Heç kəsə vermə, ancaq özünə...»

Getdim ÇEKA-ya. Ucaboy, gözəl geyimli bir gürcü oğlu mənə yaxınlaşıb soruşdu: «Buyurun, nə üçün gəlmisiz?»

«Bağırov yoldaşı görmək istəyirəm.»

«Mən onun müaviniyəm, Beriya Lavrenti Pavloviç. Buyurun sözünüzü deyın.»

«Sözüm yoxdur. Məktub gətirmişəm.»

«Mən onun müaviniyəm. Verin mənə.»

Başımı buladım: «Bağışlayın, verə bilməyəcəyəm, şəxsən özünə verməyi tapşırıblar.»

Beriya kabinetdən çıxdı. Çox keçmədi, Mir Cəfər otağa girdi. Əlləri tənziflə sarıqlı idi. Sarğılarda ala-tala qırmızı ləkələr var idi. Dəhşətləndim. Mənə elə gəldi ki, tənzifdə qan ləkələridir.

Mir Cəfərə yaxınlaşıb məktubu verəndə başa düşdüm ki, yod ləkələridi. Bağırovun əllərində demə ekzema varmış, tez-tez sürtüb tənziflə sanyırımlar.

Nərimanov Moskvağa MİK-ə gedəndə xahiş etdim, mənə gömrükxana rəisliyindən azad etdi və indiki M. F. Axundov adına kitabxanayı təşkil etməyi mənə tapşırıdı.

...Lahıclı tüfəngsaz usta Mahmudun qayırdığı qoşalülə tüfənglərdən biri gözəl əl işi kimi Rusiyada sərğidə mükafat almışdı, biri də müəllim Hüseyn Məşədi Behbud oğlundadır. Və bunun maraqlı bir «sərgüzəşt» var. Vəli Axundovun dövründə Azərbaycan KP MK-nın ikinci katibi işləmiş Yelstratov gələndən günden əntiq şeylər yığdırmağa başlamışdı. Azərbaycandan gedəndə bir yük vaqon dolusu asarı-ətiq rəsmilər və sairəni dədə malı kimi götürüb aparmışdı. Yelstratov eşidirdi ki, Lahıca belə nadir, tarixi tüfəng var. İsmayılının raykom katibinə göstəriş verir ki, o tüfəngi al göndər mənə. Müəllim boyun qaçırır. Onu hədələyirlər, işdən çıxarırlar. İstənilən nəticə hasil olmur. Respublikanın yüksək rütbəli simalarından biri İsmayılıya gedir. Yenə də bir şey çıxmır. Yelstratovun özü İsmayılıya, oradan da Lahıca getməyi qərara alır və gedir.

Hüseyn müəllim isə bunu bilib, Əhən kəndinə qaçır. Elə bu vaxt şiddətli yağış yağır, bir neçə gün kəsmir, Girdiman çayı aşır-daşır, gediş-gəliş kəsilir. Yelstratov isə çayın yatmağını gözləyə bilməyib kor-peşman yaralanmış ayı tək geri qaçır.

Daha bir əhvalat...

Usta Mahmud oğlu İsrəfil müsavət vaxtında Lahıca rus həkiminə dilmançlıq edərdi – çox savadlı və çox açıq danışan idi. Sovet dövründə darülmüəllimin bitirir, neçə il Gəncədə işləyəndən sonra Ali Pedaqoji İnstitutu qurtarıb yenidən Gəncəyə qayıdır, müəllimlik edir. Amalı sabun köpüyü tək puça çıxdığından hədiyyəyə həyat sürür, çox içirdi. Yalan, saxtakarlıq, yaltaqlıq, riyakarlıqla hökm sürən mühitlə barışa bilmirdi. Həm ayıq vaxtlarda, həm sərxoş olanda heç kəsdən çəkinmədən sözün doğrusunu deyirdi. Nağıl edirdi ki, qırx səkkizinci ildə bir neçə nəfər müəllim istirahət günü maşına

minib Göygölə dincəlməyə getdik. Yeyib-içdik, söhbət etdik. Bir nəfər Səməd Vurğundan belə bir beyt oxudu:

«Bütün ellər, qəbilələr od içindən çıxacaqdır,
Stalinin mərd əlini dönə-dönə sıxacaqdır.»

Mən də Əhməd Cavadın «Əyil, Kürüm, əyil keç! Dövrən sənin deyil, keç...» beytini oxudum.

Mübahisə düşdü... O yenə Səməddən, mən isə gah Caviddən, gah Hadidən, gah Tofiq Fikrətdən şeirlər dedim, axırda da Göygölü göstərib soruşdum:

– Hə, de görüm bu beyt hardandır:

Yorğanı bulutdan, döşəyi yosun,
Uyusun dağların maralı Göygöl...

Bilmədi. Dedim Əhməd Cavaddandır... Qəzəblə dedi: «Cavad da, Cavid də xalq düşməni, pantürkistdirilər, Səməd isə...» Sözü nü kəsdim: «Adə, Səmədə mən doşt olmuşam, bir yerdə müəllimlik eləmişik, Gəncədə daxmamda çox yətib... Səmədin şeirləri həm milli, həm fəlsəfi və həm də əsl şairənədir... Ancaq o da gərək Cavid tək, Cavad tək olaydı...» Mübahisə uzandı...

Göygöldən qayıdandan iki gün sonra mənim evimi ələk-vələk ələyib axtardılar, özümü də apardılar. Çox incitdilər, hədə-qorxu gəldilər ki, düzünü de, təşkilatınızda kimlər var. Nəticə hasil olmadı, üç-dörd müstəntiq instintaq aparmaqdan imtina etdi. Məsələ böyüdü, məni Gəncədən Bakıya gətirdilər.

...Bakıda «Dəniz qırağı»nda başıma olmanın bələlər gətirdilər. Erməni müstəntiqlərə cavab verməkdən imtina etdim. Poqosyan adlı müstəntiq mənə şillə vurdu, pres-paperi qarıb çırpıdım başına, o ki var məni döyüb saldılar karsera... Axırda bir səlyanlı müstəntiq çox həlim dildə mənə dedi: «Özün də yaxşı bilirsən ki, səni buraxan deyillər, yaxandan əl çəkməyə-

cəklər. Daşı tək ətəyindən, havayı yerə özünə əziyyət verir-sən, gəl işi qurtaraq getsin, bir-birimizi başa düşək...» Cavab verdim ki, əgər mənimlə adam kimi danışıb, insan kimi rəftar etsən, mən də olduğu kimi cavab verərəm...

Razılaşdıq. Sual-cavab başladı...

– Göygöldə Hüseyn Caviddən şeir demisən?

– İçmişdim, ola bilər demişəm, ola bilər deməmişəm...

– Səməd Vurğun üçün demisənmi ki, gərək o da Stalinə şeir yazmaqdan, Hüseyn Cavid kimi öləydi?

– Ola bilsin demişəm, ola bilsin deməmişəm, indi yadımda deyil, içmişdim...

– Əlimizdə məlumat var ki, müsavət dövrü haqqında iki cildlik bir roman yazmışan, o romanın əlyazması haradadır?

– Mən o barədə heç hekayə də yazmamışam... Ümumiyyətlə, mən nə nəsr, nə şeir yazmıram.

– M. Ə. Rəsulzadə iyirminci ilin yay aylarında Lahıçda olanda görmüsən?

– Görmüşəm.

– Danışmışan onunla?

– M. Ə. Rəsulzadə çox-çox böyük adamdır. Mən hara, o hara. Bir də bizdə qəbul edilməyib ki, hörmətli, yaşlı adamlar hər kəs danışsın. O hara, mənim kimilər hara.

– Lahıçda pantürkist təşkilat olub, sən onun üzvü idin?

– Lahıçda belə təşkilat olmayıb...

Olmayan roman barədə çox çək-çevir elədi. Heç nə çıxmadi.

Yaqın, bu «əsəri» tapmaqla müstəntiq və şöbə «malades» və mükafat alacaqdı...

Görünür, savadlı, özü də hərtərəfli yüksək intellektual keyfiyyətə malik bu məğrur adam vaxtilə belə bir əsər yazmaq istəyib, lakin xəyal qırıqlığına uğrayıb və sərxoş olanda kimə isə deyib, o da İsrafilə satıb.

Müstəntiq təkid edəndə ki, romanı verməsən, burdan diri çıxmıyacaqsan, yazıqsan, özünə heyfən gəlsin, İsrafil belə

cavab verir: «Yazıq yox, o söz çox bəsit ifadədir, zəliləm, əsl mənada... O ki qaldı romana, çox təəssüf edirəm ki, elə bir əsər yazmamışam. Diri qalmağıma gələndə, mən bu miskin halımda ölüdən də bətəəm. Gündə, hər saatda ölməkdənsə, birdəfəlik gəbərmək səadət olardı...» Bu danışıqdan sonra məni apardılar dərın bir zirzəmiyə, soyundurub lüt saldılar qaranlıq bir yerə. Dəmir qapını örtüdülər. Birdən üç səmtədən güclü projektorlar yandı. İşıqdan az qalırdı gözlərim çıxsın. Pişik balasından iri siçovullar üryan bədənimə hər səmtədən hücum edib daraşdılar. Müvazinətəmi itirib yerə sərilədim. Vəhşicəsinə bağırırdım. Projektorları söndürüb dəmir qapını açdılar, qoluma girib çıxartdılar. Bədənimdə bəlkə əlli yerədən qan axırdı.

Səhəri gün xəbərər etdilər ki, ya romanı verəcəksən, ya da səni siçovullara yedirtirəcəyik. Cavab verdim ki, yedirtirir, olmayan şeyi haradan verir.

Bir dəfə də məni yerəlti, dolambac yollarla aparıb çıxartdılar dəniz kənarına, trapla qaldırıldı gəmiyə. Saldılar balaca bir salona. İçəridə gözəl geyimli otuz beş-qırx yaşlarında bir nəfər var-gəl edirdi. Çox həyəcanlı və narahat idi. Siqaretin biri qurtarmamış, başqasını alışırdı. Təəccüblə mənə baxdı.

– Yahu, sən türkmisən? – dedi.

– Əvət – cavab verdim.

– Bən sizi yəhudi zənn etdim... Boyunuz balaca, rənginiz sarımtıl, gözləriniz göy, başınız tüksüz. – Və birdən həyəcanlı əlavə etdi, – bəni öldürərləmi?

Mən dinməyib güllümsədim. Həyəcanla soruşdu:

– Yahu, bəni gülləliyərləmi?..

– Zənn edirəm ki, yox, siz suçu adama oxşamırsınız...

Sual vermədim, bilirdim ki, hardasa qulaq asırlar. Türk öz-özünə danışmış kimi başına gələnləri nəql etməyə başladı... Məlum oldu ki, onu Türkiyədən qaçırtıb gətiriblər. Jurnalistdir. Tez-tez xəbər alırdı: «Yahu, bəni gülləliyərləmi?»

Mən dinmədim. İsmi Katiboğlu idi. İki saatdan sonra gəlib məni apardılar kameraya.

Üç il sonra Kolumada lagerdə çıxan qazetdə güllələnənər siyahısında türk Katiboğlunun da adı vardı.

... Müstəntiq məni təhdidlə xəbərər etdi ki, romanı verməsən üzünə adam dayanacaq, şahid var, heç vəchlə yaxanı qurtara bilməyəcəksən. «Gəlsin dayansın da. O kimdir, mənim əvəzimə danışır...»

1936-cı ildə Gəncəyə bir alim gəlmişdi, tanış olmuşduq. Və bir neçə dəfə də evimə qonaq aparmışdım. Bir də onu gördüm ki, girdi içəri (həmin adam indi sağdır, professordu – N. C.). Dərhal üstümə hücum çəkdi ki, sən türkləri idealizə edirdin, turanlıqdan dəm vururdun, Cavid, Hadini tərifləyirdin. Müsavət dövrü barədə ilhamla söhbət edirdin, Rəsulzadəni görməyinlə fəxr edirdin... Danışdıqca irişib müstəntiqin üzünə baxırdı. Birdən müstəntiq qışırırdı:

– Ay əclaf köpək oğlu, mənim üzümə durma, onun üzünə dur...

Mən gördüm ki, şahid professional provakatordur, bu peşədə baş ağardı, dedim:

– Türklər barədə eyni şeyləri hər ikimiz danışdıq, ikimiz də içmişdik, mənim indi yadımda deyil ki, konkret nəyi tərifləmişik, nəyi pisləmişik...

Nə işə, axırda mənə səkkiz il iş kəsdilər, göndərdilər uzaq şimala – Kolumaya. Yaşımı, səhhətəmi nəzərə alıb məni südcülük fərasına təyin etdilər. Əlimdən gələni, bacardığımı edirdim. Buralarda kişi xaylağı idi... Cavan, elə yaşlı qadınlar da kişi görəndə üstünə hücum edirdilər. Tyotyta Şaşa adlı qoca rus arvadı məni qoruyurdu: «Ne troqayte starika!» deyib onlara təpinir, qovurdu.

...Bir dəfə qadınların kəzarmasında hay-küy qopdu. Arvadlar bir-birini saçlayıb saşaşanda ordan keçən gənc zabiti imdada çağırırlar. Qapını açıb içəri girən kimi qadınlar zabiti yerə yıxıb başlayırlar zorlamağa. Mərəkəyə soldatlar qaçıb gəlmişdi, zabiti onların əlindən yarıncan qurtardılar.

Stalinin ölüm xəbəri məlum olanda dustaqxanada ağlaşmayan hay düşdü. Miting keçirildi. Generallar, zabitlər, keçmiş nazirlər, qaragürh qüvvələr bir-birinə qarışdı. Neçə yerdə kürsü qoyulmuşdu, biri düşür, o birisi qalxır, Stalini lənətləyirdilər: «Nakoneç, kremlyovskiy tiran zdox!» «Kremlyovskiy myasnik zdox!» «Lyudoyed poqib!» «Slava boqu, osvobodilas natsiya!»...

Lagerin rəisləri, zabitlər, soldat-nəzarətçilər öz hissələrinə qapıları bağlayıb axşama qədər gözə görünmədilər. Əlavə qoşun hissələri gəlib aranı sakitləşdirdi. Bir il sonra dustaqları azad etməyə başladılar. Məna 1956-cı ildə növbə çatdı. Buraxdılar. Lakin azərbaycanlılara dərs deməyə icazə vermədilər. Dəmiryol texnikumunda rus uşaqlarına Azərbaycan dili müəllimi təyin etdilər».

...M. Süleymanov bir dəfə belə bir əhvalat da danışdı... «Rzazadə Rza adlı istedadlı bir müəllim var idi – təbiətşünaslıqla məşğul olardı, fizika-riyaziyyatı, türk və Azərbaycan ədəbiyyatını, həm də islam, türk, rus, dünya mədəniyyətini, incəsənəti dərinləndirirdi. Şamaxıda pedaqoji məktəb direktoru işləyirdi. Vaxtilə onu Bakı darülmüəlliminin ikinci sinfindən birdən dördüncü sinfinə keçirmişdilər, ali pedaqoji institutu isə üç ilə başa vurmuşdu.

Arlıq, ortaboy, qarabəniz bir gənc idi. Gur saçlarını dala darayırdı. Duruşu, oturuşu iti, danışığı çox ciddi idi, danışanda səsi cingildəyirdi. Xarakteri son dərəcə dramatik idi. Çox istedadlı da aktyor hesab olunurdu. Cəfərin əsərlərində Aydını, Oqtay Eloğlunu, Cavidin pyesində İblis və Arifi, Süleyman Saninin «Laçın yuvası»nda Cahangir ağa rollarını son dərəcə məharətlə oynayırdı. Şamaxıda və Lahıcda (yay aylarında) o iştirak edən tamaşalara bilet bir həftə qabaq satılırdı. Onun da başına İsrailin başına gələnə oxşar əhvalat gətirmişdilər. Ən yaxın dostu gecəyan gəlir qapını döyür və həyəcanla xəbər verir ki, Rza, türklər Bakını tutub, Şamaxıya gəlirlər.

Rza sevinə-sevinə, «yaşasın Turan» qışqıra-qışqıra bayıra çıxır. Elə oradaca tutub Salovkaya yollayırlar. Dözə bilməyib intihar edir. Qeyd etməliyəm ki, hələ gəncliyindən Rza döşündə Mustafa Kamal paşa Atatürkün nişanını gəzdirirdi. (İlk illərdə belə şey mümkün idi, hətta toylarda Mustafa Kamal paşaya həsr edilmiş «Millətin şövkəti Mustafa Kamal paşa» mahnısını musiqi müşayiətilə oxuyurdular). Fəxr edib deyirdi ki, 1922-ci ildə əlaçə şagirdləri darülmüəllimindən Nəriman Nərimanovun yanına apardılar. Doktor döşümə baxıb soruşdu ki, kimin nişanıdır? Dedim, Mustafa Kamal paşanın. Xəlif bir təbəssüm üzünü bəzədi...»

1926-cı ildən damğa vurub ziyalıları tutdular. Belə ziyalılar Lahıcda da az deyildi. 1918-ci ildə türklər Lahıcda olduqları qısa bir müddətdə özləri barədə çox xoş təəssürat, unudulmaz xatirə qoyub getmişdilər. Onlara qarşı olan məhəbbəti camaatın qəlbindən çıxarmaq o qədər də asan iş deyildi. Məmməd Əmin Rəsulzadənin 1920-ci ilin yay aylarında Lahıcda olması da camaatın, xüsusən ziyalı gənclərin qəlbində dərin izlər qoymuşdu.

Gələcəyin yazıçısı ilk yaratıcılıq, qələm çalmaq təcrübəsini məktəbdə divar qzeti çıxarmaqla başlamışdı. Mövzunu dərk edib hadisəni kağıza köçürməkdə əcazəli həkim Molla Məmmədrza da ona müəyyən kömək etmişdi.

M. Süleymanov xatırlayır ki, yay aylarında məktəb bağlandıqanda anam hər ay mənə üç manat qızıl pul verərdi ki, apar və həkimə, qoy yaxşı yazmağı sənə öyrətsin. Əczaxanaya girəndə quru ot və çiçəklərin ətri adamı əsl mənada məst edirdi.

«Molla Məmmədrza on beş-iyirmi dəqiqə Şərq ədəbiyyatından bir-iki beyt və ya qısa bir hekayə (əksərən «Mın bir gecə»dən) danışar və deyərdi ki, get bu mövzuda yaz gətir. O beytlərdən bir neçəsi yadımdadır:

«Əgər zi bağ rəiyyəət məlik xürənd sibi,
Qulamyən bərəndi dürxəti əz bəxi...

(Əgər şah rəiyyətin bağından bir alma yeyərsə, onun nökrələri ağacları kökündən çıxardar).

Hər bişə güman məbərkı xalı,
Şayəd ki, pələng xiftə başəd.

(Kolluğu güman eləmə ki, boşdur; ola bilər ki, orada pələng yatıb).

Əgər on türk Şirazi bə dəst arəd dili mara
Bə xal hündü yek bəxşəm Səmərqənd Buxarara.

(Şirazlı türk gözəli könlümü oxşasa, tək qara xalına Səmərqəndlə Buxaranı qurban edərəm).

Bir hekayə də əlavə etsək, elə bilirəm pis olmaz...

Qovurmaçı səhər evdən çıxanda arvadı təhdidlə onu xəbərdar etdi: «Bax! Axşam balıqsız gəlmə, hər gün tapşırıram, götürürsən. Əliboş gəlmə...»

Qovurmaçı gəlib dükanı açdı, ocağı qalayıb tavanı qoydu sacayağının üstünə, başladı qovurmanı qarışdır-a-qarışdır-a təkrar etməyə: «Dolan, kəfkirim, dolan. Bu dünyanı dolandıran var...»

Müştərilər gəlir, yeyib pulu verib gedirdilər.

Şah təğyir-libas küçədən keçəndə qovurmaçının «dolan, kəfkirim, dolan, bu dünyanı dolandıran var!» – dediyini eşidəndə acığı tutdu və fikirləşdi ki, yəni dünyanı məndən başqa da bir dolandıran var? Qalxdı dükana, oturdü bir pay qovurma istədi.

Qovurmaçı xörək çəkib qoydu şahın qabağına. Tavada xörəyi qarışdır-a-qarışdır-a təkrar etdi: «Dolan, kəfkirim dolan, bu dünyanı dolandıran var».

Şah xörəyi yeyib qurtardı, o cibini, bu cibini axtardı, yaxınlaşıb dedi: «Pul yadımdan çıxıb qalıb evdə, – barmağında kişiyənti üzüyü çıxarıb uzatdı qovurmaçıya, – bu qalsın girov, sabah pulu gətirib verərəm, əmanətimi qaytararsan».

Qovurmaçı yan tərəfə işarə elədi: «Oradakı daxılı aç, qoy ora... Sabah pulu gətirərsən, üzüyü götürüb apararsan», – dedi.

Şah sağ əlilə üzüyü qoydu daxılı, sol əlilə götürdü, çıxıb getdi. Körpüdən keçəndə üzüyü tulladı çaya və istehza ilə düşündü: «Qovurmaçı sabah başa düşər ki, dünyanı mən dolandıraram. Anasını elə ağıladıb vayına oturtduraram ki, dadi damağından getməsin!»

Qovurmaçı çıraqlar yananda dükanı bağlayıb yollandı evə, gördü ki, bir oğlan qışqıra-qışqıra balıq satır: «Ay balıq alan! Ay balıq alan!»

Qovurmaçının yadına arvadının səhər verdiyi tapşırığı düşdü. Bir balıq alıb gətirdi evə və: «Arvad, al bu da balıq. Zəhləmi daha tökmə!» – dedi.

Arvad balığı təmizləyəndə qarnından bir üzük çıxdı. Təəccüblə qışqırdı: «A kişi, balığın qarnından üzük çıxdı.»

Qovurmaçı: «Yü, ver bəri,» – dedi. Arvad üzüyü gətirib verdi ərimə. O da taxdı barmağına. Səhər dükana gələndə atdı daxılı. Adəti üzrə işləyə-işləyə təkrar etdi: – «Dolan, kəfkirim, dolan, bu dünyanı bir dolandıran var...»

Bir azdan şah təğyir-libasda dükana girdi, qovurmaçının sözünü ağızında qoydu: «Al pulu, üzüyümü ver!»

Qovurmaçı pulu alıb dedi: «Üzüyünü dünən harda qoymusan, elə ordan da götür».

Şah sevinib bığaltı güldü, daxılı açıb üzüyü yerində görəndə məəttəl qaldı, gözələrinə inanmadı.

Qovurmaçı qışqırdı: «Dolan, kəfkirim, dolan, bu dünyanı bir dolandıran var!»

... Tapşırığı yazıb gətirəndə həkim alıb qoyurdu oturduğu döşəkçənin altına və yeni beyt, rübai, ya da əhvalat danışdı. Mən mürəkkəblə yazırdım, o, səhvlərimi tuşla düzəldirdi...

Və beləliklə, M. Süleymanov yaradıcılığın ilk əziyyətini və ilk nəşəsini dadmağa başlayır – sonralar yazdığı «Kişi deməz» hekayəsində yazıçı öz müəlliminin unudulmaz surətini yaratmışdı.

Azərbaycanda, daha doğrusu, Bakıda 28 aprel 1920-ci il hadisəsindən sonra inqilabın, sosializmin və zəhmətkeş xalqın «düşmənləri» təqib olunur. Onların içərisində artıq keçmiş müstəqil Azərbaycan respublikasının başcısı Məmməd Əmin Rəsulzadə də var idi. Məmməd Əmin Rəsulzadə dörd ay Lahıca gizlənməli olmuşdu. Və Manaf müəllimin yaddaşında o zamanın hadisələrindən çox şey qalmışdır...

«1920-ci il mayın əvvəllərində Məmməd Əmin Rəsulzadə və Abbasqulu Kazımzadə Şamaxıdan iki çarvadarla Lahıca gəlmişdilər. Çarvadarlardan biri Məşədi Qulam, ikincisi Kərim idi. Gəldikləri gün Məşədi Qulamin evində qalırlar. Səhəri gün bazarda «Ərəbəmi» ləqəbli Məhəmməd Mehdiyə rast gəlirlər. O, qonaqları aparır evinə, çünki onun qardaşı Ağabala Məmməd Əmin Rəsulzadə ilə dost idi. Bakı texniki məktəbində bərabər oxumuşdular və 1905-ci ildəki nümayişlərdə çıxış etmişdilər.

Bir neçə gün Ağabala Qasimovun, sonra isə iyirmi-iyirmi beş gün tacir Məşədi Əlabbasın, dabbaq Məşədi Səlimin evində, Qoydan kəndindəki dabbaqxanasında və başqa yerlərdə gizlənməmişdilər.

Məhəmmədsadiq Mirzə oğlu M. Ə. Rəsulzadə Lahıca olduğu müddətdə onu mühafizə etmiş, o evdən bu evə köçürmüş, Lahıcdan da məhz o, yola salmışdı.

Tutulanda Abbasqulu Kazımzadə bərk qorxub və tez-tez təkrar edirmiş ki, bizimki bitdi, sorğu-sualsız gullələyəcəklər. Məmməd Əmin isə ona ürək-dirək verirmiş ki, Allah bilən yaxşıdır. Onsuz da bir gün doğulan bir gün də öləcək. Şərəflə ölmək sürünə-sürünə yaşamaqdan min dəfə yaxşıdır.

Onları Qaraməryəmdə tutmuşdular. Lahıca milis idarəsinə gətirdilər. Milis idarəsi Məşədi Qurbanlı adlı bir varlı kişinin mülkünün ikinci mərtəbəsində yerləşirdi. Qəsəbə revkomunun sədri Sərdar içəri girib Məmməd Əmin Rəsulzadə ilə «dopros» aparmaq istəyir, onu hədələyir. Rəsulzadə Sərdarı qovur: «Rədd ol burdan, nadanın biri!» Və bu «görüş»ün

səhəri günü məhbusları Lülü dərəsinə gətirirlər ki, oradan Basqala yola salsınlar... Bütün Lahıca oraya yığılmışdı, uşaqlardan böyüyə. Dindarlar Məmməd Əmin Rəsulzadə üçün dua oxuyurdular ki, Allah onu mühafizə eləsin, kafirdən ona xətər toxunmasın. Məmməd Əmin Rəsulzadə ilə Abbasqulu Kazımzadənin şəkillərini çəkməyi qoca, balacaboy, keçisaqqal həkim Sozonovdan xahiş etmişdilər. Sozonov fotoaparatu hazırlayıb şəkli çəkəndə neqativ şüşə sındı. Məmməd Əmin Rəsulzadə Qurandan bir ayə gətirib dedi ki, şükür Allaha, amanda olacağıq; ikinci dəfə çəkəndə şüşə yenə sındı və Məmməd Əmin bir ayə də gətirib, təkrar elədi ki, amanda olacağıq. Sozonova üçüncü dəfə çəkməyi təklif etdilər. O dedi ki, daha şüşəm yoxdur. Beləliklə, məhbusların şəklini sənəd üçün çəkmək mümkün olmadı»...

...Bu və buna bənzər mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrin mahiyyəti hələ balaca Manafa məlum deyildi.

O, erməni quldurlarının hücumunu, türklərin gəlişini, M. Ə. Rəsulzadənin tutulmasını natural hadisələr kimi qavrayırdı və bunların hamısı bir yerdə onun Lahıca bərədəki təsəvvürlərini tamamlayırdı. Amma zaman keçdikcə o, həmin hadisələri yenidən «görməyə», təhlil etməyə zəruri ehtiyac duyurdu, lakin heç sonralar da ilk təsəvvürlərin naturallığını, bəkirəliyini pozmur, tendensiyalı, vulqar təhlildən qaçırdı. M. Süleymanov Lahıca qazandığı mənəvi təmizliyi, təvazökarlığı yaradıcılığının tərkib hissəsi kimi həmişə qorumuşdu.

1926-cı ildə Manaf Lahıcdan çıxıb çarvadarlarla Padara gəlir. Padarda gecələdikdən sonra səhərisi Kürdəmirə, oradan da qatarla Bakıya yola düşür. Beləliklə, uşaqlıq və ilk gənclik illəri arxada qalır, gələcək yazıçının müstəqil həyatı, mübarizələri, əzablı yolları başlayır...

*
* *

Manaf Süleymanovun Bakıya gəlişi 20-ci illərin ortala-
ndakı mürəkkəb ictimai-siyasi dövrə təsadüf edir... Azər-
baycanda XX əsrin əvvəllərindəki milli-tarixi intibah tədri-
cən sosializm quruculuğunun çərçivəsinə salınırdı, vaxtilə
azad fəaliyyət göstərən, bir-biri ilə sərbəst mübarizə aparan
partiyalar dağıdılmışdı, amma imdeya mübarizələri açıq və ya
gizli şəkildə davam edirdi.

Çox keçməyəcəkdə ki, dünyanın neft paytaxtı Bakı M.
Süleymanovun yaradıcılığının baş qəhrəmanına çevriləcəkdə
və o, əsərlərindən birini bu sözlərlə başlayacaqdı:

«Yayın axırları idi. Şimaldan qalacaq-qalacaq axışb gələn
qara bulud qızmar günəşin üzünü örtüdü və özü ilə gətirdiyi
bol yağışı əzəmətli şəhərin üstünə səpələdi. Qəfildən başla-
yan şiddətli yağış da ucsuz-bucaqsız neft şəhərinə bir sərin-
lik, bir yüngüllük gətirdi. Bürküdən zara gəlmiş şəhər əhli
dərindən nəfəs aldı.

İlk baxışda belə təsəvvür oyanırdı ki, coşğun dalğalı
Xəzərin sahilində yerləşən, istidən usanmış cahanşümul qara
qızıl paytaxtı ağır, üzüntülü boğanaqdan yaxa qurtarmaq üçün
dənizdə dayanca çiməndən sonra sudan çıxmışdı. Küçələr,
evlər, bağlar nə qədər gözəl, nə qədər qəşəng görünürdü».

Və «neft və milyonlar şəhəri» Bakı M. Süleymanovun
əsərlərinə, nəticə etibarilə, bu cür yağışda yuyulmuş, təmiz-
lənmiş, günəş işığına bürünmüş şəkildə daxil olacaqdı: yazıçı
həm dövrün təntənəsini, həm də öz arzularını həqiqətə yana-
şı qoyacaqdı...

Lahıqda türk hərbcilərini görən Manafın ürəyində hərbcii
olmaq istəyi baş qaldırmışdı – yorulana qədər, şövqlə təpik
döyən igid türk əsgərlərini xatırladıqca ürəyi atlanırdı. An-
caq atası razı olmadı, dedi ki, atın axmağı yorğa olar, hər

yetən minib çapar, adamın axmağı pəhləvan olar: ayı kimi
ya xurd-xaş eliyər, ya da özü şil-küt olar... Qoymadı hərbi
məktəbə girsin. S. Ağamalıoğlu adına ziraət-meliorasiya tex-
nikumuna getdi. 1926-cı ilin sentyabrı idi. Qəbul imtahanlan-
rını verdi, ancaq boyu balaca olduğuna görə texnikuma gö-
türmədilər (yaqın ki, həmin səbəbə görə, heç hərbi məktəbə
də götürməyəcəkdilər).

M. Süleymanov xatırlayır ki, «məni məktəbə götür-
mədiklərini biləndə Lahıcdan olan hərbi məktəbin tələbəsi
Mirzənalabdin Hacı Seyid Kamil nəvəsi dedi ki, Mir Cəfər
Bağirov qohumumdur, gedək ondan xahiş edək, səni bir mək-
təbə qoysun. O zaman M. C. Bağirov həm Daxili İşlər kom-
missarının müavini, həm də ÇK (çeka)-nın sədri idi. Gedəsi
olduq... Mirzənalabdin ilə hal-əhval tutdular, sonra oğlan
məni ona təqdim elədi. M. C. Bağirov bir kağız yazıb verdi
ki, apar Mirzə Məcidin məktəbinə... Və həmin məktəbə qəbul
olundum. Tədris hissə müdiri Ağabəy İsrəfilbəyli şagirdləri
iri bir otağa yığdı. Boya görə skamyalarda oturtdu və sözbə
sözbə başladı: «Balalarım, siz artıq orta məktəb şagirdlərisiz.
Uşaqılıq dövrü arxada qaldı. İndi siz gənclər millətin gələcəyi-
siz, ümidüsüz. Bu cərgələrə baxanda mən gələcəyini istedadlı
müəllimlərini, həkimlərini, məmurlarını, rəssam, yazıçı, döv-
lət, incəsənət xadimlərini görürəm. Millət qarşısında alınacaq,
üzüyağ olun. Elə eləyin ki, valideynləriniz gəlib oxumağınızı
yoxlayanda məktəbdən fərhlə, sevinə-sevinə getsinlər. Və
elə eləməyin ki, sizin pis oxumağınızı mən onlara deyəndə
onlar məyus edim, bir müəllim kimi də xələt çəkim.

Bütün müvəffəqiyyətlərin rəhni çalışmaq və oxumaqdır.
Sizə səadət arzulayıram, balalarım!..»

Bu sözlər qulaqlarımdan o gündən sırğa tək asıldı...»

...Beləliklə, Manaf o zaman məşhur olan Bakı pedaqoji
təmayüllü 18-ci məktəbdə oxumaya başladı. Məktəbin direk-
toru Səməd bəy Acalov idi. Məktəbdəcə yaşayır və eyni za-
manda ahıl olmağına baxmayaraq universitetin tibb fakültə-

sində oxuyurdu. Student şapkası qoyardı. Bu çox böyük bir şərəf hesab edilərdi.

Manaf Ağabəy İsrafilbəylinin rəhbər olduğu qrupa düşür. Və 20-ci illərin ikinci yarısını həmin məktəbdə keçirir... «Birinci ilin axırında müəllim Əlisəttar Sultanov rus dilindən mənə «pis» verdi – nə mən rus dilini bilirdim, nə də müəllimin öyrətməklə işi yox idi, elə bircə onu deyirdi ki, «niçəqə neznayəş».

Yayda getdim Lahıca. Atam müəllim tutdu və rus dili ilə məşğul olmağa başladım, ancaq ciddi bir irəliləyiş olmadı. Qayıdanda müəllim Firudinbəyov mənədən imtahan götürdü və qrup rəhbərimiz Ağabəy İsrafilbəylinin işə qatılması ilə müvəffəq qiymət yazdı.

... Bakı pedaqoji təmayüllü 18-ci məktəbdə (onu, əsasını qoyan maarif inspektorunun adı ilə, Mirzə Məcidin məktəbi adlandırıldılar) Səməd bəy Acalov möhkəm qanun-qayda yaratmışdı. Burada çox istedadlı, əsl mənada müəllimlər dərs deyirdilər. Zəkəriya, Mir Əbülhəsən və Mirzə Feyzulla Qasımsadə – ədəbiyyat, türk polkovniki Məmməd Tahir – tarix, Zülfüqar bəy Atakişiyev və H. Z. Tağıyevin kürəkəni (Sara xanımın birinci əri) Zeynal bəy Salımxanov – rus dili, Əbdülkərim Əfəndiyev – coğrafiya, Akif Səfvət və Məmməd Nağı Abbasquliyev – fizika, Zeynal Zeynallı – riyaziyyat, Xəlilbəy Sultanov – kimya, Mahmudov – nəbatət və təbiət, cavan, çox da gözəl və bir o qədər də məlahətli Roza – alman dili, Əmir Hacıyev – rəsm, doktor Orxanbəyli – anatomiya və hiyf-səhhət dərslərini aparırdılar.

«Orta məktəb həyatı ömrümün, ilk gənclik illərimin ən əziz və unudulmaz dövrü, əsl həyat səhifələri olduğundan bu barədə həmişə bir qədər geniş danışmağa ehtiyac duyuram. O illəri hər dəfə xatırlayanda Abbas Səhhətin fransızcadan, səhv etmirəmsə görə ki, V. Huqodan tərcümə etdiyi bir şeirin misraları pərakəndə şəkildə yadıma düşür:

Nə gözəl, ah, nə xoş bir dəm idi,
O zamanlar ürəyim biqəm idi.

Sınıf rəhbərimiz Ağabəy İsrafilbəyli bir il hesab dərsi keçdi. Yazdığı «Elm-hesab» kitabı onda məşhur idi. Kitabda dörd yüzdən çox məsələ-misal vardı. Çox qayğıkeş və həm də sərt kişi idi.

Zəkəriya bir il dərs dedi – İstanbulda «Məktəbi-Sultani»ni bitirmişdi. O, 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş türkoloji qurultay barədə bizə danışdı və hətta çox yaxşı tanıdığı Əli bəy Hüseynzadəni və məşhur türk professoru Fuad Köprülünü evinə qonaq çağırıldığını dedi. Gülməyəyərk əlavə etdi: «Əli bəy Hüseynzadədən xəbər aldım ki, vətənə – Solyana gedəcəksiz?» Zarafatla cavab verdi ki, düz qırx ildir, güzgüyə baxmıram.

Mir Əbdülhəsən bir il, Mirzə Feyzulla isə iki il ədəbiyyat dərsi dedi.

Mirzə Feyzulla bizə müəllim gələndə artıq oğlanlar oxuyan məktəblərə valideynlər qızlarını da göndərirdilər. Bunun özü çox böyük bir hadisə idi. Qızlara qarşı son dərəcə dərin hörmət vardı. Qızlar da çox utancaq və nəzakətli idilər. Çox gözəl vaxtlar idi. Kitabxanada hüsn-xətlə belə şüarlar asmışdılar: «Cocuqlara mərhəmət, xanımlara məhəbbət, kişilərə hörmət – işlə bizim borcumuz»... Mirzə Feyzulla ilk dərində Mopassanın «Əziz dost» romanını, sonrakı dərslərdə Lev Tolstoyun «Dirilmə», Dostoyevskinin «Cinayət və cəza»sını danışdı və bizi sözlün həqiqi mənasında sehlədi. Onun dərşinə «maraq dərşisi» deyirdik. Mirzə Feyzulla eyni ehtiras, eyni maraqla Şekspir, Şiller haqqında və başqa Avropa yazıçı, şair və dramaturqları barədə mühazirə oxuyurdu. Xırda addımlarla var-gəl edə-edə astadan danışırdı. Araya elə dərin sükut qonurdu ki, milçək ucsaydı, qanadlarının səsi eşidilərdi.

Elə ki keçdi türk ədəbiyyatı barədə danışmağa, kişiyyə elə bil göylərdən vəhy gəlirdi, ilhamı birə-min aşib-daşırdı,

gah uca dağlardan sonsuz dərələrə şırıldaya-şırıldaya şələlə axır, gah lahüdüd dəniz, okean təlatümə gəlib kontinentləri çulğalamaq istəyirdi. Yüksək qiymət verdiyi Əbdülhəqq Həmidin şeirlərini avazla oxuyardı, ən çox sevdiyi türk şairi isə, şubhasız, Tofiq Fikrət idi. Tez-tez onun Füzuliyə həsr etdiyi şeirdən bir-iki beyt deyərdi:

Kimsədən ümid feyz etməm, diləməm pərü bal,
Kəndi cuyim, kəndi əflakimdə kəndim tayirəm.

Y a d a k i:

Qaldığım varsa gah əkməksiz,
Qalmadım şimdiyədək məsləksiz.

Fikrətin xalqı tarac edən o zamankı elitaları lənətləyən «Xəvan yığma» mənzumunu məktəb yoldaşımız, gələcəyin böyük alimi Cəfər Cəfərova oxutdurardı. Cəfərin gözəl şeir oxumağı vardı...

Bu süfrəcik, əfəndilər, ki iltifata müntəzir,
Hüzurunuzda titrəyir şu millətin həyatıdır,
Şu millətinki müztərib, şu millətinki müntəzir.
Fəqət sakın çəkinməyin, yeyin, yutun hapır- hapır.
Yeyin, əfəndilər, yeyin; bu xan iştaha sizin;
Doyunca, tiksinnca, çatlayınca kadar yeyin!..

Cəfər Cəfərov Namik Kamalın patriotik şeirlərini eyni dərəcədə dərin hiss, dərin duyğu ilə söyləyirdi...

Türk ordusu ilə Bakıya gələndə və qələbdən ilhamlanan Əhməd Cavadın aşağıdakı şeirini Cəfər elə hərarətlə deyərdi ki, adamın tükü biz-biz olardı, az qalardı ki, durub azadlıq mücadiləsinə başlayasan:

Atıldı dağlardan zəfər topları,
Yürüdünl irəli əskər, bismillah!
O xan sarayında çiçəkli bir qız,
Bekliyor bizləri zəfər, bismillah!

Ey döyünən ürək, dumanlı şəhər,
Bilirmisin bu zor gurultu nədir?
Aç sisli qoynunu, ordumuz gəlir!
Nişanlın qoynuna girər, bismillah!

Ey Bakı, sən qorxma, gəldik, gələli
Sənünçün atıldıq daim irəli.
Sağ qalanlar annələrə təsəlli,
Şəhdlərin ruhu gülər, bismillah!

Ey hərbin taleyi, bizə yol ver, yol!
Sən ey gözəl dəniz, gəl türkə ram ol!
Sən ey sağa-sola qılınc vuran qol!
Qollanna qüvvət gələr, bismillah!

Ey düşmən, alınının yazısı qara,
Öldürməz bizləri vurduğun yara.
Yolladığım qurşun ərmağan sana,
O kirlə alınını öpər, bismillah!

Yurdumuzda bizə meydan oxuyan,
Murdar cəmədəkləri murdar kokuyan,
Təkbir səslərini uzaqdan duyan
Düşmənimiz aman istər, bismillah!

Mirzə Feyzulla bu şeiri yaman xoşlayırdı. Basları o hədislərdən nəql etməyə.

Gözəlliyin şeir vasitəsilə duyğulara təsirinə misal üçün, adətən, Nədimin bir beytini söylərdi:

O gül əndam bir al şala bürünsün,
Uca gönülüm kimi ardınca sürünsün, yürünsün.

Mirzənin çox sevdiyi bir beyt də bu idi:

Mərkəzi-xakə atsalar da bizi,
Kürreyi-ərzi partladıb çıxanz.

Mirzə Feyzullanın dərsinə bəzən boş olan şagirdlər gəlib
bizimlə bərabər qulaq asırdılar.

Filosof Rza Tofiqin şeirlərini xüsusi, elə incə bir tərzdə
oxuyurdu ki, sanki şeiriyyəti narahat etməkdən ehtiyat edir,
hər sözün ayrı-ayrılıqda nazını çəkir, oxşayırdı:

Qara gözlüm, qayət gözəl dedilər,
Gül camalını bən görməyə gəldim.
Ləblərin xəstəyə şafa dedilər,
Gerçəymi, sevdiğim, sormağa gəldim.

Y a x u d:

Soldu açılmadan qönçeyi-əməl,
Son bahara irdik, yaz gəldi keçdi.
Sana şərh edirən hicrani-eşqi
Dizində oxudum dastani- eşqi,
Busələrlə aldım peymani- eşqi,
Unutma!.. Arada söz gəldi keçdi –
O da bir həvəsmiş, tez gəldi keçdi.

Hüseyn Cavidin romantik şair və dramaturq adlandırıldı.
Şagirdlər, xüsusən qızlar Cavidin şeirinin vurğunu idilər. Çox-
ları saatlarla deyişirdilər.

Gələcək şair Ələkbər Ziyatay «Şeyx Sənan»i əzbərdən
bilirdi və hətta bir dəfə məşq vaxtı teatrda suffiyor gəlmə-

dikdə, suffiyorluq etmişdi, gələcək bəstəkar Əfrasiyab Bədəl-
bəyli isə «İblis»i əzbərləmişdi. O zaman deyirdilər ki, «İb-
lis»i Qazi Mustafa Kamal Atatürk çox bayanıbmış və hətta
mülhizə yürüdürlər ki, Elxan onun obrazıdır.

Mirzə Feyzulla fəxrlə deyirdi ki, Sabir dünya ədəbiy-
yatında yeganədir. Heç bir xalqda, heç bir millətdə bərabəri
yoxdur. Məhəmməd Hadini filosof və şair kimi də böyük ist-
edad sahibi hesab edirdi.

Rəsm müəllimimiz dünya rəssamları barədə, onların tər-
cümeyi-halı, yaradıcılıq yolları, faciələri haqda çox maraqlı
söhbətlər edər və bizə incəsənəti sevməyi aşılayardı. Sınıf-
mizdə bir neçə nəfər rəssam oldu. Xalq rəssamı Kazım Ka-
zımzadə də onlardan biri idi.

Əmir müəllimin yazı taxtasında qəribə rəsm çəkmək
üsulları vardı. Adətən çox vaxt adam, heyvan, quş şəklini
hamı kimi başdan rəsm edər, qurtarardı. Amma elə ki ilhamı
gəlirdi, bir də görərdin əvvəl iki ayaq, sonra başın yansını
çəkərdi, onu da qoyardı yanmıçığ, başları əli dirsəyə qədər,
qollar, gövdə, axırda sərbəst cizgilərlə əzalana bir-birinə bi-
tisdilər. Bir dəfə eşşəyin iki qulağını qabaqda, arxa tərəfdə
quyruq, sonra ayaqları cızıb axırda eşşəyin gövdəsini, başını
rəsm elədi.

Bələ üsulla şəkil rəsm etmək bizə möcüzə kimi görünər,
incəsənətin siri, incəlikləri şagirdləri valeh edərdi. Ciddi ol-
maqla, çox da gülərliz müəllim idi. Simasında daimi bir tə-
bəssüm həkk olardı, bu təbəssüm bəzən xoş mənalı, bəzən
eyhamlı, arabil xəfif kədərli olardı.

Rəsm hərisi üçün sinifdə xüsusi bir yazı taxtası qoymuş-
duq. Orda Əmir əfəndinin çəkdiyi şəkli pozmazdıq gələn dərs-
sə qədər qalardı. Böyük, dərin mənəvi təsiri olardı. Hayfımız
gələrdi silməyə.

Doktor Orxanbəyli... Sərv ağacı təkii boylu-buxunlu, mərd
simalı... Gülərlizli, lakin çox ciddi, hətta sərt və amansız...
Saçlarını ortadan ayırardı, hamar saçlar tez-tez ağ məlahətli

üzünü oxşardı. Gözəl geyinirdi. Çox cəld yerişirdi. Hamı ehtiyatla kənara çəkildirdi. Tez-tez çərəkəzi libas, uzunboğaz çəkmə geyirdi. Gözəl kamança çalardı. O, sinfə girməzdən əvvəl nümayəndə stolun üstünə ağ kağız döşüyürdü. Jurnal da ağ kağızdan üz çəkərdi.

Cəld və sərt addımlarla içəri girirdi. Cəld qalxardıq, əsgərsayağı müntəzir durardıq.

«Eyvallah, oturun!» – deyə doktor hamını nəzərdən keçirər, sonra jurnalı yoxlar, imzalayırdı. Dərsə başlardı, insan əzalarını təsvir edə-edə lövhədə bir-bir şəkillərini çəkərdi. Sümükləri, əzələləri, topuq, əl, qol, ayaq və s. elə rəsm edərdi ki, məəttəl qalardıq... Elə bil əzələlər hərəkətə gəlir, damarlardan qan axırdı. Nə qədər canlı çıxırdı.

Bu qayda ilə mədə, ürək, böyrəkləri, bağırsaqları, qabırğa və fəqərə sütununu və s. rəsm edər və tez-tez təkrar edərdi: «Yahu, anladınız mı?»

Arabir sorğu aparardı: «Kişi oğlu, qalx bakayım! Söylə, yahu, qabında bir şey varmı? – macal verməzdə şagird ağzını açsın, eyhamla əlavə edərdi, – kef kök, damaq çağ, çantada kəflik, kafa boş... Ötə-bəri anlamam. Qulaqdan yapışar öylə fırladaram ki, yeddi məhəllə yuvarlanarsan. Söylə bakayım, kişi oğlu, kadın gövdəsilə kişi gövdəsinin farkı nədə?»

Şagird udquna-udquna: «Kişinin saqqalı var, bıığı var, qadında yoxdur...»

«Kişi oğlu. Heç əlini kadın çiyinə qoymusan mı? Yahu, heç əlini kadın umuzundan üzü aşağı süründürdün mü?»

Şagirdlər qeyri-müəyyən, həm gülməli, həm qorxulu vəziyyətdə, lakin kimsə cıncırını çıxarmağa cəsarət etmədən, maraqla, intizarla gözləyirdilər. Doktor yaxınlaşıb əlini oğlanın çiyinə qoyur və döşünə tərəf sürütləyir: «Bax şöylə... Pəh. pəh, pəh! Nə gözəl məmələr... Şəkər, qənd məmələr... Həyat çeşməsi... Anladın mı, yahu?»

Qızlar başlarını aşağı salırdılar. Doktor tam ciddiyətlə davam edirdi: «Ahu gözlər, hilal qaşlar, şələlə tək umuzla-

ra tökülən ipək saçlar. Bəzən topuğa qədər tökülür, dabanları oxşayır... Anladın mı, abdal horif?»

Sınıf nümayəndəsi astadan: «Doktor, o elə şeyləri bil-məz. Qalalıdır»- dedikdə doktor soruşardı:

«Hanki Qələdən, acəba?»

«Bakı Qalasından. Zirə tərəfdən».

«Ah! Kafadan boş?»

«Doktor, siz İstanbulda tibb institutunu bitirmisiniz?»

«Hayır, institutu yox, Məktəbi-Sultanidə tibb fakültəsini bitirdim. Ənvər paşanın ordusunda yeddinci himayun alayında (qvardiya polku) sərtəbib (baş həkim) müavini oldum. Bakıda «İttihad» məktəbini bitirib getmişdim İstanbula.

«Ənvər paşanı tez-tez görürdüz?»

«Əvət! Bir ara yanında yavur oldum. Ərəbistandan bir əmir gəlmişdi. Paşa ilə çox sərt və tünd qonuşdu. Bana çox toxundu. Paşa həzrətləri bana tapşırırdı ki, elçini ötür. Elçini aparıb bağda gəbərtirdim... Qayıdıb paşa həzrətlərinə xəbər verdim ki, hərifli ötürdüm... Gəbərtirdim.»

«Nəsif? Elçini, yahu, gəbərdərlərmi? – Ənvər paşa dəhşətə gəldi. – Elçilər toxunulmazdır. Doktor, siz nə yapdınız?»

«O sizinlə kobud qonuşdu.»

«Doktor, sizi burda saxlamaq olmaz. Habar İstanbula, Babi-aliyə çatan kibi sizi apardııb gəbərdəcəklər.» Bir miralay çağırıb bəni cənub cəbhəsinə yola saldırdı. Doğrudan da, əhvalatı İstanbulda biləndə sultan həzrətləri teleqramla fərman verir ki, elçini öldürən canını göndərin, dar ağacından asılacaq. Cavab verirlər ki, cəbhədədir, güman ki, şəhid olub.

«Doktor siz niyə tibb fakültəsində dərs demirsiniz?»

«Bəs kamança nə olsun, onu nə vaxt çalım, gözəl nazənin xanımlar necə olsun? O mühasiblər kimə nəşib olsun?»

Doktorun iki arvadı vardı. Birini Türkiyədə evlənib gətirmişdi. Ata evindəərbəbar olurdu. İkinci arvad sarışın rus qızı idi, mənzil kirayə edib, gedib-gəlirdi.

«Doktor Ənvər paşa iyirminci ildə Bakıya gəlmişdi...»

«Əzət, görüşdük, qovuşduq, şərafinə ziyafət verdim. Şark halkları kongresinə gəlmişdi. İyirminci sənənin son baharında...»

«Doktor Mustafa Kamal paşanı da görmüsünüz?»

«Əvət. Konuşmuşam. Haqqında oxumuşam, həm də çox şey eşitmişəm. Onun istiqlal savaşı əsnasında yetmiş iki saat ərzində söylədiyi nitq məşhurdur. Maraqlı bir həvadis onun barəsində sizə nəql edirəm. Hətirinizdə saxlayın!.. İstiqlal mücadiləsi zamanı yunanlar Aralıq dənizi sahilində İzmirə zəbt edirlər. Yunan kralı üçün iqamətgah təsis edirlər. İçəri girəndə ayaqları altına türk bayrağı döşəyirlər. Kral bayrağı tapdalayıb keçir.

Mustafa Kamal paşanın Ankaradan başladığı yürüş İzmirə azad etməklə tamamlanır. Yunan və onların hamiləri ingilis, fransız və italyan qoşunları darmadağın edilir. Bir sözlə, Antanta məğlub olur. Qazi Mustafa Kamal qələbə tərənlərilə İzmirə daxil olur. Paşa üçün kral Konstantinin qoyub qaçdığı oteldə iqamətgah düzəldirlər. Qapının girəcəyində ayaqları altına yunan bayrağını sərirlər. Paşa içəri girəndə əyilib yunan bayrağını qaldırıb yavərinə verərək deyir: «Qoruyun şu bayrağı, şu bir milləti təmsil ediyor. Kral Konstantin xəta yapmış. Millətin şərafəti tapdalanmaz!»

Bu əhvalat bütün dünyada ildırım tək çaxdı, böyük əks-səda yaratdı. İrili-xırdalı bütün qəzetlər böyük sərlöv-hələr dərc etdilər. Paşanın ululuğunu sübut etdi.

Avropa və rus imperialistləri Osmanlı imperatorluğunu parçalayıb bölüşdürəndə Namik Kamalı düşündürən

Vətənin bağına düşməni dayadı xəncərini,
Bulunmaz qurtaracaq bağı yanıq mədəni? –

sualına Mustafa Kamal belə cavab vermişdi:

Vətənin bağına düşməni dayasa xəncərini,
Bulunur qurtaracaq bağı yanıq mədəni!...

Doktor Orxanbəyli bu söhbəti elə fəsahe, elə bir ilhamla, hərəratlə nəql edirdi ki, adamın ürəyi titrəyirdi.

Qızlar onun dərində arxa sırada otururdular. Orxanbəyli onlarla ciddi və hörmətlə rəftar edir, lakin dərsi həmişəki qayda ilə anatomiya tək keçirdi. Bir dəfə yaxınlaşıb soruşdu: «Qızım, ismin nə?»

Qız qalxdı, lakin utanıb başını aşağı saldı. Yanındakı qız cavab verdi: «Adı Maraldır...»

«Ah, – deyə doktor içini çəkdi və zarafatyana soruşdu, – Maral?! Zətən buyuzları neredə?»

Hamı güldü. Maral oturdu, əllərilə üzünü örtüdü. Görünür, bu şuxluq onun öz xoşuna da gəlmişdi.

Arabir yoldaşları söz atırdılar: «Zətən buyuzların neredə?»

Doktor anatomiya dan kişi və qadın tənəsül alətləri bəhsini keçirdi. Qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərdən danışdı. Zəng çalındı. Casarət edib heç kəs dinmədi. Zəng içəri vuruldu. Doktor işə danışdı. Başqa müəllim girdi içəri, Orxanbəyli əlini qaldırdı: «Rica edirəm, bir an!» Şagirdlərə baxıb əllərini sol səmtə uzatdı: «Qadın tənəsül alətlərini qoyaq bu dolaba, – eyni hərəkətlə əllərini sağ tərəfə uzadıb əlavə etdi, – kişi tənəsül alətlərini də qoyaq bu dolaba»...

Gələn həftə soruşdu: «Yahu, son dəfə neredə qaldıq?»

Sınıf nümayəndəsi əllərilə işarə edib dedi: «Qadın tənəsül alətlərini qoyduq bu dolaba, kişilərinkini o dolaba»...

Orxanbəyli özünə xas şuxluqla səsinə ucaldı: «Pah! Əcəba, neçin yek-digərindən şöylə uzaq düşüllər? Yəqin kü-süblər...»

İmtahanda şagirdləri yaman sıxırdı. Mən cavab verdim, acıqla deyindi: «Sən daha yüksək qiymət – əla ala bilərdin...»

Mən astadan dedim: «Doktor, ya bu gün, ya danə dəh, ya əz qəfəs azad gün...»

(Qəfəsə salınmış quşun dilindən, farsca:

Ya öldür, ya dən ver, ya qədir bilən adama ver, ya da ki, qəfəsdən azad elə!)

Birdən doktor elə qəh-qəhə ilə güldü ki, hamı bizə baxlı, götürüb «əla» yazdı.

Doktor Orxanbəyli kefinin kök vaxtı bizə bir şəkil göstərmişdi. Əsrin onuncu illərində İstanbulda çəkilmiş bu şəkildə ortada Məmməd Əmin Rəsulzadə, sağında Hüseyn Cavid, solunda Orxanbəyli idi.

Sinfirmizdə çox istedadlı şagirdlər vardı, çoxusu da adlı-sanlı alim və sənət xadimləri oldu. Həmzə, Məzahir, Fazil (Seyid Əzim Şirvaninin nəvəsi), xalq artisti Əli Zeynalov, Cəfər Cəfərov, Kazım Kazımlı, professor Niyazi Mütəllibov, professor Əhəd Bağırzadə...

Seyid Əzim Şirvaninin nəvəsi Fazil Əzizzadə bayramlarda bizi – dörd-beş yoldaşı qonaq aparardı. Atası Seyid Cəfər bizə çox hörmət edərdi. Bir dəfə Novruz bayramında Salman Mümtaz gəlib çıxdı. Başladı ağılaya-ağılaya Seyid Cəfəri qucaqlayıb öpməyə ki, bu gecə Seyid Əzim ağanı yuxuda görmüşəm. Mənə açıqlanıb tüpürdü ki, Səlman, bu uşaq-muşağı qurdalayıb çıxardırsan ortalığa, mənim o qədər əsərlərim tökülüb qalıb orda. Cəddim sənə qənim olar.

Sonra əlavə etdi ki, «Azərənş»lə danışmışam, o əsərləri verməlisən. Araba tutdular, biz də köməkləşib qovluqları doldurdurduq. Elə o apararı oldu...»

...İdeologiya ilə sənət arasında toqquşma başlamışdı: birinin yazdığını o biri başa düşmürdü – konsolidasiya prosesi ağır gedirdi və cəmiyyəti əsaslarına qədər sarsıdırdı...

Manaf müəllimin dediyinə görə, «Səmədəğa Ağamalığının mədəniyyət məsələləri üzrə referenti İbrahim Abbas

oğlu Şirvanzadə danışmış ki, S. Ağamalığlı H. Cavidin «Peyğəmbəri ilə çox maraqlanırdı – bir gün mənə dedi ki, gəl bu əsərin müəyyən yerlərini mənə izah elə...»

Əsərdə belə bir şey var:

Mən fəqət hüsni-xuda şairiyəm,
Yerə enməm də səma şairiyəm.

Beysi rus dilinə tərcümə elədim. S. Ağamalığlı dedi: «Oy qrupi!.. Çto on na nebe budet delat, tam takoy xolod, çto miqom zamerznet!.. Vo vsex vekax za osvoenii zemli borolis...»

20-ci illər...

Azərbaycan mədəniyyəti mürəkkəb bir tarixi dövr yaşayırdı. «İnqilabi ehtiraslar» hər cür cinayət törətməyə, hər cür «zorlamaya» qadir idi və onun qarşısını almaq, sadəcə olaraq, mümkün deyildi: hər sahədə, o cümlədən mədəniyyətdə də...

«Həmin İbrahim Şirvanzadə belə bir əhvalat da danışmış ki, Yeni Əlifba Komitəsində dilimizi ərəb-fars sözlərindən təmizləmək məsələsi müzakirə olunurdu. Ağamalığlı katibə dedi ki, oxu siyahını. O da başladı: «Maddə...» Səmədəğa onun sözüü kəsdi: «Olmaz ki, maddəni şeylə əvəz edək?» Yer-yerdən səs ucaldı ki, əşya cəmdir, şey isə müfrətdir, o da ərəbcədir... Ağamalığlı hirsle deyindi: «Yəni şeyimiz də ərəblərindir...»

Adamlar gülüşdü. Ağamalığlı acıqla katibə təpindi: «Sənə deməmişdim ki, siyahıdakı ərəb-fars sözlərini təmizlə?» Katib təmkinlə: «Təmizlədim, Səmədəğa...» «Bəs yerdə nə qaldı?» «Yerdə zırt-ırt qaldı...»

...Bakıda Türkiyədən dəvət olunmuş, eləcə də könüllü gəlmiş müəllimlər, elm adamları fəaliyyət göstərirdilər. Anadolu türk mədəniyyəti geniş yayılırdı. Tofiq Fikrət, Nəmiq Kamal, Rza Tofiq, Ziya Paşa, Xəlilə Ədib, Əbdülhəqq Hamid, Məmmədəmin Yurdaqlı, Cənab Şəhabəddin, Rəşad

Nuri kimi türk şair və yazıçıları məşhur idilər. Türk ədəbiyyatı onun tarixi və müasir problemləri ilə yaxşı tanış olan M. Süleymanov bu sahədə işləmək fikrinə düşür... Ancaq bu dəfə də qismət olmur, hissələrin deyil, aqlın sözüünə baxmaq lazım gəlir... «Atam mənə məsləhət bildi ki, «incinar» olum – dünyagörmüş adam idi, dedi ki, bu hökumətin yazı-pozu əhli ilə, xüsusilə köhnə hürufatı bilənlərlə arası olmayacaq, onları tutacaq. Yaxşı olar ki, yazı-pozudan uzaq durasan»...

M. Süleymanov əmək fəaliyyətinə, müvəqqəti olaraq, 37-ci məktəbdə (direktoru Mustafa Ağayev idi) karguzar – katib kimi başlayır, eyni zamanda həmin məktəbdə oxuyub kamal attestatı alır. 1931-ci ildə Azərbaycan Neft İnstitutuna (ANİ-yə) imtahan verib nəqliyyat şöbəsinə (şose yolları ixtisası üzrə) daxil olur. Yazıçı xatırlayır ki, yollar ixtisası üzrə oxuduğumuza görə, təqaüd almağa, yaxud yeməcxanaya gəndə bizə satmaq üçün söz atırdılar ki, «yolçular yenə gəldilər» – «yolçu» sözü Bakıda «dilənçi» mənasında işləndirirdi... Çox keçmədi ki, bu ixtisası ümumiyyətlə ləğv elədilər.

...1933-cü ildə şose yolları ixtisası ləğv elədikdən sonra M. Süleymanov doqquz əlavə imtahan və yoxlamadan keçib geoloji fakültənin üçüncü kursunda təhsilini davam etdirir və bu ixtisas onun həyatında daimi olaraq qalır... Elə bu vaxt tamamilə gözlənilən bir hadisə baş verir... «İnstitutda oxuyanda kimsə ərizə verməmişdi ki, varlı balasıyam, – az qalmışdı ki, məni çıxaralar... O zaman institut Azneftə baxırdı və onun rəisinə – Barinova müraciət etmək məcburiyyətində qaldım. Azneftdə işləyənlər, əsasən, rus, erməni və yəhudilər idi. Nə illah elədimisə, qapıda duran arvad məni içəriyə – Barinovun kabinetinə buraxmadı, mən də durdum qapının yanında və elə ki arvad qapıdan aralandı, dərhal qapını açıb özümü saldı içəri. S. Orconikidze də Barinovun kabinetində idi, onlar qəfil içəri girməyimə məəttəl qaldılar. Fürsəti fəvta verməyib dedim ki, mən dağ yerindən gəlmişəm, bizim dağlarda filiz sərvətləri çoxdur, ona görə dağ mühəndisi olmaq istəyirəm.

İndi məni geoloji fakültədən çıxarırlar. Zaqqostorqdan atam barədə aldığım arayışı da göstərdim... S. Orconikidze bir kağız götürüb direktora yazdı ki. «Süleymanova ostavit v qeoloqo-razvedçeskom fakultete». Kağızı verdim dekana və işlər qaydasına düşdü».

...O biri fakültələrdən fərqli olaraq geoloqların xüsusi geyimləri vardı: qara kostyum, pencəkdə paçon, bürünc düymələr, şalvarda göy kant, kokardalı şapka, çəkcik həkk olunmuş nişan. Zarafat və qıtbə ilə onlara «general» deyirdilər... «Qrupumuzun nömrəsi 15/17 idi. Bütün institutda məşhurdu. Çox da istedadlı tələbələr idilər, institutu qurtarandan sonra yaxşı vəzifələr tutdular. Starostumuz Əbdülhəmid Xəlilov son dərəcə nəcib, xeyirxah və çox çalışqan oğlan idi. Bir saat da dərs buraxmazdı, həmişə də «ələ» alardı»...

30-cu illərdə Azərbaycan Neft İnstitutunda azərbaycanlaşma prosesi gedirdi, istər müəllimlər, istərsə də tələbələr içərisində ruslar, ermənilər, yəhudilər hələ çox idilər. 1932-ci ilin sentyabrında XKS-nin sədri Dadaş Bünyadzadə instituta gəlir, yığınaq keçirir və orada deyir ki, gələnlərdən istintuta nə qədər azərbaycanlı ərizə versə, hamısını qəbul edin. Doğrudan da, sonrakı il qəbulda azərbaycanlıların sayı 50 faizə çatır... «30-cu illərin axırlarında bir komissiya yaradılmışdı ki, yoxlayıb görsün hər kafedrada neçə azərbaycanlı var... Mixail Vladimiroviç adlı bir kafedra müdirindən soruşanda ki, niyə sizin kafedrada azərbaycanlı yoxdur, o belə cavab vermişdi: «Kak neto? U mene je yest odin maqometanin»...

Sən demə kafedrada bir ləzgi var imiş, laborant müavini, nə azərbaycanca, nə də rusca bilirmiş...»

ANİ-də oxuduğu müddətdə M. Süleymanov ədəbiyyatdan ayrılmamışdı, çoxlu tarixi və bədii əsərlər, xüsusilə romanlar oxumuşdu, ədəbi prosesi izləmişdi, başlıcası isə, zəngin həyat materialına bələd olmuşdu.

1937-ci ildə ali təhsilini birinci dərəcəli fərqlənmə diplomu ilə başa vurub dağ-mədən mühəndisi ixtisası alır və Ra-

manada əvvəl neft ustasının müavini, bir aydan sonra usta işləyir. İki-üç ay işlədikdən sonra Bibiheybətə keçirilir və orada mədən geoloqu kimi fəaliyyət göstərir. Mədən müdiri daşnak mühəndis Barxudaryanla (çox acıdil, davakar, fəhlə və işçiləri incidən, başında köhnə hava qalmış adam idi) savaşıb 1937-ci ilin axırında Lökbatana gedir, geoloji bürodə şöbə müdiri təyin olunur. Və dövrün ictimai-siyasi ab-havasını öz ciyərlərində hiss edir... «Mərkəzi Komitədə neft işi ilə əlaqədar iki layihənin muzakirəsi gedirdi – layihələrdən birini biz, o birisini Azneft vermişdi: birinci layihə barədə mən, ikinci layihə barədə Azneft nümayəndəsi çıxış etdi. Mən rusca bir az zəif bildirdim, ona görə də o biri tərəfin nümayəndəsi kimi hamvar-şumar təqdimat verə bilmədim. Azneftin layihəsini təsdiq etmək qərarı qəbul olundu. Bu mənə acıq gəldi – yerimdəncə azərbaycanca dedim ki, quyunu qaza bilərsiz, amma düz deyil! M. C. Bağırov cəsarətli etirazımı eşidib mənə yaxınlaşdı və əlini çiynimə qoyub dedi: «Yaxşı, siz deyən olsun!» Quyu qazıldı və gündə min ton neftlə işə düşdü. Gedib sahə rəisinə dedim ki, o quyudan

12 gündə iki yüz tondan artıq neft götürmək olmaz. Qum tıxacı əmələ gələr. Təzə quyudu, təbəqədəki zəngin neft konurtu pozula bilər. Su dilləri əmələ gələr...

Məqam tapıb M. C. Bağırova çuğulluq etmişdilər ki, Süleymanov hasilatı azaldır. O da demişdi ki, Süleymanov nə deyir doğru olar, dediyinə qulaq asın.

Bir dəfə də soruşubmuş ki, neynayır? Haradayam? – Leningradda aspiranturada oxumağa gedib – deyirlər. Mənalı bir əda ilə başını bulayıb deyir ki, «hə, nə oldu, içinizdə az-çox düz danışıqlar elmi işə gedir? Deyin ki, gözüm çıxdıya saldıq...»

...30-cu illər.

M. Süleymanov ömrünün ən gözəl vaxtlarını – gəncliyini bu illərdə yaşamışdı. Görəsən, şahidi olduğu hadisələr barəsində şəxsən nə düşünmüşdü, daxilində kimi günahlandırılmış, kimə tərəfdar çıxmış, bəraət qazandırmışdı? Təəssüf ki, indi

o dövrün emosiyasını təzədən yaşamaq çətinidir – bəs bu hə hərəkətdir, bu nə həngamədir, o illəri yaşamayan, o illəri görməyən adamlar qibtəediləcək bir çevikliklə həmin illəri mühakimə edirlər?..

30-cu illərin hadisələrini məhz eyni qəddarlıqla tənqid etmək cəmiyyətin mənəvi-siyasi sağlamlaşmasına kömək edəcəkmidi?

M. Süleymanov, bəlkə də, ona görə ictimai-siyasi işlərdən o zaman da, sonralar da uzaq qaçmışdı, partiya iclaslarında verilən yalançı vədləri, rüsvətxor müəllimlərin, arxalı rəislərin «işgüzar», «partiyalı» mövqedən edilmiş çıxışlarını dinləmək, həyasız adamlarla həmsöhbət olmaq ona ağır gəlmişdi – etiraz da edə bilməmişdi: bir adam ki iyirminci illərdə uşaqlığını, 30-cu illərdə gəncliyini keçirsin, o nəyə və kimə etiraz edə bilərdi?..

Gənc istedadlı mühəndisi 1939-cu ilin əvvəlində ANİ-yə həftədə bir gün dərs deməyə dəvət edirlər. Sentyabrın 1-də isə instituta assistent keçirilir – oktyabr-noyabrda imtahan verib neft-qaz yataqlarının axtarış və kəşfiyyatı ixtisası üzrə aspiranturaya daxil olur. 1942-ci ilin fevralında «Abşeron yarımadasının Cənub-Qərb hissəsində məhsuldar qatın Şubanı – Lökbatan – Puta və Korgöz Yataqlarının neftliliyi» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edir. Bu da elə asan başa gəlməmişdi... «Mən aspiranturaya qəbul imtahanı verəndə bir yerə on dörd ərizə götürülmüşdü və vəziyyət çətin idi. Professor M. V. Abramoviç obyektiv mövqə tutmasa idi, yəqin ki, «zorlu» adamlar qabağa keçəcəkdilər – bütün təzyiqlərə baxmaaraq, M. V. Abramoviç dedi ki, «Süleymanov otvetil luçşe vse» və mən qəbul edilmişdim...

1942-ci il fevralın 19-da M. Süleymanov əsgərliyə çağırılır və Stepanakerta komandirlər məktəbinə göndərilir. Komissiya onun neft geoloqu, elmlər namizədi olduğunu nəzərə alıb geri qaytarır.

Beləliklə, Böyük Vətən müharibəsi cəbhələrində vuruşmaq ona «qismət» olmur.

1942-ci ilin martında M. Süleymanov Azərgeoloji kəşfiyyat idarəsinə yarım ştat xatəri rəisi dəvət olunur... «Qırx ikinci il fevralın axırında kafedra müdiri professor Mirçink mənə dedi ki, Azərgeoloji idarədə «Bentonit» gilləri axtarışı üçün ekspedisiya düzəldiblər, get o dəstəyə başçılıq elə, üç aylıq bir işdir. Ukraynadan, almanlar işğal etdiyindən, gil gətirə bilmirlər. Dəstə düzəldim, əvvəl Abşeronda «Ağzı Xəzri»də, sonra Qobustanda Qırdağ, İlandağ, Pirəküşkülə, Qız meydanda iş apardım. Nəqliyyat yox idi. Ərzaq və karatuları dəvə ilə daşıyırdıq. Bir dəfə martın ortalarında bərk qar yağdı, gecə yarısı üç dəvədə cəngi dağının zirvəsində olduq, göz-gözü görmürdü. Zülm-əziyyətə düşdük karvansaray. Demə qarşı tərəfdə yol çəkənlər (əksəri də rus arvadları) dörd gündür çörək almırlar, gəldilər üstümüə ki, un gətirmisiz... Əlliyyə qədər ac arvad karvansararı doldurublar, dəhşətə gəldim. Talayıb aparsalar, əldən nə gələr. Karvansarada üç adam idik – mən, dəvəçi Qədir dayı, bir də karvansaraçı – qırx yaşlarında bir saqqalı kişi. Hökumət də bir kilo un israf edəni güllələyirdi. Sağ qalsan, gəl cavab ver. Əlli ac arvad adamı öldürə bilərdi.

Dedim ki, bunlar un deyil, sementdir. Buruğa aparırıq. Ümidləri boşa çıxmış ac adamlar tüpürüb söyə-söyə uzaqlaşdılar.

Bakıdan Qobustana təsadüfi maşınlarda gedib qayırdıq. İkinci Bakı-Batım neft kəməri söküüb, polad boruları daşıyıb dənizlə şimala, tank qayıran zavodlara yollayırdılar, xüsusi maşınlar quraşdırmışdılar, onlar camaatın gedib-gəlməyə dadına çatırdı. Biz də istifadə edirdik. Pirəküşkülə qədr. Ordan kəşfiyyat sahəsinə piyada gedirdik.

May ayının əvvəlində İlandağda işi tamamlayıb dala qayıtmağa hazırlaşırıq. Qışlağa gəlmiş Qonaqkənd tərəkəmələri də dağa getməkdə idilər.

Çadırdə çöl çarpayısında uzanıb kitab oxuyurdum. Təsərrüfatçı qoca kişi qışqırdı: «Manaf, ay Manaf, çay da, çörək də hazırdır. Dur gal...»

Qalxdım, əlimi-üzümü yudum. Yandan ötən tərəkəmə qızından xahiş etdim ki, çadırdan dəsmalı götür ver mənə. Qızın çadıra girməyilə bağını bayıra atılmağı bir oldu: «İlan!.. İlan!.. Çarpayıda ilan yatıb!..»

Çadıra tərəf tələsdik. Qar tək dənəkağının üstündən iri qara bir ilan asta-asta sürüşüb yerə düşdü və aradan çıxdı...

O günü ikinci çağı biz də çadırları yığırdı dala qayıtdıq. May ayında Gəncəyə gedib Xanlardakı Gilabı yatağını da yoxlayıb, hesabət yazıb verdim idarəyə.

Məni iyun ayında göndərdilər Kiçik Qafqaz dağlarına. Kəpəz ətrafında barit axtarmağa. Neft quyularını qazanda gil məhlulunu ağırlaşdırmaq üçün: barit də bir vaxtlar Ukraynadan gətirilirdi.

Gəncədə baza vardı. Ordan bəzi şeylər götürüb arabada yollandım Baş Qışlağa. Kəpəz dağının yamacında iş gədirdi. Baraklar neçə il əvvəl tikilmişdi... Bazamız Buzlaq kəndində yerləşirdi. Mənzil də vardı...

Baş Qışlaqda ştolni, şurf və kanavlar qazdırırdıq. Usta və fəhlələrə bron verib əsgər aparmamışdılar. Gəncəyə piyada gədir, arabada qayıdırırdıq. Kolxoz arabir at verirdi.

Oktyabrın əvvəlində səhər ayılanda gördüm ki, çadır qar basıb. Köçdüm baraka, noyabrın axırında kəşfiyyatı dayandırdı köçdük Bakıya. On beşə qədər barit damarları aşkara çıxartmışdıq, ehtiyat da yaxşı idi.

Ermənilər çox idi. Üç aydan sonra əməlli-başlı dillərini başa düşürdüm, az-çox da danışırdım. Mən yaxınlaşanda eşidirdim ki, bir-birini xəbərdir edirlər: «Turk dığası gəlir».

Kəpəzdə işləyəndə Gəncədən Bakıya neçə dəfə qatırın damında gəlmişdim.

Qobustanda və Kəpəzdə işləməyim «Zirvələrdə» romanı üçün xeyli həyat materialı vermişdi.

...1945-ci ildə EA-nın geologiya institutuna yenə də yamın ştat, baş elmi işçi vəzifəsinə davət edilir. Bir il də burada işləyir... «Mən əsasən müəlliməm, amma ekspedisiyalarda çox iştirak etmişəm, kabinet alimi olmamışam. 1940-cı ildə Niyal dağının yamaclarından başlayıb Qarabel dağı, Xartdağ, Səbətkeçməz, Çəmən darvaza, Babadağının zirvələrinə qədər gəzmişəm. Ekspedisiyaya professor Mixail Fyodoroviç Mirçink rəhbərlik edirdi. Beş ay at belində geniş bir ərazini yoxladıq. Bu axtanış heç vaxt yadımdan çıxmaz – Babadağın Azərbaycanın təbii obrazı sayıla bilər... Bütün respublika dağları, dərələri, çayları, yamacları və araları, yolları və hətta mavi Xəzəri ilə relyef xəritəsi kimi, ucsuz-bucaqsız ərazisi və füsunkar gözəlliyilə sanki gülümsəyən-gülümsəyən adamı salamlayıp, geniş bağrına basmaq istəyir, ilahi mənərəsələ onu heyran edir.

Babadağın zirvəsində üç qəbir var: ortada həzrət Babanın, bir tərəfində bacısının, o biri tərəfində anasının qəbirləridir. Quzey dərələrdə qar zolaqları...»

...M. Süleymanov 1946-cı ilin axırında geoloji kəşfiyyat fakültəsinin dekanı olur. 1947-ci ilin mayında isə öz xahişi ilə dekanlıqdan çıxır. İnstitutun o zamankı direktoru Saleh Bala oğlu Qocayev məəttəl qalır, təəccüblə deyir: «Qəribədir, yüksək rütbəli şəxslər mənə zəng çalır, durub yanıma gəlir ki, kimlərisə dekan təyin edim. Sən imtina edirsən.»

«Bir tələbəmiz var idi, dayısını böyük vəzifəyə aparmışdılar. Bu tələbə də dayısına arxalanıb başladı nizam-intizamı pozmağa. Dayısı hələ «böyüməmiş» ona kömək etmişdim. Dörd dərdsən kəsirini düzəltmişdim. Cızığandan çıxanda bir-iki dəfə xəbərdar etdim. Axırda bərk acıqlanıb sinifdən qovdum ki, bəlkə məsuliyyət hiss edib düzələ. O isə gedib dayısına şikayət edir. Bütün dayılar kimi bu dayı da bacısı oğluna təpinmək əvəzinə direktora zəng çalır ki, Süleymanovu institutdan, işdən çıxar. Qov! Qocayev cavab verir ki, o boyda yerdə otursan, başqa işin yoxdur ki, belə xırda

işlərə qarşırsan? Daha ciddi iş tap özünə. İnstitutun direktoru mənəm. Və mənə müdafiə edir. Mən isə belə qərara gəldim ki, inzibati vəzifə sahibi olmaq hər cəhətdən mənə lazım deyil. Hər şeydən əvvəl və əsasən, sərbəstliyimi əlimdən alırsan, ikincisi, addım başı ağa qara, qaraya çəhrayı deməyə vadar-san. Bütün vaxtı, rahatlığı, azadlığı itirir, mənəvi zövqü məhv edir, insan robotdan bətar olur. Robot daha xoşbəxttir, o görmür, duymur, iztirab keçirmir, utanmaq hissindən məhrumdur. Səksəkəli, qorxa-qorxa litumzində şütüməkdənsə, sərbəst piyada gəzmək daha şərifidir. Bunlara görə də ərizəmi yazıb dekanlıqdan çıxdım. Elə bil mənə gözləyirləmiş, mən çıxandan bir az sonra o tələbənin dayısını böyük vəzifədən «təntənə» ilə, «zurna-balabanla» yola saldılar. Təzə dekan qorxusundan o tələbəni keçirdi qiyabiyə, ordan da qovmaq istəyirdilər, yenə dadına mən çatdım.»

...Ümumiyyətlə, artıq qeyd edildiyi kimi, M. Süleymanov mümkün qədər vəzifədən qaçmış, öz sevimli işi ilə məşğul olmağa daha çox vaxt ayırmışdı...

Heç bir partiyanın üzvü olmamışdı... «Mərhum MK katibi Cəfər Cəfərov 1967-ci ildə mənə yanına çağırdı və bir yerdə işləməyi təklif etdi. Bir neçə dil bilirənsən, kitabların var, texnokratsan. Əsərlərin Rusiyada və xaricdə çoxlu dildə nəşr edilib. Xarici söhbədə əvvəl instruktora olarsan, sonra da ki...

Orta məktəbdə dörd il bir sınıfdə oxumuşduq, yaxın idik. «Axı mən partiya üzvü deyiləm». «Çox nahaq yerə!.. O düzələr – səni partiya qəbul edərik». ... «Mənim yuxarılarda nə işim var ki, yıxılında infarkt olum». ...Tələbə vaxtından zarafatımız vardı.

Sözlərim xoşuna getmədi. Ayrıldıq. Çox keçmədi yazığın özünü vəzifədən götürdülər. Küçədə rast gələndə zarafatla dedi: «Nə bəd danışan dilin var. Elə məktəbdə oxuyanda da belə idin...»

... M. Süleymanov təxminən beş il (1970-ci ildən 1976-cı ilə qədər) litfondun – ədəbiyyat fondunun yarım ştat direktoru

toru olmuş, Yazıçılar İttifaqında, ayrı-ayrı yazıçılar arasında mövcud olan münasibətləri, çəkişmələri, mənəb davalarını müşahidə etməyə «imkan tapmışdı»... «Litfondun direktoru vəzifəsində işləməyi İmran Qasımov iki dəfə mənə təklif etdi, boyun qaçırdım, üçüncü dəfə Mirzə müəllim çağırın dedi ki, bizə kömək etmək istəmişsən? Sözü nü yerə salmadım, baxmayaraq ki, burada baş verən mürəkkəb münasibətlərdən bir qədər xəbərdar idim»...

...Bir dəfə söhbət əsnasında Məna müəllimə belə bir sual verdim: hansı yazıçılara xüsusi hörmətiniz olub, yaxud var?.. Dedi ki, birinci Mehdi Hüseynə – o məni ədəbiyyata gətirib, Rəsul Rza institutda fəlsəfə müəllimim olub. Mənə «əla» qiymət yazıb. Sabit Rəhmana onun özünəməxsus xasiyyəti kimi incə, zərif hörmətim var. Süleyman Rəhimov və Əthülhəsən böyük nasirlərdirlər. Mirzə İbrahimovdan həmişə xeyirxahlıq görmüşəm... Ən dərin məhəbbətim Cəfər Cabbarlıyaadır. Cavidlə Hadi bütün türk dünyasının təkrarsız sənətkarlarıdır. Səməd Vurğun isə Azərbaycanın böyük şairidir... İlk əsərim «Yerin sirtı» çıxdandan sonra məni Səməd Vurğunun yanına çağırtdılar. O vaxt İttifaqın birinci katibi o idi. Birinci sualı bu oldu: «Aya, sən haranı qurtarmısən?» Dedim ki, Neft-kimya institutunu. Geoloji-mineroloji elmlər namizədiyəm (onda elm namizədləri çox az idi, xüsusən texniki sahədə). Birdən səsinı ucaltdı: «Aya, onu soruşmuram! Hansı orta məktəbi bitirdiyini xəbər alıram.» Dedim ki, 18 nömrəli Bakı pedaqoji təməyüllü məktəbi. Səsinı daha da ucaltdı: «Aya, deynən ki, bu qəbiliyyət ordan gələndi». Mehdiyə baxıb əlavə etdi: «Deyirəm axı, Moskvada, Leninqradda oxumaqla deyil. Bu günlərdə bir əsəri vərəqlədim. Hər şey var, kətmən də, briqadir də, traktor da. Amma adam yoxdur. Mehdi, – əli ilə məni göstərdi, – bu sənin kəşfindir, – üzümə baxdı, – sən yaz, mütləq yaz».

Moskvadan «Noviy Mir» jurnalı əsərimin hərfi tərcüməsini tələb etmişdi. Səməd Vurğun məni və Yuri Qranini çağırın tapşırıd ki, ikilikdə tərcümə edin. Bu vaxt katibə içəri

girib dedi ki, Səməd yoldaş, tərcümə pulunun hamısı xərclənib, vəsait yoxdur. Səməd özünə xas əda ilə, həm eyhamla, həm ciddi dilləndi: «Aya, nə tez sovurublar pulları. İl təzə başlayır, – Qraninə müraciətə əlavə etdi, – bu tərcümə üçün sənin haqqını mən öz cibimdən verərəm». Sonra tərcümə xər-ci SSRİ litfondu hesabına ödənildi.

Səməd Vurğun biləndə ki, mən ingiliscə sərbəst danışaram, daha da fərəhləndi və xaricdən yazıçı və jurnalist gələndə (o zaman belə qonaqlar az olurdu) məni mütləq çağırtdı: Görünür, bununla nümayiş etdirmək istəyirdi ki, bizdə də dil-ləri bilən ziyalı var.

Bir dəfə zəng çalıb tapşırtdılar ki, Amerikadan 20 nəfər qonaq gəlir. Səhər get aerodroma, onları qarşıla.

Gələnlər arasında yazıçı, artist, musiqiçi və jurnalistlər vardı. İri avtobusda gəldilər. «İnturist», ordan da «Dostluq» cəmiyyətinə. Sədr Rza Quliyev hər şey hazırlamışdı. Əvvəl fikir mübadiləsi başlandı.

İki nəfər də tərcüməçiləri vardı. Yeri gəldikcə Bakı haqqında məne müraciət edirdilər. Adam çox idi. Tərcüməçilər yorulanda mən kömək edirdim. Tez-tez ədəbi-mədəni məsələlərdən bəhs olunurdu. Bir nəfər soruşdu ki, Azərbaycan ədəbiyyatından yaxşı bir nümunə de. Hamı gözlərini məne dikdi. Dedim ki, əlbəttə, rus xalqı böyükdür, Amerika xalqı da eynilə, zəngin ədəbi irsləri var. Siz bizim bu balaca, lakin çox zəngin respublikamıza xoş gəlmisiniz. Mən il bundan qabaq bizim dahi şairlərimiz olub, hamınız bilirsiniz, izah etməyə ehtiyac yoxdur. O zaman nə Amerika, nə də amerikalılar olmayıb, Amerika çox-çox gec, dörd yüz il əvvəl kəşf edilib. Bütün nailiyyətləri bir yana, Azərbaycanda elə bir ədəbi janr var ki, o nə amerika və nə də ruslarda var...

Səs düşdü. Replikalar atdılar. Əlimi qaldırdım. Hamı susdu. Dedim ki, mən indi bir bənd şeir oxuyacağam. Siz mənim dodaqlarıma baxın, dodaqlar bir-birinə dəyməyəcək. Heyrət, təəccüb və maraqla gözlər məne zilləndi. Başladım:

Xan atları, xan taxtına xan çıxar,
Qızıl yəhər yedəyində xasas xas.
Leyli idi, kəşf elədi dağları,
Seydi idi şirin cana xasas xas.

Mən şeiri oxuduqca amerikalılar qeyri-ixtiyari ağızlarını açırdılar ki, dodaqları bir-birinə dəyməsin. Birdən gurultulu alqış qopdu. Xahiş etdilər, ikinci bir dodaqdəyməz də oxuyum.

İki gün şəhərə baxdılar. Şəkillər çəkdilər. Çox xoş və səmimi qəbul üçün təşəkkür etdilər.

Sonralar Mirzə İbrahimov da xarici qonaqlar gələndə məni çağırardı. Bir dəfə üçlükdə olanda İmran Qasimov söhbətarası dedi ki, Mirzə, bir nəfər yazıçı gəlib səs-küy saldı ki, niyə xarici qonaqlar gələndə Manafı çağırırsız? Mirzə müəllim belə cavab verdi: Deyəydin, əvvəla ona görə ki, xarici dil bilir, o danışanda adam qıbtə edir; ikincisi, Bakını beş barmağı kimi tanıyır; üçüncüsü, lazım olsa onları öz puluna qonaq edir və bir qurtum da olsa içirir... Bir dəfə S. Rəhimov mənə dedi ki, Manaf, əvvəl elə bilirdim ki, sən hər şeydən bir az bilirsen, amma sonra səni tanıdım və gördüm ki, necə deyirlər... istedadlı oğlansan... sən bu həşərətl-ərzə qoşulma, indinin cavanları bir az cüvəlləgindir»...

M. Süleymanov bir sıra respublikalarda Azərbaycanı layiqincə təmsil etmişdir... «Tacik şairi Lahutinın doğum gününün 80 illiyini qeyd edəndə məni Düşənbəyə göndərdilər. Çox hörmət və səmimiyyətlə qarşılandım. Elə ki, gördülər farsca danışsın, hörmət daha da artdı.

Çıxış vaxtı ilk cümləni azaricə dedim, sonra farsca Lahutinın tacik ədəbiyyatında, Sovet İttifaqında, İranda tutduğu mövqə, Azərbaycanda necə oxunduğu və ümumiyyətlə Lahutinın şəxsiyyət və şair kimi məşhur olduğu barədə danışdım.

Məclisə bu çıxış çox gözəl təsir buraxdı, sədrlik edən Tursunzadə çox razılıq etdi və zərəfatla dedi ki, Süleymanov yoldaş tacikcə belə yaxşı bilir, xahiş edərək qalsın Düşənbədə, akademiya Şərq şöbəsində işləsin.

Yetmişinci illərdə məni göndərdilər Alma-Ataya, Qazaxıstanın yazıçılar qurultayında iştirak etməyə. Çox hörmətlə qarşılandım. Birinci katib Kunayev dağ mühəndisi, geoloq olduğumu biləndə dedi ki, sənətimiz birdir. Sizin akademiyanın prezidenti dağ mühəndisi Musa Əliyevlə dostam. Vaxtilə Kunayev də akademiyanın prezidenti imiş.

Qurultayda mən çıxışımı elə qurdum ki, adı tutuşu tərifnaməsinə dönməsin. Əvvəl qazax ədəbiyyatından, məşhur şeir və nəsr əsərlərindən danışdım, sonra keçdim Qazaxıstan ərazisinin Yevraziyada tutduğu coğrafi mövqeyindən, bu ərazinin Avropa ərazisinə bərabər, lakin mineral və filiz cəhətdən ondan qat-qat zəngin olmasından, sərvətinin tükənməzliyindən danışdım, faydalı qazıntı yataqlarını sadalayaraq bədii bir dillə təsvir etdim. Mendeleyev cədvəlində olan bütün elementləri və gələcəkdə kəşf olunacaq yeni element və maddələrin bu ucsuz-bucaqsız subkontinentdə – Qaraxıstanda varlığından dedim. Və əlavə etdim ki, bu əngin səma və üfüqlər, zirvələri qarlı dağlar, ucsuz-bucaqsız zəngin səhralar, gözəl qızlar qədar füsunkar bağ və çəmənlər, xüsusilə qəhrəman və istedadlı, yenilməz qazax xalqı layiqilə şeir və nəsrdə tərənnüm olunmalıdır.

Dəfələrlə əl çaldılar.

Sözümü qurtaranda Kunayev salona göz gəzdirib gülmüşədi, xoş bir əda ilə əlavə etdi: «Bizim nazirlər soveti və dövlət plan idarəsi Süleymanov yoldaşın dediklərini gələcək işlərində nəzərə alsınlar»...

...M.Süleymanov əlli ildən artıqdır ki, ANİ-nin (hazırda M. Əzizbəyov adına Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutunun) neft-qaz axtarış və kəşfiyyat kafedrasında işləyir, kafedranın dosentidir, bir neçə dildə yüksək səviyyəli mühazirələr oxuyur... İxtisasına aid xeyli elmi əsəri var.

M. Süleymanov Süleymanovlar içerisində ilk neftçi deyildi – onun çox sevdiyi böyük əmisi Məşədi Əsədulla Noraxəndə «Şirkəti-islamiyyə» təşkil etmişdi və İrana neft verirdi...

M.Süleymanovun müəllimliyi hər cəhətdən nümunəvi olmuş və olmaqda davam edir. Bütün dərs boyu bir tələbə də başqa işlə məşğul olmağa, başqa şey barədə düşünməyə imkan tapmır; hamının diqqəti ancaq izah olunan mövzuya cəlb edilir. Manaf müəllim bir dəfə mənə dedi ki, «tələbələrimin içərisindən professorlar, müxbir üzvlər, hətta akademiklər çıxıblar. Mən isə elə Manafam ki, Manafam... Mən qoca dünyayam, o qədər həzrət Süleymanlar yola salmışam ki...

Bu ifadəni rəhmətlik həkim Molla Məhəmmədrza yeri gələndə təkrar edərdi. Deyərdi ki, Həzrət Süleyman həm peyğəmbər idi, həm də padşah, bütün heyvanat və nəbatatın dilini bilirdi. Dəryalardakı balıqlardan, göydəki quşlardan bac-xərac alardı. Bir dəfə Həzrət Süleyman müharibəyə gələndə dünya gözəli bir qıza rast gəlir və ona vurulur, brilyant üzüyü verib nişanlayır, vədələşirlər ki, qələbə çalıb qayıdaqda toy edərək...

...Neçə vaxt sonra Həzrət Süleyman zəfərlə qayıdır. Dünya gözəli o dilbər əvəzinə qoca bir arvad görür. Təəccüblə soruşur ki, bəs mənim nişanlım hamı? Qarı gülməyib deyir ki, mənə tanımadın? Nişanlım mənəm də...

– Yox, yox, – Həzrət Süleyman etiraz edir, – göstər nişan üzüyümü...

Arvad taxçanı göstərir, – get ordakı sandıqçadan götür nişan üzüyünü...

Həzrət Süleyman sandıqçanın qapağını açanda məəttəl qalır və bərkdən deyir: «Bura üzüklə doludur, hamısı da bir-birinə oxşayır...»

«Özünü tap götür. Mən qoca dünyayam, o qədər Həzrəti Süleymanlar yola salmışam ki, nə sayı var, nə hesabı, hamısı da mənə nişanlayıb gedib. Mən qalmışam».

İndi mən oxuyub bitirdiyim və indi işlədiyim institutda gör nəçə rektorlar yola salmışam: Məlikaslanov, Esmən, Barinov, Nikitin, Kisiliyev, Çıqadayev, Axundzadə, Əbdülrəşidov, Ağabəyov, Musa Əliyev, Saleh Qocayev, İsmayıl İb-

rahimov, Kazım Quluzadə, yenə İsmayıl İbrahimov, indi isə Tofiq Əliyev...

Dekanlar: Kozin, Sevumyan, Kuznetsov, Bağdasarov, Revəzov, Ter-Saakyan, Mamiyan və b.

Mən instituta daxil olanda rektor Nikitin idi. Gödəkboy, arıq, sarıñ bir kişi idi. Gözləri xəstə olduğundan qaşqabaqlı görünürdü. Xeyirxah idi, tələbələrin yaman qayğısını çəkirdi. Kabinetinin qapısı hamı üçün açıq idi. Qulaq asıb o daqiqə sərəncam verər, tədbir tökərdi. İş get-gələ salmaz, hə, hə, yox, yox... Həll edərdi. İnstitutun balaca orta məktəb binası onun vaxtında genişləndirildi, təza korpus tikildi.

Ən əqidəli, əsl mənada ziyalı şəxsiyyət Məhəmməd İsmayıl Axundzadə idi. Ortaboy, ağır və mədəni rəftarlı idi. Tələbələr üçün əlindən gələni edərdi. Nəzakətlə qəbul edər, hörmətlə yola salardı. Raftarından adam utanırdı, gözəl də geyinirdi. Otuz yeddiyə tutuldu...

İki rektor (Saleh Qocayev, bir də İsmayıl İbrahimov) uzun müddət vəzifələrində qaldılar.

İnsitut İsmayıl İbrahimovun rektor olduğu müddət ərzində çox genişləndirildi. Əvvəlkinə nisbətən hər cəhətdən üç-dörd dəfə böyüdü, həm tədris korpusu, həm də yaşayış və yataqxana inşaatı, laboratoriya və emalatxanalar qat-qat artı. Tələbələrin sayı 15000, professor-müəllim heyəti 1400 nəfərə çatdı. Kadrlar əsasən azərbaycanlılaşdırıldı.

Rektorun səyi nəticəsində fakültələrin sayı xeyli artı, yeni-yeni ixtisaslar üzrə, müasir elmi-texniki səviyyədə qruplar və onları təmin etmək üçün laboratoriyalar, emalatxanalar quruldu.

Bir vaxtlar azərbaycanlılar üçün xəyal qədər yenilməz, günəş qədər uzaq, möcüzələr möcüzəsi hesab edilən Avropa mədəniyyətinə bu institutun məzunları indi elmi-texniki əlavələr edir, nəinki Sovetlər İttifaqında, Amerika, Avropa, Asiya və Afrikada başqa xalqlara kömək əli uzadır, institutlarda dərs deyir, kadrlar hazırlayırlar

Amerikadan, Afrika və Hindistandan, Vyetnam, Əfqanıstan və Çindən və s. və i. ölkələrdən yüzlərlə tələbələr Bakıya gəlib təhsil alır və ölkələrinə bol-bol ziya aparırlar.

Altmış-yetmiş il əvvəl heç kas bu prosesi xəyalına gətirə bilməzdi... Atalar demişkən: «Aşan bilər qarlı dağlar ardını»...

Ömür vəfa etsə bu barədə xatirələrimdə daha ətraflı danışacağam.

Akademik Musa Əliyev rektor olanda (o zaman aspirantura müdiri Musa Həşimov idi) aspiranturaya çoxlu cavan azərbaycanlı cəlb etdilər.

Keçmiş qısa bir nəzər...

Termodinamikadan dosent Hacı Baba Əliyev mühazirə oxuyub məşğələni də özü aparırdı. Xarkov texnoloji institutunu bitirmişdi. İlk texniki ziyalılardan idi. Hələ 1918-ci ildə Suraxanıda müsəlman fəhlələri üçün kurs düzəldib həftədə üç dəfə iki saat pulsuz dərs deyirmiş. N. Nərimanov texnikumunda da əsas texniki predmetləri aparırdı. Qərribə ifadə tərzini vardı. Rusca düşüncü türk dilində danışır: «Görək olsun buxarxanada kaçaqarı. Kaçaqarxanada olmaladı pənçərə, kaçaqar başın salsın, çıxarsın»... «Təzyiq olmalıdır nə çox, olmamalıdır nə az. Olmalıdır mülayim»... «Bilməkdən ötrü texniki işləri lazımdır oxumaq çox» və s.

Novoçerkas institutunu bitirmiş bir müəllim də vardı... Onun cümlələri də rus tərz-tələffüzündə idi: «Olur altında yerin maye, bir növ qara maz, deyirlər adına nöyüt... Olur nöyüt ağır, olur nöyüt yüngül, olur nöyüt orta...»

Mən söz atırdım: «Xüsusi çəkiddən asılı...»

«Hə, hə, hə... Bax xüsusi asılıdan – deyə mənə yaxınlaşdı, – bilirsən sən dili yaxşı... Amma nadincəsən. İstəyirəm mən qayımaq bir kitab dilində müsəlmanın...»

Tələbələr bərkənd gülüşdü, dərs ahəngi pozuldu, ara qarışdı.

Professor Esman hidravlikadan mühazirə oxuyurdu. Çox استادdan danışır. Esmaya çox hörmət edirdik. İmtahan vax-

tı tələbələri yığardı auditoriyaya. Deyirdi ki, kim üç qiymət istəyir, yaxınlaşsın qiymətini yazım. Kim dörd-beş istəyir otursun imtahan versin. Bir dəfə soruşdular ki, axı niyə sorğusuz üç yazırsız? Cavab verdi ki, bu adam düz bir il dərsə gəlib qulaq asıb, məşğələləri yerinə yetirib. Üç vermək olar.

Bir professor da dərsə gəlmiş, yatrırdı evdə, xəbərdar edirdi ki, guya naxoşdur. Arabir gələndə on-on iki qalın kitabı laborantla göndərirdi. Mühazirə əvəzinə tələbələri ya danlayardı, ya da tatar cəncəli salıb küsüb gedərdi.

İnstitutda yalnız birinci və qismən ikinci kursda dərslər Azərbaycan dilində keçirilirdi. İxtisas dərslərini, əsasən, rus, yəhudı və erməni dosent və professorları deyirdilər, azərbaycanlılar tədrisən artırlar – müəllimlərimdən bir hissəsinin adlarını xaxırlayıram... Maqşud Cavadov, Cəlal Qasımov, Qasımxanov – riyaziyyat; Rəhim Həsənov, Malik Ramazanzadə – fizika; Şaxtaxtinski – kimya; Mirzəbəyli – rəsmxətt və tərsimi-həndəsə; Məmmədbəy Əliyev – geofizika; Musa Əliyev – paleantologiya; Sergey Şahsuvarov – ümumi geologiya; Abramoviç – neft-qaz axtarış və kəşfiyyat; Bilibin – yeraltı neft-qaz ehtiyatını hesablamaq (onun dedikləri dərhal adamın beyninə həkk olardı, qeyd etməyə ehtiyac yox idi); Aslanbəy Vəzirzadə – minerologiya, kristalloqrafiya...

A. Vəzirzadə ilə əlaqədar bir hadisə yadıma düşür...

Kristalloqrafiyadan kub sistemini lövhədə çəkə-çəkə izah etdi. Mürəkkəb və çətin sistem idi. «Kim təkrar edə bilər? – deyə müraciət elədi – hə, həriflər...»

Altmışa qədər şagirddən səs çıxmadı.

Fikirləşdim ki, lövhədə sxema hazır, parametrlər hazır, mühazirə bu saat oxunub, onu təkrar etməyə nə var. Əlimi qaldırdım.

Vəzirzadə: «A! – deyə səsinə ucaltdı, a, hərif, buyur!» Lövhəyə yaxınlaşdım. O, sağ əlindəki təbaşir parçasını mənə verdi, sol əlindəki əski parçasını isə lövhədəki çertyoju sənə. Tələbələr: «A!» – deyə gülüşdülər. Elə bil başıma qab dolusu qaynar su tökdülər. Tər yuyub apardı məni.

Professor eyhamla, sataşırımı kimi, gülümsəyib dedi:
«Başla, hərif!»

Geriyə yol yox idi, görpünü dağıtmışdılar.

Dairəni cızıb bir-bir parametrləri, bucaq və digər elementləri cıza-cıza başladım izah etməyə.

Sınıfdə tam sükut idi, hamı narahətli və intizarla harda çaşacağımlı gözləyirdi. Allah tərəfi, işi tamamlayıb təbaşir parçasını qoydum stolun üstünə, professoru baxdım. Mənalı bir əda ilə gülümsəyirdi. «Mərhəbə, professor» – deyər razılıq etdi.

O gündən adım qaldı: «Professor». Familyamdan çox, mənə «professor» adı ilə tanınırdılar. Hətta dekan, onun müavini, katibə lazım olanda starostaya deyirdilər ki, «prişlite v dekanat vaşeqo professoru». Dərs vaxtı mənim yoldaşlarımla mənə «professor» deyəndə əsl professor cavab verirdi: «Çto, çto?»

Aslan bəy talantlı alim və şəxsiyyət idi. Fransada ali təhsil almışdı. Fransız, rus və türkcə bilirdi. Onun yanında mən türkcə ehtiyatla danışırdım. Mineral rənglərini, çalarlarını elə ayırd edirdi ki, məftun olurdu. Təkcə sarı rəngin neçə çalarını sayırdı: qızılı sarı, bülbülü sarı, şərəbi sarı, qəməvi sarı, limonu sarı, samanı sarı və s. Zəngin marka kolleksiyası vardı.

Nə isə...

Boqaçov – Sovet İttifaqı geologiyası, Kovolyovski – ümumi geologiya, Mirçink – Sovet İttifaqı neft-qaz yataqları geologiyası, Qavrilov – dünya neft-qaz yataqları geologiyası, Baxışbəy Sultanov – hidrogeologiya, Medvedyev – neft quyuları qazmaq, Apresov – neft-mədən geologiyası, Boqdasarov – neft quyularının istismarı və s.

Tədris ləvazimatı yalnız rus dilində idi, özü də çox məhdud, Nikolay vaxtından qalmaq.

Bizim institut başqa ali məktəblərdən hər cəhətdən fərqlənirdi – Azneftə baxdığandan təqəüd çox idi... 1931–1933-cü illərdə bərk aclıq oldu. Hər vaxt gündəlik çörək norması 400 qram idi, bizim tələblərə isə adambaşına 1000 qram verirdilər. Qapalı aşxanamız və bufetimiz vardı. Kənar adam-

ları oraya buraxmırdılar. Bayramlarda səhər tezdən pulsuz yemək – şirin çay, ya da kofe, bir də ağ çörək verirdilər. İldə iki dəfə əlavə təqəüd alırdıq. Amma gecə-gündüz çalışırıdık, səbəbsiz bir saat belə dərs buraxmaq olmazdı, möhkəm nizam-intizam vardı.

Diplom müdafiə etmək böyük və mən deyərdim ki, müqəddəs bir mərasim idi, on gün, iki həftə əvvəldən uzun, enli kağızda hüsnxətlə elan yazırdılar ki, filan vaxt akt salonnunda diplom müdafiə ediləcək. Hamı böyük maraqla, intizarla müdafiə gününü gözlərdi. Səhnədə layihəyə aid çertyoj və xəritələr asırdı.

Diplomçu imkan daxilində yaxşı geyinər və özünü qaydaya salardı. Çox vaxt yoldaşlarından birinin şalvarını, digərinin köynəyini, üçüncünün pencəyini, qalstuk və hətta ayaqqabılarını geyinərdi. Qol saati onda nadir şey hesab olunurdu, yüzdə bir adamda tapılmazdı. Saat da tapardılar.

Salonda adam əlindən tərpənmək olmurdu. Başqa fəkültələrin tələbələri, tanışlar, qohumlar gələrdi. Hamı həyəcan keçirərdi.

Diplomçu müdafiə başa çatana qədər ayaq üstə olardı...

Komissiyanın qərar çıxarması maraqlı idi. Onlar üstün kofe, pirojna, peçenye və mineral su hazırlanırdı. İçəridən söhbət, gülmək səsləri gələrdi. Müdafiə nəticəsini gözləyənlər isə dəhlizdə, qapı qabağında intizar içində üzlərdilər.

...Zarafat öz yerində, M. Süleymanovdan Allah müəllimlik istedadını da əsirgəməyib – ciddi, tələbkar, eyni zamanda xeyirxah...

«Mən hər işdə, o cümlədən də dərstdə sərt, ciddi olmağın tərəfdarıyam – dərşimdə bir nəfərin cıncın çıxmaz, hamı diqqətlə qulaq asır, kim olur olsun».

...M. Süleymanov, eyni zamanda, zarafatı sevən adamdır, sözü yerində deməkdən çəkinməyən, dünyadan ləzzət almağı bacaran adamdır və ümumiyyətlə, müdrik adamdır... «Mehdi Hüseyn mənə deyərdi ki, ay Manaf, sən yaxşı anekdot danı-

şırsan, amma mən danışanda gülən olmur və öz-özümə pərt oluram... Hətta danışmağım yarımçıq qalır».

...Şübhəsiz, M. Süleymanovun yaradıcılığı haqqında danışarkən onun tərcüməçilik fəaliyyətindən də bəhs etmək lazımdır – dünyanın bir sıra görkəmli yazıçılarının (onların içərisində Nobel mükafatı alanlar var) əsərlərini ingilis dilindən azərbaycancaya M. Süleymanov böyük müvəffəqiyyətlə tərcümə etmişdir. Və bu tərcüməçilik fəaliyyəti yazıçının orijinal yaradıcılığına da müəyyən təsir göstərmişdir. Cek London, Steynbek, O' Henri, M. Koneli, Aleks La Quma, Y. A. Makmani, Abrahams, R. Riv, A. Paton, S. Moem, Fillis kimi görkəmli yazıçıların bu gün Azərbaycan oxucusuna bu və ya digər dərəcədə məlum olmasında M. Süleymanovun xidmətləri az deyil.

Manaf Süleymanovu çoxdan və yaxından tanıyan adamların onun barəsindəki ürək sözləri...

Geologiya-minerologiya elmləri doktoru, akademik Ədhəm Şıxəlilyəyli:

– Manaf bir yerdə oxumuşuq – eyni institutun eyni fakültəsini eyni ixtisas üzrə bitirmişik... Çox kitab-dəftər götürməzdə, elə bir nazik dəftəri olardı. Hər şeyi də oraya yazardı. Sonra da itirərdi. Güclü hafizəsi, yaxşı başı vardı... Aspiranturada da bir olmuşuq – elmi rəhbərlərimiz ayrı idi, amma əlaqələrimiz vardı.

Manafın elmi rəhbəri o dövrün görkəmli neft mütəxəssisi sayılırdı: Sovetlər İttifaqı Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, neft nazirliyinin geoloji şöbə rəisi və elmi tədqiqat institutunun direktoru Mixail Fyodroviç Mircink – o, hələm-hələm adamı özünə aspirant götürməzdə. Manaf həmişə lahıçlıların dili ilə «Mənof» deyərdi – bir-iki dəfə Lahıçda olmuşdu... Niyal dağından Babadağa qədər ekspedisiya aparmışdı.

Sonra Manaf getdi həm də yazıçı oldu – oxumuşam, yaxşı yazır. Xüsusən «Eşitdiklərim, oxuduqlarım...»

Geologiya-minerologiya elmləri doktoru, professor Vaqif Kərimov:

– Tələbəlik illərindən onilliklər belə keçməsinə baxmayaraq bu gün biz o illəri xoş xatirələrlə yad edirik. Manaf müəllimin bizə geologiya elminin sirlərini, neft haqqındakı ən müasir elmi-nəzəri məlumatları gənclik ehtirası ilə anlatması, təbiət elmlərinə dərin maraq aşılması bizdə geologiya-ya əbədi bağlılıq yaratdı.

Bu gün auditoriyaya girib mühazirə oxuyanda, yaxud seminar məşğələsi aparanda Manaf müəllimin Azərbaycan Neft və Kimya institutunda işləyən biz tələbələri onun təcrübəsindən istifadə edirik – ondan aldığımız bilikləri tələbələrimizə çatdırırıq və beləliklə, bizim tələbələrimiz eyni zamanda Manaf müəllimin tələbələrinə çevrilmiş olurlar...

Azərbaycin keçmiş baş redaktoru, yazıçı Cəmil Əlibəyov:

– Manaf müəllimin son əsəri nəinki bundan əvvəlki əsərlərinə oxşayır, onun bərabəri ümumilikdə müasir Azərbaycan ədəbiyyatında yoxdur. İki cəhətdən: yazının janrı qədim Şərq təhkiyələri üslubunda, miniatur hekayələr, lövhələrdən ibarətdir; ikincisi, milyonçu haqqında gerçəklikləri danışmağın özü böyük cəsarət istəyirdi! Bizim nəsil Tağıyevin evinin iri aynasından onun adını silərkən təəssüfləndiyimizi də bir-birimizə açıb deməkdən çəkinmişdi...

Bu təəssüratla mən Manaf müəllimə dedim: «Bizim yazıçılardan heç biri belə bir əsər yaza bilməyib, bilməyəcək də. Əsərini buraxacağıq».

Manaf müəllim neçə kərə kirpiklərini qırıp açdı, görünür, eşitdiklərinə inanmırdı. Jurnal variantına hücumlardan gözü qorxmışdu.

Vahid süjet olmasa da, obrazlar üstündə qurulmuş əsər bütöv bir dövr üçün oxucuda tam təsəvvür yaradırdı. Doğrudur, o, «baxın, görün insan necə olar» deməkdən çəkinmişdi. Ancaq nəciblik, cəmərdlik ifadə edən, zəngin həyat təcrübəsinin məhsulu olan müdrik-kamil obrazlar yaratmışdı. Bunun-

la belə, nəşrə son dərəcə ehtiyatla yanaşmaq lazımdı, yoxsa işıq üzü görə bilməzdi. İnanmaq olmurdu ki, bir gün gələcək Tağıyev xalq qəhrəmanı postamentinə qaldırılacaqdır. Əsəri çox vicdanlı tarixçi-alim Məcid Katibliyə rəyə verdim və ondan xahiş elədim ki, «zərəbinlə» oxusun, adı redaktor yox, nəşriyyatın şöbə müdiri, təcrübəli yazıçı-jurnalist Əmir Mustafayev də onu yeni gözə oxudu. Fikirlərimizi ümumiləşdirdik, müəlliflə görüşlərimiz başladı. Elə bu vaxt köhnə oponentlər də dəvət olundu, onların iradları lazım olan qədər nəzərə alındı. Əsər kompozisiya cəhətdən bitkinləşdi, siyasi tarazlıq yarandı: darandı, təmizləndi... Və Azərbaycan variantı çapa getməmiş rus dilinə çevrilməsi haqqında düşündük, həm də onun haqqında fikirləşdik ki, ola biləcək həmlələrə, siyasi ittihamları necə dəf edəcəyik...

Xoşbəxtlikdən zaman bizə arxa oldu, haqq yerini tutdu. Kitab bizə narahatlıq yox, sevinc gətirdi...

*
* *

M. Süleymanov yaradıcılığa, faktik olaraq, qırxıncı illərin ortalarında başlasa da, ədəbiyyatla uşağ yaşlarından, hələ Lahıca olarkən maraqlanırdı – Bakıda bu marağ güclənir və tədricən əməli xarakter alır, eyni zamanda məsələnin başqa bir tərəfi də var: M. Süleymanovun bədii yaradıcılığı həmişə onun ümumi işinin, ümumi yaradıcılığının üzvi tərkib hissəsi olmuş, o, pis mənada professionalizmdən həmişə uzaq qaçmış, ədəbiyyatı nə qədər sevsə də, ona nə qədər ürəkdən bağlansa da, «ədəbi aləm» adlandırdığımız yarısağlam-yarıxastə dünyadan kənar gəzmış, necə deyirlər, ədəbi rahatlıq axtarmışdır.

O, yazılığa neftçilikdən gəlmişdi və birdənbirə yaradıcılığa romanla başlaması da təsadüfi deyil – bu da bir cür staxanovçuluq idi, ədəbiyyata «fontan üsulu» ilə daxil olmaq

idi ki, M. Süleymanov həmin üsulun mexanizminə təcrübədən bələd idi. «Yerin sirtini»ni məhz yerin sirtini öyrənəndən sonra, zəngin faktiki materiala, elmi qənaət və mülahizələrə bələdlik əsasında yazmışdı – o zaman artıq tanınmış neft mütəxəssisi, alim idi. Onun deməyə sözü var idi – həm də bu söz gəlişgözəl deyildi, predmetli idi, arxasında «böyük həyat» dururdu.

Müharibədən sonrakı illərdə xalq təsərrüfatının, xüsusilə sənayenin bərpası və inkişaf etdirilməsi məsələsi ciddi mənavi-əxlaqi proseslərlə əlaqədər idi – dövrün yazıçıları həmin prosesləri görür, lakin ədəbiyyatda «illüziya» reallığı həmişə qabaqlayırdı, çünki ədəbiyyat öz təbii-tarixi keyfiyyətindən çox hallarda məhrum edilmişdi və ümumi ideoloji işin tərkib hissəsinə çevrilmişdi.

Əlbəttə, bu dövrün ədəbiyyatının poetikası geniş tədqiqatə möhtacdır – mən bu barədə ancaq öləri bəhs edirəm və ancaq onu demək istəyirəm ki, M. Süleymanovun yaradıcılığı tək bir yazıcının mənavi-əxlaqi görüşlərini əks etdirməklə qalmırdı, dövrün ədəbiyyatının keyfiyyətini verirdi.

Bu necə dövr idi?

«Kim kimi» məsələsi birinci mərhələdə «böyük müvəffəqiyyətlə» həll edilmişdi – dünyagörüşü inqilabdan əvvəl və inqilab illərində formalaşmış nəsil bu və ya digər şəkildə məhv edilmişdi. Müharibə həmin «qatilliy» müayyan qədər haqq qazandırmış, düşmən obrazının (daha doğru olar deyək ki, illüziyasının) natural istinadgahını möhkəmlətmışdi və əgər müharibəyə qədər xalq düşməni daha çox «ideya» düşməni idisə, müharibədən sonra «təsərrüfat» düşməni kimi dərk olunurdu. Beləliklə, dövr bütün müharibələri, bütün münaqişələri nəticə etibarilə təsərrüfat məsələsi üzərinə gətirib çıxarırdı, «cəbhə»ni müharibə meydanından əmək meydana köçürürdü və əslində, «arxa cəbhə» «ön cəbhə»yə çevrilirdi. Dövr yeni «düşmən» axtarırdı, ona mane olan, onun anlamadığı hər şeyə «düşmən» deyirdi.

Və dövrün bu səksəkəsi əvvəl-axır onu «dəli eləməli» idi.

M. Süleymanovun əsas əsərlərini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirməzdən əvvəl demək lazımdır ki, həmin əsərlərin hamısı, eyni zamanda, yazıcının daim inkişafda olan maraq dairəsi ilə bilavasitə bağlı olmuş, biri digərində təsdiq olunmuşdur – «Yerin sirri»ndən «Dalğalar qoynunda» romanına, oradan isə «Fırtına»ya birbaşa çıxış var: birinci əsərdə diqqət daha çox yerin təkinə yönəldilir – «neft var, ya yox?» sualı qarşıya qoyulur; sonrakı əsərlərdə isə, bir qayda olaraq, təbii (və ictimai!) maneələrə qarşı mübarizə stixiyası ön planda dayanır. Bu əsərlərin hər üçündə ümumi obrazlar, xarakterlər, epizodlar var – onlar bir-birinin məntiqi davamı olub həmin əsərləri təkcə ideyaca deyil, bədii keyfiyyətləri ilə də əlaqələndirir və yazıcının ədəbi-estetik axtarışlarının yönünü müəyyən edir.

30-cu illərdə, xüsusilə 40-cı illərin sonu 50-ci illərdə «insanın təbiətə hücumu» ideyası geniş yayılmış, məşhur «Təbiət, təslim ol, düşmən, təslim ol!» şüarında təbiətə düşmən eyniləşdirilmişdi – bu, ədəbi-ictimai prosesə öz təsirini göstərirdi.

M. Süleymanovun yaradıcılığı ədəbi-ictimai prosesdə bilavasitə ehtiva olunur və onun üzvi tərkib hissəsi kimi çıxış edir – təsadüfi deyil ki, yazıcının xüsusilə iki romanında, «Dalğalar qoynunda» və «Fırtına»da təbiət qüvvələrinə qarşı mübarizə əsas yerlərdən birini tutur, daha sonrakı əsərlərindən olan «Zirvələrdə» romanında da həmin ideya öz aydın inikasını tapır.

İnsan vuruşur – yer-göylə, dağ-daşla, sel-su ilə və bu vuruşda mütləq qalib gəlir... Nə üçün məhz qalib gəlir?.. Bu sualın əsaslandırılmış cavabı nə 30-cu, nə də 40-cı illərin sonu, 50-ci illər ədəbiyyatımızda var – bəlkə bu, onunla bağlıdır ki, ədəbiyyat heç nəyi əsaslandırır, ancaq «göstərir».

...Göstərir ki, sovet adamı təkcə düşməne qarşı deyil, təbiətə qarşı da cəbhə açır – əmək cəbhəsi. Lakin bu, nəzəriyyədə belədir və daha çox istedadsız yazıcının təqdimin-

də belədir, istedadlı yazıçı isə həmişə hakim ideologiyanın fəvqündədir və ümumiyyətlə, ədəbiyyat fəvqələdədir...

Bir neçə kəlmə M. Süleymanovun yazıçı üslubu barədə...

Bir dəfə hansı münasibətlə dedim ki, «Manaf müəllim, Sizin üslubunuzun formalaşmasında...» Sözarası zarafatla soruşdu ki, yəni doğrudanmı mənim üslubum var?..

M. Süleymanovun üslubunu, hər şeydən əvvəl, onun mövzuları müəyyən edir – bu, olduqca ədəbi, dövrün məzmununa uyğun, stilizasiyalı normativ səviyyəni ötməyən, yaradıcı bir üslubdur. Əsas məziyyəti ondan ibarətdir ki, obrazlılığı publisistliyini qorşaltmadığı kimi, publisistliyi də obrazlılığını zədələmir. Üstəlik texniki-informativ xarakterə də malikdir və bütün bunlarla yanaşı, yazıcının üslubunda epizodlarla, detallarla, pırıca-əhvalatlarla düşünmək stixiyası mövcuddur – əlbəttə, bu heç də bütün məqamlarda özünü doğrultmur, lakin ümumiyyətlə məqbuldur.

M. Süleymanovun ədəbi-bədii dili onun yazıçı üslubunun tərkib hissəsi kimi 30-cu illərin sonu, 40-cı illərdə formalaşmışdı, bu dilin ən yaxın qaynağı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri maarifçi-yazıçıların ifadə tərzii idi, sonralar (xüsusilə 20-ci illərin ikinci yarısı – 30-cu illərdə) kütləviləşmiş, yerli şivələr hesabına zənginləşmiş və əsasən, rus dilinin təmsalində dünya dilləri ilə zəruri qarşılıqlı əlaqəyə girmək, tərcümə prosesində müqayisə olunmaq, necə deyirlər, müasirləşmək imkanı qazanmışdı. Bizim nəsr dilimizin o dövrdəki tanınmış ustaları – M. Hüseyn, M. İbrahimov, S. Rəhimov, Əbülfəssən, B. Bayramov kimi M. Süleymanov da bir tərəfdən xalq ifadə tərzinə yaxın olmağa, digər tərəfdən ədəbi normanı gözəməyə çalışırdı və 50-ci illərdə öz inkişafının yüksək səviyyəsinə çatmış bu dil universal təbiətə malik idi; həm ədəbi, həm publisistik, həm də elmi məzmun daşıyırdı.

60-cı illərdən müəyyən təbəddülətə məruz qaldı...

M. Süleymanovun ədəbiyyata gəlişi, artıq qeyd olunduğu kimi, təsadüfi deyil, 30-cu illərin sonlarından etibarən hər

gün yazmağa ehtiyac hiss edirdi (və heç şübhəsiz, yazmışdı da) – bir də ki, kütləvi savadlanma 30-cu illərdə ümumiyyətlə xalqda ədəbi yaradıcılığa bir maraq doğurmuşdu; az-çox istedadlı olanlar yazmaqda idi – o dövrün qəzet və jurnallarını vərəqlədikcə indi unudulmuş onlarla, hətta yüzlərlə yazıçı, müxbir adına rast gəlirik... Ancaq M. Süleymanovun ədəbi marağı həmin kütləvi maraq içərisində itəcək səviyyədə deyildi, ciddi idi, bununla belə hər zaman olduğu kimi, bir məsləhətçiyyə ehyiyac var idi – M. Hüseyin belə bir məsləhətçi oldu. Maraqlı işə burası idi ki, M. Süleymanovun özünü M. Hüseyinə məsləhətçi göndərmişdilər... «Müəllim yoldaşlarımdan Əhməd Səlimxanov mənə dedi ki, kinostudiyada mənə tapşırıblar ki, bir neftçi-geoloq lazımdır konsultasiya versin... Məni apardı.

O zaman üç nəfər yazıçıya bu mövzuda ssenari yazmaq tapşırılıb – onlardan biri də Mehdi Hüseyin imiş. S. Rəhman Mehdi Hüseyinə zəng elədi ki, istədiyini tapmışam, bir neft mühəndisini sənə məsləhətçi göndərirəm. Mehdi Hüseyinlə tanış olduğdan sonra dostlaşdıq. Mehdi həmin ssenarini qayda üzrə MK-da M. C. Bağırovun yanında oxuyarkən belə bir hadisə baş vermişdi: əsərdə layihəçi mühəndis gəlib ustaya deyir ki, neft 2500 yox, 4000 metr dərinlikdədir, qazmanı 4000-m-ə çatdırın... M. C. Bağırov Mehdi'nin sözünü yanda kəsib deyib ki, həə, sənə nə var, əlbəttə, 10000 də qazarsan! Heç bilirsən necə başa gəlir 2500-ü qazmaq?..

Mir Cəfər neft işini çox mükəmməl bilirdi...»

..Mehdi Hüseyinlə tanışlıq və yaradıcı əməkdaşlıq M. Süleymanovu, faktik olaraq, böyük ədəbiyyata gətirir: M. Hüseyin gənc neftçi alimdə ədəbi qabiliyyət görür və onu neftçilərin həyatından povest yazmağa ruhlandırır. M. Süleymanov 1947-ci ildə «Yerin sirri» povestini yazır və M. Hüseyinə göstərir. Əlbəttə, bu vəziyyətdə əsər sənətkarlıq baxımından güclü deyildi, – müəllif özü də bunu hiss edirdi: və ona görə də görkəmli yazıçı və tənqidçinin məsləhətlərini nəzərə almağa

hazır idi. M. Hüseyin əlindən gələni əsirgəmir. M. Süleymanov əsərin üzərində bir neçə dəfə işləyir. Və nəhayət, «Yerin sirri» M. Hüseyinin bilavasitə köməyi ilə «İnqilab və mədəniyyət» jurnalında (1947. № 6, 7, 8) dərc olunur (M. Hüseyin jurnalın redaktoru idi). Əslində, bu əsərin ilk obrazları daha qabaqlar yaranmışdı... «Lökbatanda 1938-ci ildə geoloji şöbə müdiri olanda məşhur 45 nömpəli quyunun sənədlərini öyrəndirdim. Bu quyu gündə 2000 ton neft vermişdi. Ətraf neft gölünə dönmüşdü. Adamlar daş dayaqalarda uzadılmış taxtalar üstündən gedib gəlirdi. Quyunu tanınmış neft kəşfiyyatçı-geoloqu Baxış bəy Sultanov layihələndirmişdi. Məsələni ətrafı öyrənib yazmışdım.

Bu yazını gətirdim Yazıçılar İttifaqına. İkinci katib Əhməd Cəmil nəsr üzrə konsultant İlyas Əfəndiyevə tapşırırdı. Neçə gündən sonra İlyas ümumiyyətlə müsbət rəyini dedi və çox xeyirxah və işğzər məsləhət verdi.

Götür-qoy edib qərara gəldim ki, hələlik mən dissertasiya müdafiə edib elmi dərəcə almalyam. Əsas sənətə dal çevirmək olmaz...»

«Ədəbiyyat qəzeti»nin o illərdəki nömrələrini nəzərdən keçirdim... M. Süleymanovun və «Yerin sirri»nin adı müxtəlif müşavirələrdə, iclaslarda çəkilir, haqqında rəylər verilir. 18 iyul 1947-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının keçirdiyi müşavirədə idarə heyətinin sədri S. Vurgundan sonra Mehdi Hüseyin çıxış edir: «Biz ədəbiyyata gələn yeni qüvvələrə xüsusi qayğı ilə yanaşmalıyıq. «İnqilab və mədəniyyət» məcmuəsinin altıncı nömrəsində çox cavan bir yoldaşın (M. Süleymanov) «Yerin sirri» adlı əsərini çap etmişik. Bu əsərin mövzusu Azərbaycan neftçilərinin həyatından alınmışdır. Hiss olunur ki, gənc müəllif neftçilərin həyatını çox gözəl bilir. Əsər bədii cəhətdən çox da yüksək əsər deyil, ancaq müəllifin birinci əsəri olaraq diqqətə cəlb elir. Biz ümumiyyətlə ədəbiyyata gələn gənc mutəxəssislərin əsərlərini çap etməli, onları müdafiə etməliyik. Ədəbiyyata gələn belə gənclərin sayı işə axır zamanda çoxalmışdır».

Birinci məqaləni əsər çap olunan ilin axırında təqdimçi Əkbər Ağayev yazdı və məqalə «Ədəbiyyat qəzeti»nin 6 dekabr 1947-ci il nömrəsində dərc olundu. Əkbər Ağayevin mülahizələri dövrün təqidi ab-havasına uyğun olaraq kifayət qədər «kəskin» idi – həm uğurlu, həm də qüsurlu cəhətləri bənd-bənd qeyd etmiş və məqaləni yenə də dövrün təqidçi ədasına uyğun olaraq bu cür yekunlaşdırmışdı: «Bu göstərdiyimiz nöqsanlar «Yerin sirri» povestinin müsbət cəhətlərini inkar etmir. Müəllif bunu nəzərə almalıdır. Çünki onda yazıçılıq qabiliyyəti vardır və qabiliyyəti inkişaf etdirərək daha yaxşı əsərlər yaratmaq üçün o, öz üzərində ciddi çalışmalıdır».

Azərbaycan KP MK-nin o zamankı katibi H.Həsənov əvvəl «Pravda» da, sonra isə tərçümə olunaraq «Ədəbiyyat qəzeti»ndə (12 sentyabr 1948-ci il) dərc edilmiş məqaləsində göstərirdi ki, «Mehdi Hüseynin «Abşeron» romanı və birinci dəfə ədəbiyyat meydanına atılan mühəndis M. Süleymanovun yazdığı «Yerin səsi» romanı, habelə İ. Əfəndiyevin «İşıqlı yollar» pyesi mövzularının təzəliyi etibarilə fərhlidir. Bu əsərlər bəzi ciddi nöqsanlarına baxmayaraq diqqəti cəlb edir, bunlar, əslində, şanlı Bakı neftçilərinin həyat və əməyini Azərbaycan sovet ədəbiyyatında əks etdirmək üçün atılan birinci addımdır».

MK katibi daha sonra yazırdı: «Məhz həyatı yaxşı bilməyin nəticəsidir ki, hətta oxucuların nəzərini cəlb edən «Abşeron» və «Yerin sirri» romanları, «İşıqlı yollar» pyesi Bakı neftçilərinin həyat və mübarizəsini hələ lazımcınca dərin əks etdirmir. İstər «Abşeron»da, istərsə də «İşıqlı yollar»da müsbət surətlər sxematik və solğun verildiklərindən oxucunu həyəcanlandırmır və ruhlandırır... Bütün bu səhvlər və nöqsanlar hər şeydən əvvəl onun nəticəsidir ki, bir çox yazıçılar öz ideya-nəzəri və mədəni inkişafı qayğısına qalmır, marksizm-leninizm nəzəriyyəsini, habelə klassik və müasir sovet ədəbiyyatını öyrənmirlər...» (!)

Əkbər Ağayevin «Ədəbiyyat qəzeti»ndəki məqaləsindən bir neçə ay sonra həmin qəzet «Oxucunun qeydləri» adlı

ikinci bir məqalə verir (22 aprel 1948-ci il), məqalə müəllifi Azərbaycan neft sənayesi trestinin baş mühəndisi M. Həmdulla göstərir ki, «ÜİK(b) P Mərkəzi Komitəsinin ədəbiyyat və incəsənət haqqında tarixi qərarlarından sonra qəhrəman Bakı neftçilərinin həyatından bədii əsərlər yazmaq işində ilk addımlar atılmışdır..»

Bakı neftçisinin həyatından yazılmış əsərlərdən biri də Manaf Süleymanovun «Yerin sirri» povestidir. «Yerin sirri» öz xalqına qələmlə xidmət etmək istəyən bir gəncin ilk əsəri olmaqla diqqəti cəlb etsə də, demək lazımdır ki, bu əsərin süjet xətti və verilən hadisələrin inkişafı həqiqətə uyğun olmayan uyduqluğu bir əhvalatdan ibarətdir..»

Təqidçi Əkbər Ağayev yoldaş gənc yazıçının ilk yaradıcılığında baş verən bu müvəffəqiyyətsizliyi görə bilməmişdir. Ə. Ağayev yoldaş «Ədəbiyyat qəzeti»nin 6 dekabr 1947-ci il tarixli 34-cü nömrəsində çıxış edərək, bu əsəri bədii bir hadisə kimi qiymətləndirərək belə yazır: «Müəllifin gənc mühəndis Zəki, Səlim, Gülüshan, Qafar dayı, Mesrop Avetisoviç kimi surətləri bədii cəhətdən diqqətə işlənmiş və uzun müddət oxucuların unuda bilməyəcəkləri surətlərdir. Müəllifin ən çox müvəffəq olduğu cəhət ondan ibarətdir ki, o, yerin sirri üzərində başlanan dramatik mübarizəni olduqca yığcam bir hadisənin çərçivəsində inkişaf etdirir».

Bizə belə gəlir ki, Ə. Ağayev bu mülahizəni yazarkən əsərin zahiri quruluşuna, hadisələrin inkişafına uyaraq belə bir qənaətə gəlmişdir. Biz Ə. Ağayev yoldaşla necə razılaşaq ki, əsərdə öz işinin texnikasını yaxşı və hərtərəfli bilən mütəxəssis – Bakı neftçiləri gülcünc bir hala salınmışdır!... Və s. və i. a.

«Dan yeri yenicə ağardı. Qaranlıq azaldıqca göy qubəsinə qalmış seyrək ulduzlar fərc işıqlarında gizləniş itirdi.

Yenikəndin qərbində, hündür qaya üstündəki bürcə bən-zəyən yüksək binada mayakın qırmızı işığı müntəzəm surətdə yanıb-sönürdü. Bu qayadan şərqdə, çox uzaqlarda, dəniz

İçində neft buruqlarının ulduz kimi göz qırpan elektrik çirəqlərini görünürdü.

Ağ qağayılar qanad çala-çala havaya qalxır müxtəlif səmtə uçar, qaqqıldasaaraq səhərin sakitliyini pozurdular. Onlar tufan olacağını xəbər verirdilər. Xəzərin köpüklü, göy ləpələri sahil daşlarına toxunub parçalanır, yenə geri qayıdır...» – Roman bu cür şəirənə, tamamilə təbii, real təsvirlə başlayır. Zəkinin dənizdə batmaq üzrə olan Gülşəni xilas etməsi ilə gələcək hadisələrə önəvi bir ayaq verilir və iki gənc neft mühəndisinin – Zəki ilə gülşənin məhəbbəti bundan sonra da diqqət mərkəzində dayanır. «Yerin siri» romanının əsas mövzusu isə, heç şübhəsiz, məhəbbət deyil – neft mühəndislərinin, ustalarının, ümumiyyətlə neft axtarışı və istismarı ilə bilavasitə məşğul olan rəhbər neft işçilərinin həyatı, fəaliyyəti və bunu xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, arzulardır.

Əsərin müvəffəqiyyətli çıxmasının əsas şərti müəllifin mövzuya kifayət qədər yaxından bələdliyi ilə əlaqədar olmuşdur – burada elə bir hadisə, əhvalat, ötəri epizod yoxdur ki, bilavasitə, yaxud dolayısı ilə neftçi əməyi ilə bağlı olmasın, təsadüfi səciyyə daşsın. «Yerin siri» ədəbi ictimaiyyət tərəfindən yaxşı qarşılandı... «İlk romanım dərc olundu, maraqla oxundu. Bu zaman N. Gəncəvinin yubileyi ilə əlaqədar olaraq, A. Fədeyev Bakıya gəlmişdi. Şərşünas Klimoviç də burada idi. Klimoviç romanı jurnalda oxuyur və A. Fədeyevin məsləhətçisi kimi, əsərin məzmunu ilə onu tanış edir. Görkəmli yazıçı çıxışlarında «Yerin siri» barəsində deyir ki, nəhayət, neftçilərin həyatından layiqli bir əsər çıxdı.

Çox keçmədi «Yerin siri» rus dilinə tərcümə olunub Moskvada dərc edildi. Bakıda isə Azərbaycan dilində kitab halında çıxdı.

...M. Süleymanov neftçi əməyinin çətin, lakin şərəfli olduğunu, dövlətin o zaman neftçilər qarşısına qoyduğu tələblərin ictimai-siyasi məzmununu, Azərbaycanda neft axtarışı

işinin vəziyyətini yığcam, lakin bununla belə dolğun şəkildə əks etdirmişdi. «Yerin siri» zamanın əzmini, ehtirasını necə var o cür ifadə etməsi ilə, həqiqətən, maraqlı əsərdir, gənc neftçilər böyük əzmkarlıq nümayiş etdirir, köhnə prinsipləri cəsarətlə rədd edir, pedantlarla, tənbəllərlə, ziyankarlarla mübarizə aparır və özlərini təsdiq edirlər. Yazıçı göstərir ki, Azərbaycanda neft istehsalı, birinci növbədə milli kadrlar hesabına getməlidir, milli elmi tədqiqat laboratoriyaları hər bir problemi özləri həll etməlidirlər və hətta ən ciddi məsələlər də məhz Azərbaycanda aydınlaşdırılmalıdır.

Yazıçı romanda neft işi ilə məşğul olan bütöv bir kompleksin – kəşfiyyatdan tutmuş istehsal qədər – fəaliyyətinə nəzər salır və bu kompleksin hansı sahədə güclü, hansı sahədə zəif olduğunu peşəkar qələmi ilə açıb göstərir. Hadisələr həyatı və təbiidir...

Zəkinin Gülşəni xilas etməsi ilə onların arasında ünsiyyət yaranır, lakin bu ünsiyyət qazma idarəsinin müdiri Səlimi açır. Səlim Gülşəni ələ keçirməyə çalışır və ona görə də trestin baş geoloqunun muavini Zəkinin düşməinə çevrilir: Gülşən qazma idarəsinin müdirinin muavini təyin olunur. Səlim var «istedad»ını işə salır ki, arzusunu həyata keçirsin, əvəzində isə Gülşənin nifrətini qazanır.

Getdikcə daha aydın şəkildə məlum olur ki, usta Qafarın Neftli dərədə qazdığı quyu neft verməyəcək, ona görə də qazmanı dayandıрмаq və yeni sahələr tapmaq məsələsi ortaya çıxır – bu zaman Zəki başqa bir yerdə beş min metrlik quyu qazılmasını təklif edir.

Baş geoloq qəti şəkildə bunun əleyhinə çıxır və köhnə ədəvətlə əlaqədar olaraq Səlim də baş geoloqun tərəfini saxlayır. Mübarizələrə baxmayaraq, nəhayət ki, quyunu qazmağa icazə verilir. Usta Qafar beş min metrlik quyunu qazıb başa çatdırır – neft fontan vurur.

Göründüyü kimi, süjet o qədər də mürəkkəb deyil – hadisələr 30-cu, 40-cü illər üçün xarakterik olan xoşbəxt son-

luqla başa çatır, lakin əsərin bədii yükü süjetdə deyil, daha çox təfərrüatda cəmləşmişdir. Ona görə də «Yerin sirri»ndə diqqəti birinci növbədə süjet, hadisələrin gedişi, hətta xarakterlər deyil, canlı, geniş və professional məzmunlu informasiya çəlb edir. Və bizə elə gəlir ki, 40-cı illərin sonu, 50-ci illərin əvvəllərində nəinki Azərbaycanda, ümumiyyətlə keçmiş SSRİ-də neft işini bu cür dərinədə bilən ikinci bir yazıçı təsəvvür etmək mümkün deyil, hətta Mehdi Hüseyn özü də «Abşeron»da məhz qeyd olunan məsələdə M. Süleymanov qədər dərinə gedə bilmir – Mehdi Hüseyn yazıçı professionalizmi, M. Süleymanov isə neftçi professionalizmi ilə güclü görünür. Professionalizm dedikdə biz, məsələn, bu cür təfərrüatları, təsvirləri nəzərdə tuturuq:

«Səhərin yenidən açılmasına baxmayaraq istidən nəfəs almaq olmurdu, bürküdən az qalırdı ki, adamın bağı çatlasın.

Bozdağın ətəyindəki günəşdən yamıb-qaralmış qumsallıq dərədə qurulmuş tək buruqda gecəli-gündüzlü iş gedir, bir dəqiqə də olsun maşınların fırlanan çarxları susmurdu. Qazmaçılar yorulmadan can-başla işləyirdilər. Balta layihə dərinliyindən aşağıda fırlanır, bu bərk istidə buruqda iş son gərginliyə çatmışdı. Motor guruldayır, dəzgah qıcıldayır, barabana sarılmış bloklardan keçən, cilalanıb gümüş kimi parıldayan yoğun polad kanatlar cınlıdayır, rotor uğultu ilə hər-lənir, drillometrli əqrəbi, baltaya düşən ağırlığı göstərərək, otuz bölgüsü ətrafında oynayırdı. Qurşağa qədər lüt, başaçıq, əllərində brezent əlcək olan fəhlələr tər tökə-tökə cihazlarını, alətlərin ətrafında vurnuxurdular. Buruqdakı hər şey ətrafı isti sovrurdu. Motor qazının, yanmış yağın və benzinin qoxusu gəlirdi. İstidən baş gicəllənir, az qalırdı ki, adamın ürəyi getsin, buna baxmayaraq fəhlələr gərgin işi davam etdirirdilər. Bir-birinə bənd edilmiş boruların yaratdığı nəhəng metal sütun yerin üçüncü kilometrini dəlirdi. Onun sürətlə hər-lənməsindən buruq binası titrəyir, bir-birinə qanşan uğultu və gurultu səsləri dəre boyu yayılırdı.

Qoca buruq ustası Qafar dayı rotorun hərəkətinə diqqət-lə baxır, çəki indikatoruna narahat bir halda nəzər salır və tormozçuya işarə ilə göstəriş verir, bəzən də səsinə ucaldırdı. İnsan səsi gurultu-partitüdə itib batırdı».

Şübhəsiz, bu satirləri yazmaq üçün o istini, o gurultunu və o narahatlığı hiss etmək lazım idi – M. Süleymanov hiss eləmişdi: mədənləri, buruqları birca-birca gəzmışdi, yerin altını da, üstünü də öyrənmişdi.

Sovet hökuməti Bakı neftinə xüsusi diqqət yetirir, rəsmi idarələr hər bir buruğu nəzarət altında saxlayırdılar – hətta müharibədən sonra Azərbaycan yazıcılarına neftdən yazmaq, yəni neft istehsalı işinə kömək etmək barədə göstərişlər verilmişdi. Həmin əsərləri çapdan, səhnəyə qoymazdan, kinoya çəkəndən əvvəl yuxarıları da oxuyub baxırdılar... «40-cı illərin sonlarında neftçilərin həyatından əsər yazanlar içərisində İmran Qasımov da var idi. Bir gün Mərkəzi Komitədə o öz əsərini oxuyurmuş. M. C. Bağırov görür ki, İ. Qasımov hər surətin sözünü tipikləşdirərək xüsusi hiss-həyəcan, intonasiası ilə tələffüz edir (ümumiyyətlə, o bu cür oxuyarmış), onun üstünə hirs-lənir ki, «ne nado perejivat» və M. C. Bağırov, İ. Qasımovun tez-tez «çelovek v oçkax prişel», «çelovek v oçkax uşel» tipli ifadələr işlətdiyini görüb soruşur ki, «kto etot çelovek v oçkax?». İ. Qasımov da fərəhlə, həyəcanla deyir ki, «vas imel v vidu, tovariş Bağırov». M. C. Bağırov özündən çıxıb qışqırır ki, «elə onda zibilləmişən də, ubrat»; heç kim cəsarət etməzdi ki, onun obrazını yaratsın, onu tərifləsin, differamb oxusun.

Balaca yüyəni boşaltsaydı, məddahlar minlərlə şeir, yüz-lərlə poema, onlarla povest və hekayə yazardılar. Heç kəs onu tərifləyə bilmirdi».

...M. C. Bağırovun adı bizim günlərdə, təəssüf ki, ancaq mənfii emosiya doğurur – bu isə nəinki kütləvi təfəkkürü, hətta professional idrakın özüənə də M. C. Bağırov fenomenini obyektiv diyanməsinə mane olur. M. C. Bağırov fenomeni,

hər şeydən əvvəl, ona görə səbrlə öyrənilməlidir ki, Azərbaycan fenomenidir, milli həyatımızın məhsuludur, 30 il bu xalqa rəhbərlik edib və onu ancaq «xalq düşməni» kimi tanımaq, əslində, tanımamağa bərabərdir.

M. Süleymanovun belə bir fikri ilə tamamilə razılaşmaq olar ki, əgər 40-cı illərin sonu 50-ci illərin əvvəllərində M. C. Bağırovun özü azacıq imkan yaratmayı, poeziyamız da, nəsrimizin də, yəqin ki, əsas «ilham mənbəyi», M. C. Bağırovun obrazı olacaqdır... «MK-nın xüsusi mağazasında ən az hesab M. C. Bağırovun imiş, əlaltılarının hesabı M. C. Bağırovun hesabından bir neçə dəfə çox imiş.

...Bir qubalını da işlədiyi müddətdə, məhz qubalı olduğu üçün, vəzifə başına çəkəmədi, amma qısa müddətə onu əvəz edən bir başqası öz yerlilərini, qohumlarını yığdı, məsul vəzifələrə doldurmağa cəhd edəndə Mir Cəfər bundan xəbər tutub abrını verir: «kək, opyat vozrajdaem dinastii Şirvanşaxov? Nevıdet». Bir başqasına isə bu cür demişdi: «xotite sozdat Karabaxskoqo xanstvo çto li?» Son zamanlar yerindən qalxan, bilən və bilməyənlər, əzəbi, işgəncəli, bəzən yüksək tərəqqili tariximizi yalnız tənqid atəşinə tutur, pisləyir. Mən tarixçi deyiləm, ancaq müşahidəçiyəm, – Mir Cəfər heç zaman yerlipərəstlik, qohumbazlıq kimi xırdaçılığa, cılızlığa enməmişdi. Sadalanan bütün eybəcərliklər fəvqində onun üçün Azərbaycan vahid idi, hamıya eyni gözlə baxırdı. Doğma qohumları ona müraciət etməyə cürət etmirdilər. O ki qaldı cəlladlığa, bu, sistemən hökmü, dövrün tələbi idi. İndi hamısı imam rütbəsinə qaldırılan, günahsız sayılan 37-çi il qurbanlarından hansı biri M. C. Bağırovun yerində olsaydı, basqaları ilə elə o təhər raftar edərdi...

1920-ci ilin iyun ayında daşnakların fitvası nəticəsində Gəncə «üşyanı» deyib azərbaycanlıların qılıncdan keçirilənlərə nə ad verək? Üşyanı «yatanıb» paytaxta qayıdan daxili işlər komissarı mitinq düzəltirib Bakı Sovetinin balkonundan öyünə-öyünə: «Camaat, bilin və agah olun, Gəncədə başı-

papaqlı qoymadım» – deyən, ya da 1929–30-cu illərdə yenə Gəncədə, şəhər komitəsi katibi, icraiyyə komitəsinin sədri ilə bərabər Topal Həsənli kəndini, kolxoza girməkdən boyun qaçırdıqlarına görə, top atəşinə basıb, digər rayonlardan minlərlə günahsız adamları sürgün etdirib, ata-baba yurdundan didərgin salanlar 1937-ci ildə Allahın qəzəbinə gəlmədilərmi? İndi isə o cəlladları təmizliyə çıxarıb, şərəf pyedestalinə qaldırıb mədh edənlərin çox şeydən xəbərləri yoxdur – onda heç doğulmamışdılar...

İndi ağızları köpüklənə-köpüklənə ittiham yağdırılardan çox əvvəl, 1956-cı ildə mühakimə zamanı M. C. Bağırov özü barədə ölüm qərarını özü çıxardı, 17 dəqiqəlik son sözündə dedi ki, mənı çarımxa çəkib balta ilə doğramaq lazımdır... Əfv olunmaq üçün ərizə də vermədi.

Amma obyektivlik naminə qeyd etmək lazımdır ki, onun hakimiyyəti dövründə azərbaycanlı müasir ziyalı ordusu yaranı. Azneft sistemindəki texniki və inzibati orduda var-yox 10–15 azərbaycanlı vardı... 1942 və 1948-ci illərdə – iki dəfə azərbaycanlı dörd-beş milyonluq əhalini Orta Asiyaya sürgün olunmaqdan qurtardı. İllər uzununu biz də Kırım tatarları kimi əlimizdə bayraq Qızıl Meydandan haqqımızı tələb edəcəkdik. Heç bir nəticə də çıxmayacaqdı, torpaqlarımıza düşmənlər ermənilər yiyələnəcəkdilər. Təkcə bu deyil, müharibə vaxtı cəhəhlərdə əsgərlərimizi qırılmaqdan xilas etməsi... Bakı metrosu yalnız onun təkidilə və nüfuzuna görə layihələşdirildi. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, 1958–60-cı illərdə rus mil-lətçilərinin təriflədikləri N. S. Xruşçov Bakı metrosunda işi dayandırmaq istəyirdi. O zaman da buna Nazirlər Sovetinin sədri Sadiq Rəhimov mane olmuşdu.

Tarix nə qara parçaya ağ, nə də ağ parçaya qara yamaq atmağı qəbul etmir.

Qısa da olsa, bir məsələyə də toxunmaq istəyirəm. Axır vaxtlarda bildi-bilmədi, az-çox yaza bilən və nitq söyləyənlərə diqqət yetirdikdə belə nəticəyə gəlmək olar ki, on illər

ərzində bolşeviklər əllərində balta-çapacaq-bıçaq camaatı doğrayıb, tonqallarda kabab bişirib yeyiblər (Mən partiyaçı deyiləm, nə daxil olmuşam, nə də bileti çıxıb çıxmışam, nə də dörd əl-ayaq sürünüb yalvarıb dala istəmişəm). Axı bu belə deyil. Oktyabr inqilabını qatı hakim rus şovinistləri qarozla çevriliş adlandırdılar. Əslində çevriliş fevral inqilabı idi; burjuaziya mülkədarları çevirdi...

Oktyabr isə əsl inqilab idi. M. Ə. Rəsulzadə Bakıda ermənilərin azərbaycanlıları genosid edib bir xalq kimi aradan çıxarmaq, məhv edib Bakı neft sərvəti hesabına «Böyük Ermənistan» yaratmaq məqsədini «Varfalamey gecəsi» məqaləsində Rusiyada gedən mübarizə ilə müqayisə edib yazır ki, orada, Rusiyada Leninin başçılığı ilə aparılan vuruş əsl inqilabdır. Rus fəhlə və muşikləri onları əsrlər boyu tapdalayıb tarac edən rus mülkədar və burjuaziyası ilə ölüm-dirim mübarizəsi aparır. Bu, aşağıdan, əhalinin əksəriyyətindən gələn inqilabdır. Şaumyan isə kommuna pərdəsi altında azəniləri qırıb məhv etmək istəyirdi.

Mənim qənaətimə görə, bütün repressiyalına baxmayaraq oktyabr inqilabı əsrlər uzununu təpiklər altında tapdalanan xalqları ingilis, alman, rus, amerikan, italyan və s. qəddar imperialistlərdən, qismən də olsa, xilas etdi. M. Ə. Rəsulzadənin təbirilə desək, bu inqilab məzlumlara azadlıq dadırdı. Bu gün uğrunda çarpışdığımız müstəqillik ideyası da ordan gəlir. Oktyabr inqilabı olmasaydı, indi nə Türkiyə, nə İran və nə də Hindistan başda olmaqla yüz əllidən çox sərbəst dövlət olmayacaqdı.

Əldə edilənlər bütün repressiya və mərhumiyyətlərə baxmayaraq Oktyabrın məhsuludur. O ki qaldı təbii sərvətlərin Rusiyaya daşınmasına, heç fərqi yox idi, ingilis-amerikan (İranda və Ərəbistanda olduğu kimi) təzyiqlə altında xaricə, nobellərin, rotşildlərin, mantaşevlərin xəzinələrinə daşınacaqdı.

M.C.Bağirov bütün günlərlə bərabər öz məfkurəsinin qatı fanatiki idi. Bunu mühakimə göstərdi, hakimiyətdə

olduğu vaxtlardakı kimi qürurla baş prokuror Rudenko ilə kəllə-kəlləyə gəlirdi. Sınırdı, amma əyilmirdi. Markaryan, Qriqoryan, Borşov miskinliklə dörd əl-ayaq sürünə-sürünə göz yaş töküüb yalvardıqda o, vüqarını itirmirdi, əlini stola bərkdən vura-vura səsinı ucaldırdı.

Bir həqiqət var ki, M. C. Bağirov yerində kim otursaydı, ondan on qat artıq olardı, öz karyerası üçün... Böyük oğlunu orduya göndərdi. Məsələ belə olmuşdu... Qulağına çatıb ki, oğlu məktəbdə özünü pis aparır, heç kim də cürət edib kefinə dəymir. O saat göndərir əsgərliyə... Bakıda Salyan qışlasında komandirlər oğlan üçün xüsusi şərait yaradırlar. Özü gedib yoxlayır, bərk qəzəblənir, komandirlərə cəza verir, oğlunu isə göndərir Ukraynaya hərbi təyyarəçilər məktəbinə. Müharibədə üç alman hərbi təyyarəsi onun təyyarəsini qoparağa götürürlər. Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görəndə təyyarəsini düşmən təyyarələrindən birinə çırpıb məhv edir, özü də məhv olur...»

...Manaf müəllim, M. C. Bağirov latın əlifbasını kiril əlifbasına keçirdi... Axı...

«Düzdür, keçirdi və cıncıqını çıxardanları da cəzalandırdı. Bu məsələ ilə birbaşa məşğul olanlardan biri, Mir Cəfərin sağ əli Teymur Yaqubov partiyadan çıxarılandan sonra gəlib bulvarda oturub keçmişdən danışdı. O deyirdi ki, Stalin göstəriş vermişdi ki, hürufatı dəyişmək üçün lazımı material hazırlayın gətirin. Mir Cəfər, mən, Teymur Quliyev, Məmməd Səid Ordubadi və başqaları sənədləri hazırladıq, getdik Moskvaya. Orda da xeyli işlədik. Mir Cəfər əslində bu məsələyə razı deyildi, hərəkətlərindən duyurdum. Amma vadar idi. Birdən telefon zəng çaldı. Danışan Stalin idi. Astadan, amma acıqla soruşdu: «Mir Dəfər, dolqa li ya budu jdat. Nemedlenno prinesit material!»

Bağirov danışanda sözü ağzında qaldı. Dəstəyi o başda qoydular yerinə... Tez kağızları götürüb qalxdı. Əlləri əsdi-yindən sənədlər töküldü xalça üstünə, yığışdırıb verdi, getdi.

Bakıya qayıdıb Heydər Hüseynovu çağırdı və məsələni akademiya müzakirə etməyi ona tapşırırdı. Şair Abdulla Fəruq «Bir addım dala» adlı məktubla etiraz etdi. Başqa bir şair və alim isə ona qarşı kəskin tənqidlə çıxış etdi: «Kiril əlifbasına keçmək vacibdir... balaca bir xalqıq, lazım olsa lap rus dilinə keçərik. Böyük qardaşdır...»

Bu məsələ ilə əlaqədar məhkəmədə baş verən bir epizodu qeyd etmək istəyirəm. Baş prokuror düşdü Bağirovun üstünə ki, sən Stalinə güvənib MK-da heç kəsi saya salmırdın. Mir Cəfər cavab verdi ki, tək mən yox, hamı elə idi. Stalinə ən çox qorxan Xruşçov idi... Əsim-əsim esirdi...

Rudenko onun sözünü kəsdi: «Qovori po suşestvo. Vas sudit!»

Bağirov dedi: «Latın əlifbasından kiril əlifbasına keçmək üçün apardığım sənədlərlə Stalin tanış olandan sonra dərkənar qoydu ki, «utverjdat» və qol çəkdi. Mənə qaytaranda söz-söhbət olmamaq üçün dedim ki, «SK-ya...» Stalin sözü mü kəsib acıqla dərkənardakı imzasını – «Stalin»i qələmlə göstərüb soruşdu: «A eto razve ne SK?»

Qeyd etməliyəm ki, bu və ya digər məsələ barədə Mir Cəfərə ağır açmaq hər oğulun hünəri deyildi. O da hələm-hələm adamın xahişini qəbul edən deyildi. Bu işdə tam inam və tam səmimiyyət lazım idi.

Abdulla Fəruq qəzəbə gələndə arxasınca müdafiə məqsədilə Əli Vəliyev getdi... Ondan hamı üz döndərmişdi. Müəndis-texniklərin aşxanasında hər gün nahar edirdik. Ehtiyac üzündən «Böyük sovet ensiklopediyası»nı və bir neçə kitablar satdı. Fəruq özü beşmərtəbədə erməninin mənzilində kirayə qalırdı...»

...Görünür, hər şey bilavasitə ictimai-siyasi proseslərlə və onun kontekstində izah olunmur, insanın öz taleyi də var.

«Bəlkə də... Zirvəyə qalxan şöhrət yolu sürüşkəndir, daşlı-qayalıdır, hamvar-şumvar deyil... Rəhmətlik Heydər Hüseynovu şəxsən tanıyırdım. Aspiranturaya daxil olanda

fəlsəfədən ona imtahan vermişdim. Bir il də mühazirələrinə qulaq asmışdım. Çox yaxşı, xeyirxah adamdı, həm də tələbkardı... 37–39-cu illərin repressiyasından sonra fəlsəfə sahəsində tək-tük qalanlardan idi. Mir Cəfərin diqqətini çəlb edir. Partiya sıralarına qəbul etdirir. Fəlsəfə şöbəsini ona tapşırır. Hətta latın hürufatından kirilə keçmək kompaniyasını aparmığı ona «etbar etmişdi». Akademiyanın böyük salonunda keçirilən iclası Heydər apardı. Aydan-aya həm mövqeyi, həm Bağirovun yanında hörməti, həm də camaat arasında nüfuzu artırdı. 1944-cü ildə Elmlər Akademiyası qurulanda təyin (seçilən yox) edilən ilk akademiklərin siyahısına salındı. Humanitar elmlər üzrə vitse-prezident oldu. Hətta iş o yerə çatmışdı ki, bütün iclaslarda, məclislərdə Mir Cəfər onu yanında oturdurdu. Heydər də çıxış edənlərin işlətdiyi ərəb, fars və əski türk sözlərinin rusça mənasını ona izah edirdi.

Təbii hal idi ki, Heydərini nüfuzu, etibar artdıqca düşmənləri, paxıllığına çəkənlərin sayı geometrik proqreslə artırdı. Rəhmətlik Sabir demişkən:

Hamı tir-zəniz, həm hədəfiz biz...

Fitnə göyərir, torpağımızdan, daşımızdan...

Tarac edərək, bac alanıq qardaşımızdan...

1948-ci ildə Nizaminin yubiley təntənəsində SSRİ Yazarları İttifaqının birinci katibi A. A. Fədiyev başda olmaqla bütün respublikalardan çoxlu yazıçı, şair, tənqidçi, artist və s. gəldi Bakıya. Elə bu vaxt şayiələr yayıldı ki, Heydər Hüseynovu MK-ya katib aparaçaqlar.

Bağirov gələnlərin şərafinə ziyafət verir. Fədiyevi bir neçə mötəbər adamla Zuğulbaya dəvət edir...

Hardasa Fədiyev etibar etdiyi bir nəfərin yanında Bağirov barədə ağzından qaçırdı: «Boje moy, vot eto nastoyaşiy Amir Buxarski». Bu söz çatır Mir Cəfərin qulağına, Fədiyevlə arası dəyir.

Elə bu vaxtlarda Heydər Hüseynovun Şeyx Şamil barədə yazdığı kitab, çapdan çıxır və müəllif Fədeyevə hədiyyə verir. O da Moskvaya qayıdanda, əsəri respublikadan xəbərsiz, Stalin mükafatına təqdim edir. Bu məsələ M. C. Bağırova bərk toxunur.

...EA-nın müxbir üzvü, lüğət şöbəsinin rəhbəri Əliheydər Orucov Heydər Hüseynovla çox yaxın idi. Əliheydər deyirdi ki, əsəri çap olunanda Heydər tez-tez təkrar edirdi ki, bu əsər ya məni daha da yüksəldəcək, ya da məhv edəcək... Yeri gəlmişkən, mən «Əsitsdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim» (barədə Əliheydərə tez-tez danışmışdım. Çox məlumat və ədəbiyyat verirdi mənə, çox bərk tələsirdi ki, əsər dərc edilsin. Hər gün bir yerdə, əvvəl «İnturist»də, sonra da «Bakı» restoranında nahar edərdik. Tez-tez Heydər Hüseynovun sözlərini təkrar edirdi və deyirdi: «Manaf, bu əsər səni ya yüksəldəcək, ya da o məsələ... Allah eləsin yüksəlsin».

Elə ki Heydər Hüseynovun əsərinə Stalin mükafatı verildi, araqızısqırdıranlar düşdülər meydana.

M.C.Bağırov saymamazlığa görə bərk qəzəblənir. Fədeyevə zərb-dəstini göstərib yerində oturtmağı qarara alır. Kampaniyaya başlayır. Ziyalılar aktivli keçirilir. Bədxahlar Heydər Hüseynovu məclisə çağırırlar.

Yığıncaq filarmoniyanın yay salonunda keçirilir. Yaltaqlar quyuq bulaya-bulaya keçirlər hücuma: «Görün nə qədər qudurub ki, partiyanın çağırıldığı belə ali məclisi saymır. Xalqa tərəf tənəzzül etmir. Yuxarıdan aşağı baxır...»

Hətta bir nəfər elə canfəşanlıq etmişdi ki, səhəri gün yüksək mənsəb sahibi oldu.

Əhvalatdan xəbərsiz Heydər Hüseynov bağda bərk həyəcan içində xəstə yatır, yığıncaqdan sonrakı gün bağda hər-lənəndə görür ki, ən yaxın, qardaş qədər xətrini istədiyi dostu maşınla yoldan keçir. Yaxınlaşır ki, görülsün, o işə maşının sürətini artırır. Heç salam da almadan keçir.

Bu qəm kasasına tökülmüş son damcı olur. Otağa qayıdub hönkürtü ilə çılğıncasına ağlayır ki, axı mən nə eləmişəm, belə üz döndəririlər...

Gecə iki dəfə otaqdan çıxır... Ailə üzvləri onu gözədən qoymur. Üçüncü dəfə əlaqaranlıqda, hamı şirin yuxuda ikən gedib özünü asır...

Mənə belə gəlir ki, Şeyx Şamilə qarşı Moskvada Stalinin şəxsi münasibətinin (şübhəsiz, Mikoyanın təhrikilə) mənfii olması da bu məsələyə həlledici təsir göstərmişdi.

...Cəmiyyətin başdan-başa siyasiləşməsi illər boyu neytral (və normal!) həyatı öldürmüşdü, deyəsən, indi həmin cəmiyyət tipi özünü hiss edirir...

«Hökumət və siyasi mövzularda söhbət düşəndə Qulaməli əhvalatını xatırlayıram...

Vətən müharibəsi qabağı rayonda Qulaməli adlı bir kişini çağırub dağətəyi zonada mal-qara fermasına müdir təyin edirlər. Deyirlər ki, ahlı kişisən nə ayağa düşəcəksən, nə də yaylağa qalxacaqsan. O da çan-başla işləyir, bütün müharibə müddətində heç yerə getmir, elə fermada qalır. İşə yaxşı olduğundan toxunan da olmur.

1945-ci ilin may ayının əvvəlində rayondan xəbər gəndərilir ki, bacın xəstədir, gəl. Qulaməli yıx-yığış edir, mayın 9-da gəlir rayon mərkəzinə, görür ki, camaat əllərində al bayraqlar, şüarlar oxuya-oxuya meydana tərəf gedir. Çalan kim, oynayan kim. Şüşələrinə zolaq-zolaq kağız yapışdırılmış pəncərələrdə, balkon və qapılarda bayraqlar dalğalanır, maşınlar bu yandan o yana şütüyür, o yandan bu yana...

Qulaməli məəttəl qalır, yaxındakı adamlardan soruşur: «A başınıza dönüm, nə olub? Bu nə mərəkədi? Bu nə zınlıtdı?» Yer-yerdən təəccüblə səslər ucalır: «Xəbərin yoxdur? Hiltəri yıxıblar».

«Hitler kimdir? Bizik ya onlar?» – deyər Qulaməli xəbər alır.

Adamlar gültür: «A kişi, beş ildir, gecə-gündüz Hitleri söyürlər... Hədələyirlər... Radioda, qəzetlərdə, iclas və yığıncaqlarda».

Qulaməli özünü sındırmamaq üçün vəziyyətdən belə çıxır:

«Vallah, tanımıram, başınıza dönüm, mən elə əvvəldən hökumət işinə qarışmamışam.»

Elə mən də əvvəldən belə söz-söhbətə qarışmamışam... İndi də qarışmıram...

O dövrdə şahidi olduğum bir əhvalatı nəql edirəm... 1953-cü ilin avqust ayında Bakı Sovetinin qabağından ötəndə qoca Səfər kişiylə rast gəldim. Salam verib keyf-əhval soruşduq. Mən xəbər aldım ki, nə var, nə yox? Qoca Səfər kişi dedi «Daha nə olacaq... Tay-tuşumdan biri də getdi». «Allah rəhmət eləsin, kimdir o?» «Stalini deyirəm də... Axı yaşadım idi... Tay-tuşdu.»

Qeyri-ixtiyari güldüm. Səfər kişi əlavə etdi: «Vallahi, yaman gözümün odunu almışdı. Hər yadıma düşəndə, adını eşidəndə bədənim lərzəyə gəlir, gedib o dünyanı görüb qaçırdım... Pislilyə bərdə fikirləşməyə qorxurdum. Elə bilirdim dal tərəfdə başımın üstündə dayanıb, özü də Lahic dilini də bilir, ağılımdan, ürəyimdən keçənləri anlayacaq...»

Başar tarixində ilk dəfə idi ki, düşüncə və duyğular çarxıya çəkilmişdi.

İndi boş-boş danışmağa nə var. Axı, o danışılanların nə mənası var?»

...«Yerin siri»ndə yazıçı dövrün siyasi-ideoloji xarakterini «hərfi-hərfinə» əks etdirir – bütün yaxşı neftçilərin inqilabi mənşəyə malik olmaları unudulmamışdır. Və bu cür məsələləri «unutmaq» mümkün deyildi. Zəkinin beş min metr dərinliyində buruq qazılmasına icazə almaq üçün Moskva-yə getməsi də dövrün tələbi idi... Yəqin ki, M. Süleymanov həm bir neftçi-mütəxəssis, həm də bir yazıçı-ziyalı kimi elə həmin 40-cı illərdə çox gözəl bilirdi ki, Bakı nefti amansız

şəkildə istismar olunur. Abşeron torpağının ekoloji faciəsi başlanmışdır, ancaq bunların heç birini yazmamışdı və əgər, Allah eləməmiş, yazmış olsa idi, onu gənc sovet respublikasına böhtan atmaqda təqsirləndirərdilər, ona inanmazdılar – nə hökumət, nə də xalq (!). Çünki inqilab ehtirasları hələ yaşayırdı, ondan sonra hələ on il də yaşadı... Və «Yerin siri»ndə həmin ehtiraslar hələ güclüdür: çoxlu neft çıxarmaq, staxanovçuluq, yarış, normanı yerinə yetirib qalmamaq, nəyin bahasına olursa olsun istehsalı artırmaq və s. anlayışlar əsərin ideyasının müəyyənələşməsinə bilavasitə təsir edir.

Yazıçı dövlətin o dövrdəki neft «ehtirasını» göstərərəkən tamamilə səmimiyyətlə – heç nəyi artırıb əskiltməz və bütün əsər boyu yerin hansı deşiyində, hansı təbəqəsində, quruda, yaxud dənizdə olursa olsun, nefti axtarıb tapmaq fikri hamının beynindən keçir, hamını məşğul edir. Neft «ehtirasının» o zamankı gücünü xatırladıqca, heç şübhəsiz, viran qalmış, ekologiyası pozulmuş Abşeron torpağı, zəhərlənmiş Xəzər dənizi gözlərimiz önünə gəlir; ancaq indi gəlir, o zaman isə Bakı nefti dünya inqilabının əsas enerji mənbəyi idi, çıxarılması mümkün olan bir pud nefti yerin altında qoymaq inqilabı xəyanət idi, əksinqilabçılıq idi. Və sanki Bakı nefti milyon illər bundan əvvəl ona görə yerin altına yığılmışdı ki, milyon illər ondan sonra dünya inqilabına sərf olunsun. «...Buzovna-da neft çıxdı, burada bağı olanlar M. C. Bağırovun yanına şikayətə gəldilər ki, bəs bu bağlar bizə ata-babalarımızdan qalıb, burada onların ruhu dolur – biz Buzovnanı qoyub başqa yerə gedə bilmərik.

M. C. Bağırov isə onlara: «Canım, birdəfəlik bilin, desələr ki, sənin başının içində neft var, başımda da buruq qurdurub quyu qazdıraram. Az-çox üzümü baxırlarsa, o, qara neftin xatirəsidir. Gedin, başqa yerdə sizə bağ sahəsi verəcəklər...» – demişdi. Eyni hadisə Suraxanıda da olmuşdu. Yeni Suraxanı yaradıldı».

... «Yerin sirri» sonralar roman adlandırılrsa da, əslində, povest strukturuna malikdir – təsvirin əyaniliyi, yığcamlığı, obrazların konkretliyi əsas verir ki, onu povest hesab edəək, lakin ənənəni pozmaq üçün şərti də olsa, «Yerin sirri»ni roman adlandırmağı davam etdiririk... Romandakı obrazların – insanlardan tutmuş neft quyularına qədər, demək olar ki, hamısının bilavasitə, yaxud dolayısı ilə prototipi vardır; bu, bir tərəfdən, müəllifin həyat həqiqətinə, necə deyərlər, sədəqətindən, uydurmada qaçıb reallığı ifadə etməyə çalışmasından irəli gəlsə, digər tərəfdən, dövrün, zamanın ədəbiyyat qarşısına qoyduğu (və bu gün gah düzgün, gah da düzgün olmayan baxımlardan ciddi tənqid edilən) tələblərdən nəşət edir.

M.Süleymanov özünün ilk əsərində dövrün siyasi tarixi mənzərəsini verməklə kifayətlənməmiş, maraqlı məişət səhnələri də yaratmışdır – əsərdə insanla texnika, insanla istehsalat arasındakı münasibətlə «yanaşı», texnika ilə əlaqədar olan, istehsalatda rastlaşan, qarşı-qarşıya gələn insanlar arasındakı münasibətlərdən də söhbət gedir. «...Səməd Vurğun «Yerin sirri»ni kitab halında çıxandan sonra diqqətlə oxumuşdu. Və Mehdi Hüseynə demişdi ki, «bizim bu cür əsərlərdə çox zaman texnika olur, ancaq insan olmur. Manafın əsəri ona görə xoşuma gəldi ki, burada insan var.»

...Böyük Səməd Vurğun tamamilə haqlı idi.

M.Süleymanov kifayət qədər maraqlı obrazlar, xarakterlər yaratmışdı, lakin ədəbi-ictimai fikir həmin obrazlara, xarakterlərə eyni dərəcədə uğurlu hadisə kimi yanaşmamışdı – bir sıra tənqidçi-ədəbiyyatşünaslar «Yerin sirri»ndəki Zəki obrazının sxematik çıxdığını deyirlər... Əlbəttə, mübahisə etmək istəmirik, ancaq qeyd etməyə ehtiyaç var ki, bəmin sxematizm ancaq bu obraza, ancaq bu dövrün müsbət obrazlarına deyil, bütövlükdə Azərbaycan sovet ədəbiyyatındakı müsbət obrazlara aiddir. Və hələ onu demirik ki, 30-cu illərin əvvəllərindən 50-çi illərin sonu 60-cı illərin əvvəllərinə qədər ic-

timai estetik təfəkkürümüzdə müsbət idealın özü sxematizmədən əziyyət çəkirdi, çünki məhz ideal idi, real deyildi.

Zəki, biza elə gəlir ki, avtobiografik səciyyəli surətdir, bir az da konkret desək, müəllifin özüdür və görünür, müəllif, eyni zamanda, bilə-bilə onu «ideallaşdırmış», «sxematikləşdirmiş», necə deyərlər, hadisələrin fəvqünə, qoymuşdur. Yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz təfərrüatlar da, əsasən, bilavasitə Zəki ilə bağlı münasibətləri ifadə edir və həmin münasibətlərə əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir: Zəki – Gülşən, Zəki – Səlim, Zəki – Baş geoloq, Zəki – Usta Qafar və s.

Zəki – Gülşən münasibəti əsərin lirik xəttidir. Zəki ilə Gülşən bir-birlərini sevirlər. Gülşən Zəkini müdafiə edir, onun işinə öz işi kimi baxır.

Zəki – Səlim və Zəki – Baş geoloq xəttləri dramatik xəttlərdir. Zəki ilə Səlim yaşadılar. Gülşənə tanış olana qədər onların arasında elə bir ziddiyyət yoxdur, sonra isə münasibətləri pozulur – Səlim Zəkiyə rəqibi kimi baxır... Baş geoloq köhnə mütəxəssisdir, yeni tədqiqatlar, yeni fikirlərə qarşı durur, mühafizəkardır və buna görə də gənc mütəxəssis ilə toqquşmalı olur...

«Bir qoca geoloq professor var idi. İnstitutda mənimlə işləyirdi. Mənim arxivə gedib- gəldiyimi bildiyinə görə tez-tez məndən soruşardı ki, Manaf kişi, nə var, nə yox? (Yeni arxivdən təzə nə tapmışan?..)

Sən demə bu qoca geoloqun xatası var imiş... Bir dəfə köhnə protokolları vərəqləyəndə gördüm ki, Lökbatanda quyu qazılmasının əleyhinə çıxıb, deyib ki, burada neft təbəqələrinin üst hissəsi yuyulub bir az alt hissəsi qalıbsa da, hər quyu 15–20 puddan artıq neft verməz – bununla da sosializmi qurmaq olmaz, ona görə də dövlət vəsaitini boş yerə səpməyin xeyri yoxdur.

Həmin gün professor yenə soruşdu ki, nə var, nə yox? Dedim ki, bəs belə bir iş var... Rəngi qaçdı – dedi ki, Manaf kişi, bunu bir yerə xəbər verməmişən? Bəs bir adama demə-

misən ki?.. Dedim xeyr!.. Dedi gedək bizə, arvad bir qəhvə verər, bir ləzzətli şeyə qonaq edər.

Hər məni görəndə soruşmağında idi ki, hə, Manaf kişi, nə var, nə yox? Mən də özümə o yerə qoymayıb deyirdim ki, əla materiallar tapmışam və dərhal professor məni evinə dəvət edirdi. Bir azdan daha «nə var, nə yox» demirdi, sadəcə soruşurdu ki, Manaf kişi, bu günlərdə arxivə getmişən? Biləndə ki, getmişəm tez əl-ayağa düşürdü ki, bəs bizim arvad səni gözləyir, yaxşı ləzzətli şey bişirib.

Bir dəfə Buzovnada quyu güclü fontan vurmuşdu. Gedib baxdıq, dala qayıdanda professor xəbər aldı ki, Manaf kişi, aqlın nə kəsir. Dedim təbəqə çox güclüdür, özü də kəsilişdə, görünür, bir neçə dənə təbəqə var, zəngindir. Bir vaxtları, professor, siz çıxışımızda demisiz... Kişinin rəngi ağardı, tez özünü yığırdı dedi: «Mən hələ onda gözəl proqnoz vermişdim...» Mən gülümsəyib onun sözünü kəsdim: «Protokolda isə yazıblar ki, siz demisiz ki, Buzovnada neft çıxsa qulağımı kəsərəm. Ora sinklinaldır. Bolluca su var». Kişi çaşdı, rəng verib-rəng aldı, yavaşca «onu o vaxt o köpəy oğlu Bərxudar Akopyan yazıb. Katibliyi o edirdi. Mənim düşmənim idi», – dedi.

«Yuxarıda» bilsəydilər ki, bu kişinin çıxardığı nəticələr düzgün olmayıb, divara söykəyib güllələyərtilər.

Professor hər yerdə – iclaslarda, konfranslarda məni tərifləyirdi ki, heç kəs Manaf kişi kimi neft sənayesi tarixini bilmir. Xülasə, canlı ensiklopediyadır.

...Əsərdəki Baş geoloqla professor arasında bir yaxınlıq var və əslində, «Yerin sirri»ndəki bütün obrazlar yazıçının gördüyü, tanıdığı, iş prosesində rastlaşdığı adamların obrazlarıdır.

Nəhayət, Zəki – Usta Qafar xətti. Demək lazımdır ki, Usta Qafar obrazı yazıçının «Yerin sirri»ndə yaratdığı ən dolğun, ən təbii obrazdır.

«Darvaza qabağında bir maşın fit verdi. Evdəkilər bərk məşğul olduqlarından bu səsə əhəmiyyət vermədilər. La-

kin fit bərkədən və acıqlı-acıqlı təkrar olunanda Şümşad yüyürə-yüyürə darvazanı açmağa getdi.

– Atam gəldi! Atam gəldi! – dedi.

Qafar dayı maşını içəri salıb motoru söndürdü. Darvazanı bağlayıb, yuxarı qalxdı. Qonaqlarla görüşüb bərkədən dedi: – Arvad, gözün aydın, hanı teleqram? Arvad, ver bəri görüm, oğlun havax gəlir? Gərək teleqramı özüm oxuyum, hamı? – eynəyini taxdı.

Fatma xala yavaşca deyindi:

– Ay kişi, sənin astadan danışan vaxtın olacaq, ya yox? Buruqda-zadda deyilsən ki? Burada kar-zad var? Oğlun gəlib. Odur, – otağı göstərdi. – Aydın içəridə yatıb. Səs salma. Hamamı səhərdən neçə dəfə qızdırmışam, gəlib çıxmırsan ki! Səndən başqa yəni bu mədəndə işləyən yoxdur? Aydın üç dəfə səni soruşub.

– Arvad, sən atanın goru, qoy bizi oturaq. Mən quyu qazıram, düşbərə bişirmirəm...»

Usta Qafar işinin vurğunudur, mərddir, ağsaqqallıq eləməyi bacaran adamdır və Usta Qafarla Usta Ramazan («Abşeron») arasındakı böyük oxşarlıq da göstərir ki, 40-cı illərin sonu 50-ci illərin bu tipli obrazları təsadüfən meydana çıxmamışdı, dövrün ictimai-ədəbi təfəkkürünün xarakterik hadisəsi idilər. Həmin obrazlar keçmişlə bu gün arasında rabitə yaratmaq, hər şeyi necə gəldi yeniliyə qurban verməyib, tarixi təcrübəni qorumaq kimi humanist bir məqsəddən irəli gəlirdi.

«Yerin sirri»ni oxuyanlar bilirlər ki, əsərin sonunda neft fontanı təsvir edilir – neft seli bərkət, var-dövlət simvolu kimi hər yanı tutur... Lakin bu təsvir o zaman müxtəlif məzmunlarda başa düşülmüşdü. «... M. C. Bağırov əsəri çox bəyənmişdi, lakin Mirzə İbrahimova demişdi ki, «yemu ska-jite çto pust bolşe ne delayet takoy okrıtniy fontan...»

Mənə dedilər ki, kişi düz deyir də, balam, bu, əsərin mənfəti cəhətində – təsvir edirsən ki, neft havayı axıb torpağa ho-

pur, həm itkiyə gedir, həm də yeri-yurdu xarab eləyir... Kim etiraz edə bilərdi ki, mən də edəydim. Amma əllərinə bəhanə düşmüş kimi bədxahlar bu cümlədən yapışib başladılar əsəri pisləməyə... Çox keçmədi, Əli Vəliyevlə Mehdi Hüseyn nəyin üstündə isə höcət elədilər. Əli Vəliyev başladı qışqırmağa: «Hüseyn Mehdi, çox da öyünmə ki, laureatlıq almısan. O gün kişi Mərkəzi Komitədə özünə dedi ki, anan namaz üstündə olub ki, əvvəl «Abşeron»u oxuyub tapşırımsındım ver-sin laureatlığa. «Yerin sirri»ni sonra oxudum. Əvvəldən onu oxusaydım, ona verdirərdim mükafatı...»

Mən dedim ki, mükafat Mehdiyin olmalı idi. Bütün ömrünü ədəbiyyata həsr edib».

... «Yerin sirri» vaxtında yazılmış əsər idi, ona görə də dərhal əks-səda verdi – müəllif burada hər şeyi nəzərə almağa çalışmışdı və bir həqiqətdir ki, bu cür dəqiqliyi təzə yazanlar daha çox gözləyirlər... Ancaq M. Süleymanov romanın sonrakı, demək olar ki, bütün nəşrlərində zəruri dəyişiklik eləmişdi və bu ondan irəli gəlirdi ki, yazıçı özünün ilk romanından heç zaman ayrıla bilməmiş, hadisələr, epizodlar üzərində hər dəfə yenidən işləməyə ehtiyac duymuşdu – bundan əsər qazandı, ya qazanmadı, ayrı məsələdir; mətləb burasındadır ki, «Yerin sirri» ədəbiyyatımızın və M. Süleymanovun yaradıcılığının hansısa bir dövründə qalan əsər olmamış, yazıçı sonrakı romanlarında da «Yerin sirri»nin ilhamlandırıcı təsirini öz üzərində hiss etmişdir.

Və doğrudur, bu təsir heç də həmişə perspektivli olmamışdı, lakin fakt faktlığında qalır ki, M. Süleymanovun «Yerin sirri»ndən «Zirvələrdə»yə qədərki yaradıcılığını bir estetik impuls idarə edir, bu əsərlərdə faktura- material nə qədər fərqli-fərqli olsa da, münasibət oxşardır.

«Yerin sirri»nin meydana çıxdığı dövrdə Azərbaycan sovet nəsr, xüsusilə irihəcmli əsərlər sahəsində özünün 30-cu illərdən başlamış eksperimentlərini davam etdirirdi və heç şübhəsiz, «Yerin sirri» təkəcə tematikasına, ideya-məzmunu-

na görə deyil, poetik strukturuna, dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə də dövrün diqqəti çəkan əsərlərindən biridir. Romanın bədii intonasiyasında həm dövrün sürəti, həm də əxlaqı var – bu, gəlişgözlə söz deyil, istər müəllifin nitqində – təhkiyədə, istərsə də obrazların nitqində – monoloq və dialoqlarda həmin sürət və əxlaq gözlənilir.

«Zəki qəti bir səslə:

– Neft mütləq olacaq! – deyib baş geoloqa baxdı – Bu quyuda neft olmasa, başqa quyularda axtararıq. Kəşfiyyat risk tələb edir, çəsarət istəyir.

– Aha! – deyib baş geoloq istehza ilə güldü. – Siz hələ qazmaya başlamamış birinci quyunun mənfii nəticəsini doğrultmaq üçün ikinci quyuyu təklif etməyə hazırlaşırsınız? Kim ikinci quyunu qazmağa icazə verər? – deyər o təkrar istehza ilə güldü. – Olmaya ikinci quyuyu qazmağa da iştahanız var? Kim sizə icazə verəcək?

Zəki təmkinlə cavab verdi:

– Birinci quyuya icazə verənlər: Moskva!

Baş geoloq açıqlı bir səslə:

– Siz çox qaribə fikirləşirsiniz.

Zəkinin təmkinlə cavab verməsi onu əsəbiləşdirirdi. Zəki daha da səbrlə:

– Neftlidərdə on iki quyuyu qazılıb, heç birindən də neft çıxmadı. Buna icazə verildə...

Baş geoloq birdən yerindən qalxıb dodağı titrəyə-titrəyə, dili tutula-tutula qışqırdı:

– O sizin işiniz deyil.

Zəki səsinə qaldırmadan əvvəlki soyuqqanlıqla:

– Bu xalqın işidir, – dedi.

Baş geoloq ayağa durdu:

– Siz xalqın qayyumu deyilsiniz. Mənim gördüyüm tədbirlərə əsasən neft hasilatı yüz üç faizdən yüz on yeddi faizə qalxıbdir. Hələ çox ehtimal ki, hasilat faizini yüz otuz qədər yüksəldək.

– Hər kəs öz vəzifəsinin qəyyumudur. O dediyiniz həsilatın on yeddi faiz yüksəlməsinə gəlmişdikdə, bu, kollektivin müvəffəqiyyətidir. İmkanlara görə bu da azdır, bu, kustarçılıqdır, iynə ilə gor qazmaqdir. Yeni sahələr açmaq lazımdır, yeni sahələr».

Qoca geoloq «köhnəlmək» üzrə olan, yeni dövrün həradasa vulqar xarakterli yüksəliş məntiqi, staxanovçuluq təfəkkürü ilə ayaqlaşmayan adamdır, o, mütləq və mütləq sıxışdırılmalıdır. Zəki isə təkcə istedadına əsaslanmır, haqqında bəhs olunan (və qeyd edək ki, hazırda ancaq və ancaq keçmiş zaman hadisəsi kimi bəhs olunan) yeni dövrün təbii demagogiyasına da əsaslanır. Moskvanın adını xüsusi qürurla çəkir, xalqın adından danışır, baş geoloq kimi çaşmır, dili topuq vurmur, hirsələnir, çünki «gələcək» onundur. «Köhnə mütəxəssis» çıxıb gedir. Zəki isə qalır və hətta sonra da səhv etdiyini başa düşür: «Axı mən ona nə dedim ki? Onun acığı gələcək deyər işdən, işimizdəki nöqsanlardan danışmayaq? Adı söhbət də etməyəkdir ki, o, qocadır? Bura dövlət idarəsidir...»

Zəki haqlıdır, çünki dövrün yenilikçilik duyğusunun daşıyıcısıdır – təkcə arxeoloji-neftçilik fəaliyyəti ilə deyil, mənaviyyət, etik-əxlaqi təbii etibarlı də staxanovçudur.

Və görünür, bu cəhət də nəzərə alınmışdır ki, Zəki azərbaycanlıdır, üzərində gözdiyi torpağın sahibidir, yerli kadrıdır...

«Yerin sirri»də hamının diqqəti yerin təkinə yönəlmişdir: quyu qazılan yerdə neft var ya yox sualı hamını – ustadan tutmuş dövlət rəhbərinə qədər narahat edir. Əslində, bu narahatlığın siyasi-sinfi məzmunu gərəkdir olmasın, amma dövr, zaman elədir ki, həyatın bütün sahələrində bu cür siyasi-sinfi məzmun axtarılır və təəssüf ki, tapılır: neft axtarışı və istehsalında əsas ictimai istinad kimi (əlbəttə, dövrün tələbi ilə) yazıçı inqilabi keçmiş və yeniliyi verir – bir tərəfdə Usta Qafar dayanır, onunla eyni cəbhədə və şübhəsiz, perspektiv-

də Zəki və Gülşən (onların hər ikisi müavindir – bunun da ədəbi-sosial məntiqi var), digər tərəfdə isə onlara bilavasitə rəhbərlik edənlər.

Bilavasitə rəhbərlik edənlər...

Sovet hakimiyyətini bunlar qurmuşdular, sosialist təsərrüfatını bunlar yaratmışdular – elə isə bu nə vətəndaş müharibəsi idi və bunlar gözə niyə bu cür «bəd» görünürdülər?.. Bu suala (və dövrün sosial-siyasi məzmunu ilə bağlı olan onlarla bu cür suala) cavab vermək çətindir, ancaq fakt faktlığında qalır və «Yerin sirri» dövrün, zamanın bu sirrini dəqiq ifadə edir – vaxtilə bir emosiya doğururdu, indi isə başqa emosiya doğurur.

«Yerin sirri» dövrün, zamanın əsəri idi... «Əsər təkcə Azərbaycanda məşhur olmadı, ümumittifaq, sonra isə başqa ölkələr orbitinə çıxdı... A. Fədayevin təklifi ilə əsər Moskva-da dövlət mükafatına təqdim olunmuşdu.

S. Vurğun təklif edir ki, Manafın hələ birinci kitabıdır, görək sonra necə olacaq...»

«Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi»ndə «Yerin sirri»nin vaxtilə ədəbi aləmdə doğurduğu böyük rezonans barədə bəhs olunsada, onun arxasınca belə bir qeyri-dəqiq, ədalət-siz mülahizə söylənilir ki, guya «müəllif istehsalat prosesinin təsvirinə həddindən artıq yer verdiyindən surətlərin psixoloji aləmi müəyyən dərəcədə kölgədə qalmışdır. Məsələn, Poladov, Fatma və Leyla xala bir-birlərinə oxşayır, kölgə kimi gəzib «vəzifələrini ifa edir», bədii surət səviyyəsinə qalxmırlar. Müəllif surətlərin nitqini fərdiləşdirmək üzərində də az işləmişdir. Qafar dayı ilə Zəkinin, Leyla xala ilə Gülşənin danışığında o qədər də fərq nəzərə çarpmır» (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, ikinci cild, Bakı, Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1967, səh. 76).

Və həmin «Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi»ndə M. Süleymanovun romanları həmişə M. Hüseynin «Abşeronu» ilə müqayisə edilir – hər dəfə M. Süleymanov «kölgədə qa-

lır): «Bakı neftçilərinin həyatını daha geniş planda əks etdirən «Abşeron» romanı realist Azərbaycan nəsrinin mühüm qələbəsi oldu. İnsan taleyinin ön plana keçməsi əsərin müvəffəqiyyətini müəyyənləşdirən amillərdəndir» – bu, o deməkdir ki, «Yerin sirri»ndə insan taleyi arxa planda idi, neftçilərin həyatı dar planda əks etdirilirdi və s.

«Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi»ndə əksini tapmış bu cür müqayisələrin əsas nöqsanı «insan faktoru»nu ancaq sosioloji hədsiz kimi təqdim etməkdən ibarətdir – «doğrudur təbii fəlakətlə, istehsalat qəzası ilə mübarizədə də insan xarakteri açıla bilər, bunların hamısı onun əməyi ilə bilavasitə əlaqədardır, belə konfliktlərin də sənətdə müəyyən yeri var. Ancaq insanşünaslıq olan ədəbiyyatda zidd ictimai meyllərin toqquşması təbii fəlakət və qəzalara qarşı mübarizə ilə əvəz ediləndə xarakterlərin hərtərəfli açılmasına imkan verən şərait məhdudlaşır» tipli mülahizələrə (və həmin mülahizələrin «Yerin sirri» ilə əlaqədar olmasına) gəldikdə isə, bu «bədnam konfliktlərsizlik nəzəriyyəsi»nin tənqidi kimi yox, «konfliktlik ehtirası» kimi diqqəti çəkir və dövrün nəinki ədəbi təfəkkürünü, ümumiyyətlə ictimai təfəkkürü anlamamaqdan irəli gəlir. Biz bunu başa düşürük, ancaq orasını başa düşürük ki, nə üçün «Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi»ndə eyni yazıçıdan ancaq müsbət, eyni yazıçıdan ancaq mənfi və eyni yazıçıdan ancaq həm mənfi, həm də müsbət məzmunlu misallar gətirilir?..

Əsər müxtəlif dillərdə dəfələrlə nəşr olunmuş, ədəbi tənqiddə müxtəlif mülahizələr doğurmuş – istər o vaxtlar, istərsə də sonralar bu və ya digər obraz, bu və ya digər epizodla razılaşmayanlar olmuşdur, lakin müəllifin yazıçılıq istedadını, demək olar ki, hamı qəbul etmişdir.

*
* *

«Yerin sirri»nin müvəffəqiyyəti o qədər böyük idi ki, heç bir müəllif bunun ardınca yazmaya bilməzdi və şübhəsiz ki, M. Süleymanov da yazmaya bilmir: 50-ci illərin birinci yarısında «Dalğalar qoynunda» romanı üzərində işləyir və onu başa çatdırır. «Yerin sirri»ndə olan mövzu professionalizmi yazıcının ikinci böyük əsərində daha püxtələşir, eyni zamanda yazı peşəkarlığının artması da özünü hiss etdirir. Ədəbi tənqidin «Yerin sirri»nə nisbətən «Dalğalar qoynunda» romanına az diqqət yetirməsinə baxmayaraq, ikinci əsər birincidən nəinki geri qalır, əksinə, irəli gedir və M. Süleymanovun yazıçılıq istedadının «Yerin sirri»ndə hələ «sırr olaraq» qalan bir sıra xüsusiyyətlərini aşkara çıxarır. Tam məsuliyyəti ilə demək olar ki, «Dalğalar qoynunda» romanının ilk fəsinin son səhifələri nəinki təkəcə o dövr nəsrimiz, hətta ümumiyyətlə sovet dövrü ədəbiyyatımızın uğurlarındandır. Həmin səhifələrdə Yusifov – M. C. Bağırovun təkrarsız obrazı yaradılmışdır. Və biz bu səhifələri yaza-yaza həmin səhifələri bütünlüklə buraya köçürməkdən özümüzü güclə saxlayırıq... «M. C. Bağırov tərifi sevməzdi. Bir dəfə hansı iclasda bir adam onun adını yaxşılığa çəkəndə M. C. Bağırov bərk qəzəblənir və deyir: «Mənə sözlə rüsvət verirsən? Ne vıydet!..» Nə məddahlıqla başını gicəlləndirmək mümkün idi, nə də təriflə gözüne tüstü üfurmək.

Tək bir dəfə böyük şair Vətən müharibəsində qələbə şəərəfinə keçirilən banketdə onun şəərəfinə badə qaldırıb – deyib ki, bu qədəhlərimizi içək vətənimizin Koroğlusunu MİR CƏFƏR BAĞIROV YOLDAŞIN SAĞLIĞINA...

MİR CƏFƏR DİKSİNİB, AMMA DANİŞMAYIB...»

...Müasir ədəbi-ictimai fikir M. C. Bağırov hadisəsini olduqca birtərəfli, tarixi məzmunundan təcrid edilmiş şəkildə qiymətləndirir və M. Süleymanovun belə bir mülahizəsi

ilə şərək olmağa əsas var ki, M. C. Bağırov tutulandan sonra Azərbaycan uzun müddət lidersiz qaldı...

M. C. Bağırovun faciəsi milli təfəkkürün, milli mənəviyyətin və hətta milli əxlaqın faciəsi idi – o, göydən düşməmişdi, yerdən çıxmamışdı. «Neftçilərin planla əlaqədar iclasında Azneftin baş mühəndisi Qurgen Avantanyan azərbaycanlılardan, ruslardan kimin adı çəkilirsə, onlara mənfəi xarakteristika vermiş...

- Qasanov.
- Julik!..
- Mamedov.
- Da on julik i lentyay.
- Solovev.
- Pyanitca, bezdelnik.
- Aqacanyan.
- On niçəqə, staraetsya...

M. C. Bağırov dözə bilmir:

– Kak eto poluçetsya, azərbaydjansı – juliki, russkie – pyanitsı, odni armyani starayutsya?... Vıydem otsyuda, ya tebe pokaju, kto kem yavlyetsya...

Qurgen iclasdan çıxan kimi birbaşa aerodroma, oradan da Moskvaya qaçmışdı və bir də Bakıya hərhlənməmişdi.

...1949-cu ildə şəhər rayonunun (onda belə bir rayon vardı) icraiyyə komitəsində bir müəlliməyə bir otaqlı mənzil verilirdi. Kim isə astadan dedi ki, bu gəlin kişinin qohumudur. Sədr kətan tək ağardı. Dil-dodağı əsdi, təklif etdi ki, ayıbdır birotəqlı, münasib mənzil var, deyək səhə gəlsin order üçün, usta gəndərərək əl gəzdirdi... Müəlliməni ələdrin özü içəri çağırıb dedi ki, order üçün zəhmət olmasa səhə gəlin, günortadan sonra. Üç nəfər bir otaq...

Müəllimə işin nə yerdə olduğunu duyub çox mülayim bir səslə başladı yalvarmağa ki, orderi indi verin, bir otaq bəsimdir, sabaha təxirə salmayın. Siz Allah, əmim bilməsin. Ona heç nə deməyin...

Birotaqlı mənzilin orderini aldı getdi».

... M. C. Bağırovun həyat və fəaliyyəti barədə yeni nəsl, demək olar ki, çox az məlumatla malikdir, ona görə də bu barədə bir qədər müfəssəl məlumat verməyə ehtiyac duyuruq... MİR Cəfər Abbas oğlu Bağırov 1896-cı ildə Quba şəhərində anadan olmuş, dörd sinifli məktəbi qurtarıb Petrovsk (indiki Mahaçqala) şəhərindəki pedaqoji kursda təhsilini davam etdirmişdir. 1915-ci ildə həmin kursu bitirdikdən sonra Xudat stansiyasındakı kənd məktəbində müəllim işləyir və elə o vaxtdan etibarən inqilabi işə qoşulur – kəndlilərlə arasındakı inqilabi təbliğat apardığına görə onu uzaq Nəcəfkəndə göndərirlər. Sonra Qubaya gəlib ibtidai məktəbdə müdirlik edir... Bu illər onun fəaliyyətinin ən mürəkkəb (bir sıra hallarda isə «qaranlıq») dövrüdür – rəsmi tərcümeyi-hallarda M. C. Bağırovun istər 1917-ci il fevral burjuva-demokratik inqilabına qədər, istərsə də sonra hansı partiyalara üzv olduğu, dünyagörüşündəki təbəddülatlar barədə məlumat yoxdur, ancaq orası məlumdur ki, gələcəyin görkəmli ictimai xadimi 1917-ci ilin martında Qubada bolşeviklər partiyasına daxil olmuş və Quba inqilab komitəsinin sədr müavini seçilib bəylərə, xanlara qarşı mübarizə aparmışdır.

1918-ci ildə M. C. Bağırov artıq Bakıda fəaliyyət göstərir, kommunanı müdafiə edənlər sırasında olur, kommunanın süqutundan sonra isə Qızıl Ordu tərkibində Həştərxana gedir: əvvəl Dəmir polkun partiya kollektivində məsul katib, eyni zamanda qarnizon partiya komitəsi rəyasət heyətinin üzvü, sonra isə müsəlman sovet polkunun hərbi-siyasi komissarı olur. M. C. Bağırov Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulana qədər Qızıl Orduda müxtəlif rəhbər vəzifələrdə işləyir, vətəndaş müharibəsi cəbhələrində vuruşur. Və onun ideya-mənəvi xarakterinin formalaşmasında fəaliyyətinin həmin dövrü əsas rol oynayır: daim təhlükə altında yaşamaq, inqilaba «heyvani» sədaqət və «inqilabın düşmənləri»nə qarşı amansız nifrət M.C.Bağırovu təkcə bir ictimai xadim kimi deyil, bir insan kimi də «yetişdirir».

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra M.C.Bağirov Qarabağa Vilayət İnqilab Komitəsinin sədr müavini və Hərbi İnqilab Şurasının müvəkkili göndərilir – qısa bir zamanda bütün əksinqilabı qüvvələr onun bilavasitə iştirakı ilə darmadağın edilir. 1920-ci ilin payızında M. C. Bağirov Bakıya qayıdır və Azərbaycan diviziyasının hərbi komissarı təyin olunur. Sonra isə daha bir sıra yüksək hərbi-siyasi vəzifələrə irəli çəkilir – ən böyük xidməti isə ondan ibarət olur ki, Azərbaycanda milli qoşun hissələri yaratmaq kimi mühüm iş üzərində çalışır. Nəhayət, 1921-ci ilin fevralında o, Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının (ÇEKA-nın) sədri təyin olunur və təxminən on ilə qədər bu sahədə «əvəzsiz» fəaliyyət göstərir. M. C. Bağirov ÇEKA-nın sədri təyin olunanda onun cəmi-cümlətəni 25 yaşı var idi və həmin vəzifə ilə yanaşı Xalq Daxili İşlər Komissarı, Xalq Yollar Komissarının müvəkkili, Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti sədrinin müavini vəzifələrini də aparmışdı.

«...1922-ci ildə Cəfər Cabbarlıın pantürkist müsavətcə kimi həbs edirlər. Mir Cəfər xəbər tutanda şəxsən kameraya gedib onu azad edir. Eynilə Əziz Şərifli də»...

ÇEKA-da işlədiyi illər onun xarakterini bütünlüklə müəyyənləşdirir, hər cür «təbaddülət»dan uzaqlaşır, ancaq bir ideya-mənəvi həqiqət «tapır» və ömrünün sonuna qədər güllələnməyə qədər həmin həqiqətə sadıq qalır. Bu, o həqiqətdir ki, indiyə qədər məzmununu başa düşmək – insani və qeyri-insani məqamlarını bir-birindən ayırmaq mümkün deyil...

«...Qeyd etmək lazımdır ki, o, ÇEKA-da sədr olan müddətdə eyni səviyyədə olan məsləkdəşləri ilə yola getmir, sözlərinə qulaq asmır, dediklərinin qulaqlarına vurur və həttə onların sinfi mövqə cəhətdən düşmənlər cəbhə ailələrindən çıxdıqlarını yeri gəldikcə deyir: birinin bəy, digərinin tacir, üçüncüsünün xan və s. olduğunu bildirir. Onların da Mir Cəfəri vəzifədən kənar etməyə gücləri çatmır. Həştərxanda olanda S. M. Kirovla bərk dostlaşır, onun göstərişi ilə iki batalyon aqşvardıyaçını aqzıvvəv ilə təslim olmağa vədə edir.

Lakin bir təsadüf rəqiblərinin əlinə bəhanə verir, Bağirovu vəzifədən kənar edir və partiyadan çıxarırlar.

Əhvalat belə olur: İranda şahsevənlər tez-tez sərhədi pozur, yaxın qəsəbə və kəndləri talan edib aparırlar. 1929-cu ildə M. C. Bağirov özü başda olmaqla sərhəd qoşununu yeridib şahsevənləri təqib edə-ədə bir neçə kəndə od vurdurur, xeyli adam qırıb minə qədər qoyun-quzu, mal-qara gətirir.

Bu da beynəlxalq münəfiqşəyə səbəb olur. Rəqiblərin əlinə fürsət düşür, intiqam alırlar.

O da Moskvağa gedib birbaşa Stalinlə görüşür. Stalin də onu partiyaya bərpa edir. Tiflisə Su Təsərrüfatı idarəsinə rəis göndərir. M. C. Bağirov Zakvodxozun (Zaqafqaziya Su Təsərrüfatı idarəsinin) rəisi olanda Məmməd Əmin Rəsulzadə xaricdə yazmışdı ki, Mir Cəfəri yaxşı yerə təyin ediblər – onun, xalqın qanına bulanmış əllərini yumaq üçün bütün Zaqafqaziyanın suyu ancaq bas edər...»

... M. C. Bağirov 1932-ci ildə ÜİK(b) P MK yanında marksizm-leninizm kursunu bitirdikdən sonra əvvəlcə bir müddət ÜİK(b) P MK-nın məsul təlimatçısı işləmiş, həmin ilin axırlarında isə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri təyin olunmuşdur. 1933-cü ildə M. C. Bağirov «ən yüksək post»ə yiyələnir – Azərbaycan K(b) P MK və BK-nın birinci katibi seçilir. Onun ideya-mənəvi siması bu vaxta qədər formalaşmışdı: inandığı həqiqəti nəyin gücünə olursa-olsun müdafiə etmək, yaşadıb inkişaf etdirmək!..

1950-ci ildə SSRİ Ali Sovetinə seçkilər ilə əlaqədar olaraq M. C. Bağirovun «tərcümeyi-hal»ı tərtib edilmiş və respublika mətbuatında nəşr olunmuşdu. Orada deyilir:

«Bolşeviklər partiyasının sədaqətli oğlu və Stalin yoldaşın şagirdi Mir Cəfər Bağirov yoldaş Azərbaycan partiya təşkilatını və respublikanın zəhmətkeşlərini Stalin ənənələri ruhunda, partiya və hökumətə sədaqət ruhunda tərbiyə edir.

M. C. Bağirov yoldaş Lenin-Stalin milli siyasətini fəal surətdə həyata keçirir. O, Zaqafqaziya xalqlarının dostluğunu daha da möhkəmləndirmək üçün böyük iş görür. Azərbaycan

xalqında öz böyük qardaşı rus xalqına dərin məhəbbət və hörmət hissi tərbiyə edir...»

Bu cür «gündəlik» ifadələr arxasında, həqiqətən, bütöv bir millət «tərbiyə etmək» iddiasında olan və bunu müxtəlif şərəfli və şərəfsiz yollarla «həyata keçirən» bir rəhbərin obrazı canlanır... «Mühakimə vaxtı baş prokuror Rudenko Mir Cəfərə belə bir sualla müraciət etdi: «Müttəhim, uzun müddət respublikada hamı səni «kişi» adlandırdı. Əgər kişiliyin çarşua boynuna götür ki, hakimiyyət başına keçəndən sonra rəqiblərdən amansızcasına intiqam alırsan, onların çoxusu əsrin əvvəlindən, sən hələ uşaq ikən partiya üzvləri olub...»

Mir Cəfər onun sözünü kəşib səsinə ucaldı: «Mənim indiki vəziyyətimdə olan kişiliyimin mində biri qədər sənə bütöv ömrün boyu kişiliyin olmayacaq. O ki qaldı köhnə bolşeviklər, onların hamısını Stalin elə əsrin əvvəlindən şəxsən, adbaad tanıyırdı və həmişə diqqət mərkəzində saxlayırdı.»

Mir Cəfərin məhkəməsi olanda bir sıra məsələlər barədə ətrafı söhbət getdi. Rudenko soruşdu: «Ruhulla sizinlə danışmaq istəmişdi, dustaqdı...»

«Danışdı. Şikayət etdi. Mən də dedim ki, vaxtilə doktor Nəriman millətçilikdə ittiham edirdin. İndi özünü millətçilik uğurumuna yuvarlatdın. Cavab verdi ki, doktorun ruhu qabağında diz çöküb, yalvarıb üzr istədim. Necə də uzaq görürmüş».

«Müttəhim Bağirov, siz marşal Baqramyanı təhqir edib hədələmişiz?..»

«Özünü yox, qardaşı Baqramovu... Kür-Araz inşaat idarəsinin rəisini... Qudurmuşdu. Özünü elə aparırdı ki, guya qardaşı yox, özü marşaldır. Respublika ona tabedir. Məsələ belə olmuşdu: 37-də Baqramov tutulub on il həbsə məhkum edilmişdi. Qardaşı front komandanı təyin olunanda Stalin soruşur ki, bəlkə bir sözün var. O da qardaşı barədə xahiş edir. Bəriya zəng çalıb mənim fikrimi soruşdu. Müsbət rəy verdim. Qayıtdılar, yaxşı işə təyin etdik. Başladı qudurmağa.

Təpəndim ki, özünü elə apar, qardaşın bir də xahiş getməsin, getsə də sözü yerə düşər...»

«Böyük Sovet ensiklopediyasının baş redaktoru Suren Şaumyanı nə üstə təhqir etmişən?»

«Bakıdan qovmuşam. Bir dəstə adamla gəlib arxivlərimizi ələk-vələk etmək istəyirdi. Daha doğrusu, kommunist pərdəsi altında daşnakların törətdiyi cinayətlərin, müsəmailərin izini yer üzündən kəsmək, banklardan və evlərdən talan edib oğurladıqları sərəvələri aid sənədləri aradan çıxarmaq istəyirdi. Mən də əmr etdim ki, 24 saat ərzində Bakını tərk etsinlər.

(Qeyd edək ki, haman sənədləri Mikoyan 1965-ci ildə Bakıya gələrək dörd çamadana doldurub aradan çıxardı. Üstəlik vaqon dolusu xalı-xalça və digər qiymətli hədiyyələr də verildilər).

«Müttəhim Bağirov, 1948-ci ildə Nizami təntənələri vaxtında Şaginyan Mariettanı qəbul etməyib hələ üstəlik nə üçün təhqir etmişdiniz?»

«Əsərlərində Qarabağ və Naxçıvan torpaqlarına göz dikdiyi üçün. Mənimlə görüşmək istəyirdi. Rədd etdim. Dedim ki, nə qədər istəyir, verin yeyib-içsin və çıxıb getsin...»

...Doğrudan da, doktor Nərimanovun ömrü başdan-baş a faciə imiş. On doqquzuncu əsrin axırından başlayaraq millət və humanizm yolunda mübarizə aparmışdı. Mən doktoru bolşevikdən çox, ruhən, qəlbən, əqidəcə, fəaliyyətə xalqçı hesab edirəm. Əsl mənada humanist, əsrin əvvəlində, bütün müsəlman ələmində ən nüfuzlu şəxsiyyət hesab edilən, rus çarına, müstəmləkəçi istibdada qarşı münasibətdə döş-döşə gəlmək nə qədər əzm, mətanət və cəsarət. dözümlü tələb edirdi. Sürgünə düşmək... Ən ağır şəraitdə və təhlükəli dövrdə quduz canavar dəstəsinə oxşayan daşnak quldurları əleyhinə mübarizə aparmaq...

Teymur Yaqubov danışdı ki, Mikoyanın təşviq və fətinəkarlığı ilə millətçi kimi N. Nərimanovun qəbrini Qızıl Meydandan çıxarmağa təşəbbüs göstərirlər. Lakin Stalin de-

yir: «Doktora Narimanova ne bespokoyte». Bir dəfə də Mir Cəfər təəssüratını söyləyib: «Doktor aramızda ən hörmətli şəxsiyyət idi. Arabir xəstələyəndə yoxlayırdı, nüsxə yazırdı. Cibindən həkim möhrünü çıxarıb nüsxəyə vururdu...»

Stalinin bircə sözü Mir Bəşir Qasımovun dadına çatır. İncəsənət dekadası hazırlananda Stalin repertuara salınan əsərləri soruşur. Sonra deyir ki, o xala olan operanı unutmayın. Və əlavə edir: Leninə «Baku Ərəsey neft kaçay-kaçay, Moskva Baku balitika kaçay-kaçay» deyən Mir Bəşir necədir? O, bir də Məmmədşarof Bakıda məni hər yerdə müşayiət edib qoruyurdular.

Mir Cəfər tez cavab verir ki, Mir Bəşir də gələcək. Ali Sovetnin sədridir. Əslində isə, Mir Bəşir içtimai təminatda işləyirdi. Bağırov elə o gün Bakıya göstəriş verir ki, Mir Bəşiri Ali Sovetnin sədri təyin edin. «Arşın mal alan» da repertuara daxil edin.

Professor Əli Əlizadə başına gələn əhvalatı gülümsəyərək belə nəql edirdi: Pedaqoji institutda fəlsəfə kafedrasında professor idim. Təklif etdilər ki, yanm ştat Partiya Məktəbində də mühazirə oxuyum. Boyun qaçırdım, əl götürmədilər, partkoma çağırıb gah xahiş, gah təhdidlə məni dilə tutdular. Razılaşdım.

Yay tətildən qayıdanda gördüm ki, məni işdən çıxarıblar. Səbəbini soruşanda dedilər ki, Partiya Məktəbində işləyirsən, saat çatmadığına görə səni azad etmişik. Səs-küy saldım, bir şey çıxmadı. Getdim Partiya Məktəbinə, gördüm ki, orada da mənə yanm ştat olduğuma görə saat verməyiblər. Hara baş vurdum, dərdimə əlac edən olmadı. Axırda yollandıım Mərkəzi Komitəyə, birbaşa ideoloji iş üzrə katibin yanına. O da bir ay məni aparıb gətirdi, heç nə çıxmadı. Axırda əhvalatı olduğu kimi yazıb ərizəmi göndərdim Mir Cəfər Bağırova. Beş gün sonra Novikova telefonla mənə xəbər verdi ki, sabah saat 11-də büro iclasına gəl.

Üşütmə-titrətmə düşdü canıma. Bütün gecəni nəinki yata

bilmədim, bir yerdə qərar tutmadım. Nə uzana bilirəm, nə otura bilirəm, ayaq üstə hərlənirdim.

Səhər açıldı. Üzümü, başımı qırxdım. Yaxşı geyindim. Bilirdim ki, pinti geyimdən, saç-saqqaldan açığı gəlir. Öcəməyə bəhanə vermədim. Vaxt keçdikcə həyəcanım artır, əlavə yağım əsir, özümü ərizə göndərdiyim üçün söyürdüm...

Nə isə... Qayğanaq bişirib özümü ələ almaq üçün yarım litr araç içdim. Azca özümə gəldim, evdən çıxanda yarım litr də içəsi oldum. Elə ki iclas salonuna girdim, bir litr arağın təsirindən əsər-ələmət qalmadı. Arxada oturdum. Salon ağzına qədər dolu olmağına baxmayaraq araya məzar sükutu çökmüşdü. Prezidiumda dörd nəfər yan tərəfdə stenoqrafçı qadınlar oturmuşdular. Pəncələri üstə yeriyənlərin ayaq səsləri belə eşidilmirdi.

Mir Cəfər qabağındakı siyahıya baxıb başını qıldıraraq soruşdu: «Əlizadə Əli zdes?»

Durdum ayağa. Əli ilə tribunanı göstərdi. Pilleləri düşüb keçdim tribunaya. Ərizəmi qaldırıb xəbər aldı: «Bunu sən yazmışsan?»

«Bəli...»

Eynəyini çıxarıb tünd bir baxışla məni başdanayağa gözdən keçirdi. Köksünü ötürüb dedi: «Əlizadə yoldaş, sənin barəndə yaxşı danışmışırlar. Pis sözlər deyirlər. Özü də...»

«Elə yoldaş Bağırov sizin barənzədə də o pis sözlərdən deyirlər də...»

Birdən qalxdı, əlindəki eynəyi döşünə tərəf aparıb soruşdu: «Obə mne? Məndən?»

«Bəli, yoldaş Bağırov...»

«Nə deyirlər?»

«Deyirlər ki, səlyanlıları görəndə gözünüz yoxdur. Zəhlə-niz gedir.»

«Kim deyir onu?»

İki addım irəlilədi.

Salondakı gərginlik və sükut qat-qat artdı. Əlimi uzadıb dedim: «Odur o, ideoloji işlər üzrə katib».

«Hancarı?»

«Mən deyəndə ki, bir aydır bekaram. Kişinin özünə yazacağıam, o, çarə edər. Məni xəbərdar etdi ki, nə-badə yazasan. Özünü xataya salarsan. Kişinin səlyanlılardan zəhləsi gədir...»

Şığırdı qabağa, bağırdı: «Əclafın biri əclaf, bu söhbəti hardan tapmısan?»

Az qaldı hücum edib onu parçalasın.

Katibin nə qalxmağa təqəti çatdı, nə ağzını açmağa cürəti. Dediym sözə peşman qaldım. İsti tərə batdım, onu buz qədər soyuq əvəz etdi.

Mir Cəfər mənə sual verir, cavab gözləyib şığıyır qabağa, ağzından gələni deyir, katibə, mənə tərəf döndürdü...

«Hancarı oldu? Demək səlyanlısən? Əli bəyi tanıyırsan?»

«Əli bəyi bütün Azərbaycan ziyalıları tanıyır. Məşhur qamusşünasdır. «Həyat» qəzetinin, «Şəlalə» jurnalının baş mühərriri olub... Səadət məktəbinin müdiri... Şair...»

«Sluşay, çto ti boltaeş? Kakoqo Ali beka sprasıvayu. On Quseinzade, znameniti pantyurkist. Ego yesyo v 1910 qodu inspektor po prosveşeniyu razoblaçik kak orqanizatora pantyurkistskoqo oçaqa v şkole «Saadət». İ toqda uexal v Stanbul. Mən Əli bəy Qasımovu soruşuram».

«Hə... tanıyıram. Rus dili müəllimi...»

«Da, da, bil moim üçitelem v Petrovske...»

Birdən söhbəti dəyişdirdi: «Səni göndəririk elmi tədqiqat institutuna, hansı tema üzərində işləmək istəyirsən?»

«Məhəmməd Hadinin fəlsəfi görüşləri...»

Kişiyə elə bil qəfildən dağ qoydular. «Sluşay, çto priv yazalsya k xvostam etix pantyurkistov. Ne zrya tebe v etom obvenyayut... Götür Sabiri və onun üzərində işlə...»

«Sabir haqqında çox yazıblar, yənə də yazırlar.»

«Sən də yaz! Sabir çox böyük şəxsiyyətdir. – Ste-noqrafçıya baxıb iri əlini tərpedə-tərpedə əlavə etdi: «Elmi

tədqiqat institutuna baş elmi işçi. Odnovremenno v partşkolu na pol stavku tolko v internatsionalnix qruppax...» Məni süzdü, «Get ağıluvu başuva yığ işlə!» dedi...»

...M. C. Bağırov beş Lenin ordeni, iki Qırmızı Bayraq ordeni, iki Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni, I dərəcəli Vətən müharibəsi ordeni... ilə təltif olunmuşdur... «Mənim yaxşı tanıdığım bir geoloq dissertasiya müdafiə edib namizədlik dərəcəsi almışdı, elmi idarədə şöbə müdiri olmaq iddiasına düşüb ora-bura ərizələr verir, şikayət edir, nəticə hasil olmadıqda birbaşa M.C.Bağırova müraciət edir. Nəql edir ki, üç-dörd gün keçməmişdi ki, günorta vaxtı küçədə bir maşın dayanmışdı, iki nəfər düşüb mənə yaxınlaşdı və maşına dəvət etdilər. Soruşdum: «Hara?» Dedilər gedərsən, görərsən. Oturdular maşına, gördüm Çənberəkəndə tərəf gedirlər. Başa düşdüm ki, MK-ya aparılır. Göndərdiyim ərizəni xatırladım və həttə sevindim, özlüyümdə götür-qoy edirdim ki, müraciət etdiyim adamları ifşa edəcəyəm. Bağırov da onların abını verəcək, mənə mərhəbə deyəcək.

Liftlə qalxdıq, qapıda durmuş arvad bizi görüb: «Tez ol! Tez ol!» deyər tələsdirdi. Arxamca qapı bağlandı. Mənə elə gəlirdi ki, salon boşdur. Bir məzar sükutu vardı. Beş pillə qalxdım. Onu gördüm ki, bütün oturaclar doludur. Səhnədəki uzunsov stol dalında ona qədər adam oturub, Mir Cəfər ayaq üstündə dayanıb təsbəh çevirir. Məni vahimə, dəhşət bürüdü, tez daldakı sırada boş kresloya aylaşdım. Başımı qaldıranda Bağırov şəhadət barmağının işarəsilə məni qabağa çağırırdı. Tər bürüdü məni, qalxdım və dörd-beş addım irəliləyib yənə oturdum. Bu dəfə iri əlinin hərəkətilə acıqlı bir ədə ilə tribunaya işarə etdi. Elə qorxdum ki, ölməyimi arzuladım. Ayaqlarım titrəyir, iradəmə tabe olmurdu.

Salonda oturanlar cıncığını çıxarmır, ürəklərində mənə, şübhəsiz ki, gülürdülər... Birtəhərə özümü tribunaya çatdırırdım. Hər iki tərəfdən bərk-bərk yapışdım ki, yıxılmayım.

Bağırov birdən soruşdu:

– Haralısan?
 – Naxçıvanlı...
 – Haaa! – deyə səsinə elə ucaldtı ki, pəncərə şüşələri titrədi, – fəmilin nədir?
 – Səidov...
 – Himm! – deyə mənalı, şübhəli-şübhəli başını tərpətdi, zəhmim yanıldı, – a qde ti rabotal posle instituta?
 – Saxalında...
 – A za çto tebe tuda vıslalı?
 Salonda xəfif bir gülüş qopdu.
 – Komsomol putovkası ilə getmişdim...
 – Getmişdin ki, adımızı batırıb qaçıb gələsən?..
 Bunu deyib pəncərədən dənizi göstərərək soruşdu:
 – Tam rabotal?
 – Xeyr...

Stenoqrafçıya tərəf çevrilib diqtə etdi:

– Posilat na samıy dalniy ostrov v more na razvedku. Srokom na pyat let, – təsbehini şaqıldadıb üzümə baxmadan əlavə elədi: – Mojeş idi.

Yan-yörədən yapışa-tuta birtəhər salondan çıxdım, qapının yanındakı divana zorla özümü saldım...

...Bakıda Mir Musa adlı bir adam 20-ci illərdə yetim yurdu müdiri olmuşdu. Yetim yurdu ÇEKA-nın nəzində idi. Həmin Mir Musa danışırdı ki, 37-də məni tutub göndərdilər Sibirə, on il orda qaldım.

1948-ci ilin qışı idi. Şaxta adamın illiklərini dondururdu. Birdən gecəyarı qapı açıldı, nəzarətçi leytenant qışqırdı: «Arestant Musaev, vstan, odensya i poş!». Canıma üşütmə düşdü, adətən gecənin bu vaxtları güllələnməyə məhkum olanları gəlib aparırdılar. Ya da ki, kiminsə üzünə durğuzurdular. Əlac yox idi, qalxıb geyindim, düşdüm gələnlərin qabağına, basdılar maşına, birbaşa apardılar aerodroma, ordan da təyyarəyə mindirib Moskvaya gətirdilər. Moskva mehmanxanasında hamamlıdım, təzə paltar verdilər. Bir az özümə gəldim. Düşündüm ki, deyəsən xeyirdir.

Yenə basdılar maşına, getdik aerodroma, oradan da Bakıya. Qorxurdum ki, görəsən kimin üzünə durğuzacaqlar. Gətirdilər M. C. Bağırovun kabinetinə. Mir Cəfər üzümə baxıb xəfif bir təbəssümlə (elə bil dünən ayrılmış)q) soruşdu:

«Sukin sın, qde ti propodal? Səbahdan gədirsən yetimxanaya, köhnə işinlə məşğul olarsan. Orada qayda-qanun pozulur...»

Deməyənin yetimxanada böyük yeyinti-cinayət işi aşkara çıxarılıb, xeyli adam tutulub. Əhvalatı Bağırova nəql edən də əsəbləşir və əmr edir ki, Mir Musanı tapıb göndərin ora. Onun bu işdə yaxşı səriştəsi var. Bildirirlər ki 37-ci ildə tutulub göndərilib Şimala. Elə oradaca telefonla Beriya ilə danışır və deyir ki, ölməyibsə qayıtann dala. 10 illik dustağı 3 günə Bakıya qayıtdır.

Bağırov o ictimai-siyasi iqlimin məhsulu idi. Onun yerində başqası olsaydı, fəlakətimiz daha dəhşətli ola da bilərdi. Sonrakı hadisələr göz qabağındadır, şahidiyik... Aşkarlıq şəraitində şahidlər qəbiristanı salıx... Şaumyanlar, Mikoyanlar, Mirzoyanlar başımıza 1918-də «Qanlı Novruz» müsibəti açdılar. O şahidlər qəbiristanına 13000 bakılı, 1000 nəfərdən çox türk əsgər və zabiti basdırıldı...»

...Deyirlər, dövrün dramaturgini ədəbiyyat çox vaxt gizlədir, ithaf əsərləri həqiqəti deformasiya edir...

«Lakin bir iş vardı ki, əsasən, tərənnüm obyektı Böyük Stalin idi və bu, təbii idi. Dərd də yarı idi... Amma ondan sonra hər kəsin dövlət quşu başına qonurdu, o saat məddahlar qələmin ucunu itiləyirdilər...»

Mühakimə vaxtı M. C. Bağırov belə bir epizod nəql etdi: «Bakraboçi» qəzetində Vorşilov barədə bir məqalə dərc edilmişdi. Onun əsrin əvvəlində Bibiheybətə çilingər olduğu və inqilabi fəaliyyəti barədə söhbət gedirdi. İki gün keçmiş Stalin zəng çaldı. Adətən həmişə hal-əhval soruşub sonra iş haqqında söhbətə başlardı. Amma bu dəfə çox soyuq bir tərzdə soruşdu: «Sluşay, eto çto za statya v qazete o Kli-

mente Efremoviçə?» Mən də elə bildim məqalə xoşuna gəlib, dedim: «Rebyata nilis v arxivax... «Sözümü ağzımda kəsdil: «A tu razve neznaeş, çto o komo okrujenii ne o komo nezlye takie poxvalı napisat. Pobalovat ix nezlye. Çto bı bolşe ne povtarilos».

Dəstəyi qoydu».

... Nə isə... Xəmir çox su aparar...

İ. V. Stalinin vəfatından sonrakı günlərdə baş verən «saray çevrilişləri» və nəhayət, N. S. Xruşşovun hakimiyyəti ələ keçirməsi ilə əlaqədar olaraq SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini, o zaman MK-da böyük nüfuzə malik olan Lavrenti Pavloviç Beriya «ifşa edilir». O dövrün rəsmi məlumatında göstəriləni kimi, «1953-cü il iyunun 26-da SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət heyəti Xarici kapitalın agenti olan L. P. Beriyanın Sovet dövlətini sarsıtmaq məqsədi güdən cinayətkar hərəkətləri haqqında SSRİ Nazirlər Sovetinin məlumatını nəzərdən keçirərək L. P. Beriyanı SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini vəzifəsindən və SSRİ Daxili İşlər naziri vəzifəsindən götürməyi qərara almışdı. SSRİ Ali Soveti 1953-cü il avqustun 8-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyətinin 26 iyun tarixli fərmanını təsdiq etmişdir.

Hazırda SSRİ Prokurorluğu Vətən xaini L. P. Beriyanın işinə dair istintaqı qurtarmışdır».

«SSRİ Prokurorluğunda» başlığı altında verilmiş həmin rəsmi məlumatda L. P. Beriyanın əlaltılarının adları da sadalınır, ancaq onların içərisində M. C. Bağırovun adı yoxdur.

L. P. Beriya və onun əlaltılarının işinə dair SSRİ Ali Məhkəməsi Xüsusi Məhkəmə heyətinin hökmü ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında keçirilmiş mitinqdə isə son günlərə qədər M. C. Bağırovu tərifləyənlər birdən-birə onu darmadağın etməyə qərar verdilər...

...«Mitinqi Yazıçılar İttifaqının sədri Mirzə İbrahimov yoldaş açaraq demişdir:

– Beriya o qədər xain, o qədər cinayətkar bir düşməndir ki, dünya ədəbiyyatının yaratdığı Yaqo, Mefistofel kimi hiylə

və fəsad təmsalları onun yanında kölgədə qalır. Beriya fəaliyyətinin lap ilk çağlarından başlayaraq ardıcılı surətdə zəhmətkeş xalqın, onun inqilabi mübarizəsinin və Kommunist Partiyasının düşməni olmuşdur.

Beriya 1919-cu ildə quldur müsavət hökumətinin gizli agenti (lap bu cür! – N. C.) olaraq, qəhrəman Bakı proletariyatının inqilabi işinə ziyan vurmuş, ona qarşı alçaqcasına mübarizə aparmışdır. Beriya xalqlar arasında düşmənçilik və nifaq toxumu səpməyə çalışmış, böyük rus xalqına olan dərin məhəbbətimizi sarsıtmağa cəhd etmişdir (lap elə bu cür? – N. C.). Beriya qəhrəman sovet xalqının otuz beş il müddətində qurub yaratmış olduğu qüdrətli və sevimli ölkəmizi xarici imperializmə təslim etməyə çalışmışdır. Biz sovet yazıçıları, Beriya və onun əlaltılarının alçaq cinayətlərini ifşa etməkdə xalqımıza kömək etmiş olan Kommunist Partiyasına hədsiz dərəcədə təşəkkür edirik.

SSRİ Ali Məhkəməsi Xüsusi Məhkəmə heyətinin Beriya və onun əlaltıları haqqındakı ədalətli hökmü sovet xalqının hökmüdür. Biz yazıçılar öz əsərlərimizdə vətənimizə sadıq, fədakar sovet adamlarının surətlərini yaratmaqla bərabər, hər cür düşmən ünsürləri, xalqın işinə ziyan vuran mənfəətpərəstləri amansız surətdə ifşa etməliyik.

Daha sonra Mirzə İbrahimov M. C. Bağırovun Azərbaycanca tələtdi dözülməz iş şəraitindən danışmışdır.

Səməd Vurğun yoldaş öz çıxışında demişdir:

– Çoxmilyonlu sovet xalqı ilə birlikdə Azərbaycan yazıçıları da SSRİ Ali Məhkəməsi Xüsusi Məhkəmə heyətinin hökmünü ürəkdən alqışlayır. Beriya və onun əlaltılarının törətdikləri cinayətləri, onların alçaq və mənfur niyyətlərini saymaqla qurtarmaq olmaz. Mənəvi cəhətdən iliklərinə qədər pozulmuş, insanlıq simasını çoxdan itirmiş qanlı cəllad Beriya gözəl vətənimizi imperializmlərə satmaq istəyirdi. Beriya öz mürdar şəxsiyyətini böyük sovet xalqına qarşı qoyaraq, özünü ondan üstün tuturdu.

Beriya xain bir düşmən olduğu qədər də rəzil bir mənsəbpərəst idi.

M. C. Bağırovun Azərbaycandakı fəaliyyəti də özünü cəmiyyətdən üstün tutmaq kimi antisovet bir iş üsuluna miasaldır. Dözülməz dərəcədə kobud və eqoist bir adam olan Bağırov Azərbaycan ziyalılarına amansız bir qənim kəşilmışdi. O öz ətrafına yaltaqları, ikiüzünləri, həmişə ona «bəli, bəli» deyənləri toplayaraq namuslu adamları bir-bir ləkələyib sıradan çıxarırdı. Bağırov respublikamızın adamları arasında ayrınlıq salır, həqiqəti deyənlərin ağzını yumurdu.

Bütün bunlar göstərir ki, biz öz sayıqlığımızı qat-qat artırmalı, doğma Kommunist partiyamızın ətrafında daha sıx birləşərək həmişə vətənimizin keşiyində durmalıyıq. Biz hər cür eqoizmi, özünü cəmiyyətdən, kütədən üstün tutmaq hallarını, mənsəbpərəstliyi, dostbazlığı qızgın atəşə tutmalıyıq.

Yazıçı Süleyman Rəhimov öz çıxışında demişdir:

– Dünya ədəbiyyatındakı satqın, xəyanətkar tipləri nəzərə gətirdikdə görürsən ki, Beriya onların hamısından daha xəbis, daha alçaq bir cani olmusdur. Sovet xalqının, bütün zəhmətkeş bəşəriyyətin bu qəddar düşməni və onun əlaltıları haqqında çıxarılan ölüm hökmü ədalətli bir hökmdür. SSRİ Ali Məhkəməsi Xüsusi Məhkəmə heyətinin bu hökmünü alqışlayırıq. Sovet xalqı öz düşmənlərinə qarşı həmişə amansız olmuş və həmişə amansız olacaqdır! Beynəlxalq imperialistlərin agenti olan Beriya və onun əlaltılarına qarşı nifrətimiz hədsizdir. Bu xainləri vaxtında (belə? – N. C.) ifşa etmiş olan Kommunist partiyasına və Sovet hökumətinə ürəkdən minnətdən.

Sonra Süleyman Rəhimov M.C.Bağırovun Azərbaycanda törətdiyi yaramaz işlərdən danışaraq demişdir:

– Bağırov mədəniyyətimizin inkişafına mane olurdu. Bağırov cəmiyyətimizin xeyrinə olan cəsərdli fikir və təşəbbüsləri boğur, yeni elmi qüvvələrin meydana çıxmasına həmişə əngəl törədirdi. O, qabaqcıl yazıçı və sənətkarlarımızı cürbə-

cür vasitələrlə ləkələyərək, istedadsız adamları onlara qarşı qoyurdu. Bağırov Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin dəyərlili nümünələrinə göz yumaraq, sönik əsərləri tərifləyirdi.

Rəhimov sözünün axırında demişdir:

– Biz sovet yazıçıları Kommunist partiyamızın, doğma Sovet hökumətimizin yaratdığı hədsiz imkanlardan ruhlanaraq daha parlaq əsərlər yaratmalıyıq.

Şair Samvel Qriqoryan (bu da bunun burası – N. C.) çıxışında demişdir:

– Qoy vətənimizin bütün daxili və xarici düşmənləri bir daha bilsinlər ki, heç bir qüvvə sovet xalqımızın irəliyə olan böyük və tarixi hərəkatını dayandıra bilməz. Bizim kommunizmə uğrunda mübarizəmizin sürətini dayandıрмаğa uzanan hər bir əl dibindən kəsiləcəkdir!

Sonra Rəşul Rza, İlyas Əfəndiyev, Mürvəd Dilbazi, N. Brütens-Danilyan (? – N. C.), Qabil İmamverdiyev və Məmməd Rahim yoldaşlar çıxış edərək SSRİ Ali Məhkəməsi Xüsusi Məhkəmə heyətinin Beriya və onun əlaltıları haqqındakı hökmünü alqışlamışlar («Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 26 dekabr 1953-cü il).

L.P.Beriya barədə deyilənlərlə işimiz yoxdur – necə deyirlər... M. C. Bağırovla əlaqədar mülahizələrdə «məsuliyyətdən çəkinmək», baş verməmiş faciələrdə ancaq bir nəfəri ittiham etmək, birini başqasının quruyğuna bağlamaq və nəhayət, hamını «lənətə gəlmiş» imperializmin quruyğuna bağlamaq cəhdi var – «ədalətli hökmü» tərifləyən, alqışlayan tərəf yenə də həmin hökmün müəllifi yox, seyrçisidir: onu tərifləməlidir, alqışlamalıdır...

Şübhəsiz, M.C.Bağırov Azərbaycan xalqının başına gətirilən faciələrdə məsuliyyət daşıyırdı – ona qədərki və onunla eyni vaxtda işləmiş xadimlər kimi, çox böyük günahlar törətmişdi. Lakin M. C. Bağırova edilən məhkəmə də Azərbaycan xalqının iradəsinin ifadəsi deyildi – 30-cu illərin hadisələri kimi 50-ci illərin hadisələrini də xalq ağır bir yuxu tək keçirdi.

M.C.Bağirovun məhkəməsi despotizmin bir formasının o biri forması üzərindəki qələbəsinə təmin etmək məqsədi daşıyırdı, ona görə də 30-cu illərin tarixi-siyasi xarakteri, əxlaqı açılmadı, əksinə, ictimai idrakkdakı ekletika daha da gücləndirildi...

«Azərbaycan» jurnalının yeni redaksiya heyətinin üzvlərini M.C.Bağirov qəbul etməliyi — həmin heyətdə mən də var idim... Gedib gördük ki, müşavirədir, keçib əyləşdik, çoxlu adam vardı. M.C.Bağirov çox acıqlı idi, birdən düşdü orden-medalları taxıb gəlmiş bir kolxoz sədrinin üstünə: — «Bü nədi, adə, çarvadar qatır kimi bütün zənqırovları taxıb gəlmişən... Ubiraysya otsuda... Düşdü yazıçıların üstünə — siyahıdan redaksiya heyətinin üzvlərini adlarını oxuyub hərəyə bir söz deyirdi. «Əbülhəsən!» Əbülhəsən Ələkbərzadə durdu ayağa və başladı əsməyə... «Müharibəni sən yazmısan?»

İmkan vermədi ki, kişi «bəli» desin. «Hə, otur!» Əbülhəsən əsə-əsə oturdu... Bağirov əlini uzatdı bir alim-şairə: «Hancarı oldu? Sən alımsən, ya ki şair? Yoxsa nə ondan, nə də bundan?» Bu binəvanın nə şəkli düşdüyünü təsəvvür etmək çətindir. Heç kəs onun verdiyi cavabı başa düşə bilmədi: nə təsdiq, nə inkar, həm eybəcər güllü, həm ağlamaq və zarltı, həm də yalvarış səslərindən ibarət idi.

Bağirov özü onu eybəcər vəziyyətdən qurtardı: «Yaxşı... yaxşı». Siyahıya baxıb dedi: «Manaf Süleymanov... Nu, naşli novoqo çeloveka, çto bi privileq k svoey qruppirovke?»

Bircə Əli Vəliyev danlaqsız ötüşdü, dedi ki, yoldaş Bağirov, bunların hamısını başa salmaq, öyrətmək lazımdır...

Çıxdıq bayıra... Bir-birinə macal vermədən başladılar Mir Cəfəri tərifləməyə: «Allah ömrünü üzün eləsin...» «O olmasa biz Allaha bəndəlik etməzdik». «Vallah, xalq yaxşı ad qoyub: kişi!» «Xalis kişi...» «Anarxiya olan». Əslində, dedikləri doğru idi. Gündə min manata (o vaxtkı pul ilə) mənlili olan şəxs, ağıllı adam elə şəraitdə işləməyə razılaşmazdı... O dəhşəti nə dil ilə demək, nə qələmlə təsvir etmək mümkün deyil... Görməyən başa düşməz.

Mir Cəfər Bağirov işə olunanda hamıdan əvvəl 20 il dalbadal onun kölgəsində daldalananlar, özünə yox (qorxurdular), kölgəsinə, adına səcdə edənlər meydan sulayıb, sığırçı oynamağa başladılar. O adamlar ki yerli-yersiz iftixarla... «Kişi mənə salam verdi... Kişini gördüm... Kişi mənə qoduq, küçük dedi», — deyirdilər... Mir Cəfəri işə edən yığıncaqlardan birində, ziyalılar evində bir nəfər həddini lap aşıb deyəndə ki, axırda Mir Cəfərə dedim ki, bədsir... Səməd Vurğun dözməyib qısqırdı: «Aya, nə gopa basırsan? Mənim tək şir-pələng onu görəndə kanxırdım, nəfəsin tutulurdu. Görkəmindən adam vəhiməyə düşürdü... Qara basırdı». Bu replika ilə əlaqədar bir neçə əhvalat nəql etmək istəyirəm... Akademik Musa Əliyev danışdı ki, Azərbaycan Neft İnstitutunun direktoru idim. İnstitut onda Moskvaya Neft Sənaye Komissarlığına baxırdı. Yoxlayış vaxtı hər cəhətdən işlərimiz təqdirə layiq görüldü və mənə apardılar Moskvaya təhsil şöbəsinin rəisi. Onda Bağirov məzuniyyətdə idi, onu ikinci katib Çeplovov əvəz edirdi, icazəni o vermədi. Mir Cəfər qayıdıb məsələni biləndə dəli olur, göstəriş verir ki, təcili dala qayıtlınsın. Məni çağırırlar Nazirlər Sovetinin təhsil-mədəniyyət işləri üzrə müavininin yanına. Qoca arvad idi, köhnə bolşevik, Lenini şəxsən tanıyırdı. Xoş bir dillə təəssüf edə-ədə başa saldı ki, dala, Bakıya qayıtmalıyam, Bağirovun iradəsi belədir.

Dilxor oldum və qayıtmağa tələsmədim, işi ləngitdim ki, bəlkə yadlarından çıxar, vəzifəmdə qalaram. Bir həftə keçmiş o arvad məni yenə çağırırdı və dedi: «Sınok, verno, çto ya yavlyayus zampredsedatelem, no est i druqoy zamnarkoma iz Kavkaza. Poçti vaş zemlyak. On mojet vas vislat obratno s soprovojeniem oxranı ne v Bakı, a v druqoe mesto».

Elə o gecə qayıtdım Bakıya...

...Sabit Orucov Suraxanıda trest müdiri idi. Hasilatın kəsir, qıt vaxtında bir quyu güclü neft verir. Hamı sevinir. Üç gün sonra quyu qəfildən dayandır. Aləm qarışır... Bağirov trest müdirini çağırır şəhərə. Sabit getmir. Buruqda əlləşir.

Sabahı günü Orucov trestə buruqdan təzə qayıdımış ki, pəncərədən görür ki, Bağirov düşdü maşından. Qaçan yeri yoxdur. Kabinetdən çıxsa üz-üzə gələcəklər. Tez girir stolun altına, gizlənir.

Mir Cəfər girir kabinetə, görür ki, boşdur, heç kəs yoxdur. Yan-yörəyə nəzər salıb təəccüblə deyir: «Kuda on işçez. Ya je eqo videl...» Birdən gözü stol altında gizlənməmiş müdirə sa-
taşır. «Adə, ora niyə girmisən? Çıx bayıral!»

«Yox, Bağirov yoldaş, çıxmıyacağam. Siz gedin şəhərə, sabah gəlin, quyunu qəbul edin. Sabahacan iş salacağıq».

«Adə, çıx!»

«Yox, çıxmıyacağam...»

Bağirov gülümsəyib çıxıb gedir. Doğrudan, quyu iki gündən sonra başlayır neft verməyə...

Akademik Əlişrəf Əlizadə (MK-da vaxtilə ikinci katib idi, sonra da qəzəbə gəlib Türkmənistanı köçdü) Bağirov barədə deyirdi ki, bu adam yorulmaq bilmirdi, bilmək olmurdu ki, nə vaxt yatır, nə vaxt dincəlir, ən gözlənilməz yerdə, gözlənilməyən zamanda görürdün hadisə məhəllindədir. Çox-çox oxuyardı. Geniş kabineti əsl kitabxana idi. Səhər tezdən zəng çalıb adamlara səsinə çatdırıb, oturub oxuyardı. Adamı yeddi köynək tər tökənə qədər işlədərdi. Baçarıqlı iş-bilənləri müdafiə edərdi, imkan daxilində təltif edərdi. Hər cəhətdən çox amansız idi.

Kişini qalxan eləyib başqalarını qorxudanlardan biri yerli-yersiz deyirmiş: «Yuxarıya getmisdim... «Nə var, kim vardı yuxarıda?» sualına belə, cavab verərdi: «Kişi idi... Mən idim, bir də uşaqlar...»

«Uşaqlar» deyəndə Ali Soveti Rəyasət Heyətinin, Nazirlər Soveti, Dövlət Təhlükəsizlik komitəsinin sədrlərini nəzərdə tuturdu...

*
* *

M.Süleymanov «Dalgalar qoynunda» romanında M.C. Bağirovun xarakterini natural çılaqlığı ilə təqdim edir:

« – Bu da elmi tədqiqat institutunda neft axtarışına və kəşfiyyatına rəhbərlik edən alim! Hələ indiyə qədər bir dəfə də olsun qəti söz deməyib. Qoy onun əvəzinə direktorları danışsın. Qabağa gəl Novruzlu.

Novruzlu əynində qalifeyi şalvar, mixəyi köynək, köynəyin üstündən enli, qalın qayıq, ayağında uzunboğaz çəkmə səhnəyə çıxdı. Yusifov şübhə ilə ona baxdı:

– Başla görək sən nə təklif edəcəksən. – Başdan-ayağa onu təəccüblə gözdən keçirdi, öz-özünə fikirləşdi: «Köhnə bazardakı gözətçi başı ləzgiyə oxşayır. Belində bircə küt xəncəri çatmış».

Novruzlu heç kimə baxmadan öz-özünü danışırmış kimi əlindəki kağız oxumağa başladı:

– Yoldaşlar, ölkəni duru yanacaq ilə təmin etmək təkcə neftçilərin borcu deyil, həm də alimlərimizin vəzifəsidir...

Yusifov hövsələdən çıxdı, sözünü kəsdi:

«Adə ey, məddahlığı, ritorikanı burax. De görüm harada quyu qazaq ki, tez, çox neft alaçaq...»

Hövsələsiz, eyni zamanda dəqiq; qəzəbli, eyni zamanda səmimi Yusifov – M. C. Bağirov romanda bir neçə yerdə görünür və görünməyi ilə də əsərin intonasiasına təsir edir.

« – Kim danışmaq istəyir? »

Bir neçə adam əl qaldırdı. Yusifov yerindən qalxıb dedi:

– Lazım deyil! Bilirəm, indi çıxıb tutuqşu kimi bir-bir eyni sözləri təkrar edəcəklər. Ağaxanovu müttəhimə döndərüb o ki var şöyəcəklər, dişlərinin dibindən gələnə deyəcəklər. Kamili isə tərifləyib eliyəcəklər dahi, günahsız mələikə. Onsuz da. Hər şey aydındır».

«...Səməd Vurğun nəql edirdi ki, otuz yeddinci ildə bütün məmləkət fəhlə-kəndlidən tutmuş komissarlara qədər, xüsusən ziyalılar rahatlığını itirmisdi, nəinki sabaha, heç axşama ümidləri yox idi. Hamı hər an həbs ediləcəyindən qorxurdu. Səhər açılanda hara gedirdin yeni-yeni həbslər olduğunu, kimlərinə tutulduğunu xəbər verirdilər. Bir gün əvvəl görüb danışdığın adamları gecə aparmışdılar.

Günorta vaxtı oğlum Yusiflə Parapetdə hərlənirdik. Yazıçı yoldaşlardan biri uzaqda gözümə sataşdı. O özünü görməməzliyə salaraq ötürmək istədikdə mastavoydan fayton ötdü, yazıçı istər-istəməz səkiyə qalxdı, yan tərəfə baxanda nəzərlərimiz çarpazlaşdı.

Salamlaşdıq, şəhərdə əsas söhbət mövzusu adamların tutulması idi. Salman Mümtazın tutulduğunu xəbər verdi və əlavə etdi ki, neçə gün əvvəl Salman Mumtaz Azərənşərdə Ruhulla Axundovun dalınca danışmış ki, o Buzovna mollası Ruhullanın nəyi çatmırdı ki, Şura hökumətinin əleyhinə işləyib. Vəzifə, maaş, maşın. Hər şeyi var idi...

Bu vaxt Yusif əlini əlimdən üzüb uzaqlaşdı. Mən cəld addımlarla uşağın dalınca getdim. Üç dəqiqə keçmədi döndüm. Müsahibim yazıçı yoxa çıxmışdı. Bilmədim göyə uçdu, yerə girdi...

...Mərkəzi Komitədə xüsusi şöbədə işləyən instruktör nəql edirdi ki, ÇEKA-dan xüsusi bir qovluq gətirdilər ki, bunu verərsiz kişiyə. Banderol bir neçə yerdən surquqlarıb peçatlanmışdı. Novikova gəlib apardı.

Neçə gün sonra mən Bağırovun kabinetində mühüm bir işi yoxlaya-yoxlaya sənədləyirdim. Mir Cəfər arabir yaxınlaşıb sənədlərə, akt və kağızlardakı imzalara nəzər yetirirdi.

Xəbər verdilər ki, Səməd Vurğun gəlib. Mir Cəfər dedi: «Buraxın içəri».

Səməd kabinetə girdi. Mir Cəfər onunla görüşdü və soruşdu: «Niyə yeni bir şey yazmırsan...»

Səməd qollarını açdı: «Vallah, ilham gəlmir, adamın əlləri...»

«Əlləri işlətmək lazımdır, – Bağırov onun sözünü kəsdi, xəbər aldı, – niyə sən özünə Vurğun təxəllüsü götürmüşsən, başqa ad qəhət idi?»

Səməd soruşdu: «Yoldaş Bağırov, icazə verirsiniz hər şeyi olduğu kimi danışım?»

«Danış, danış».

Səməd eşq macərəsinə nəql etməyə başladı.

Mən də kağızlara baxa-baxa qulaq asırdım.

Mir Cəfər birdən səsinə ucaltdı: «Bəs deyirlər sən Vurğun təxəllüsünü simvolik götürmüşsən. Əslində, türklərə, Türkiyəyə vurğunsan».

«Yalan deyirlər. İftiradır».

Xeyli söhbətdən və izahatdan sonra Bağırov dedi: «Get ağılını yığ başına, yaz. – Əli ilə stol üstündəki qovluğa işarə etdi, – bu, sənin haqqında yığılan materialdır. Hər şey hazır idi, birçə mənim imzalamam qalmışdı. Qol çəkmədim. Qərara gəldim əvvəl səninlə danışım, get yaz, yarat».

Səməd ayağa durub dedi: «Yoldaş Bağırov, siz Səmədə bir köhlən at verdiniz, qol-qanadını açdınız. Gedirəm yazmağa. Özünüzdə görərsiz».

...Sonralar S. Vurğun danışdı ki, kişinin mənə acığı tutmuşdu, qeyzlə dedi: «Səndə taxsır yoxdur, günah məndədir ki, bütünlüklə batmışdın palçıqə, saçlarından yapışıb, dartıb çıxartdım...»

Mir Cəfər Bağırovun mühakiməsi tarixi bir hadisə olmuşdu...

«...Son dərəcə maraqlı, dəhşətli, həm də kədərli bir mənərə, təsviri mümkün olmayan proses idi.

Məhkəməyə buraxılış kağızını mənə Politexnik institutun rektoru Abuzər Əliyev verdi və indi minnətdarlığımı bildirirəm. Neft-kimyə institutunda və aspiranturada bərabər oxumuşduq. O, inşaat-arkitektura fakültəsini bitirmişdi.

Fakültənin dekanı oldu. Politeknik institut bizim institutdan ayrılındı ora köçdü. Tezlikdə də rektor oldu. Və institutu Darvin küçəsindəki binadan Dağlı məhəlləsinə, geniş bir əraziyə o köçürdü, çoxlu yeni tədris, həm də yaşayış binaları tikdirdi. Əsl mənada texniki təhsil-tədris kompleksi, tələbə şəhərciyi yaratdı. Nəticədə yeni bir texniki ali məktəb – İnşaat Mühəndisləri İnstitutu yaradıldı.

...İstintaq barədə əhali arasında cürbəcür şayiə və söhbətlər gəzirdi. Hərənin ağzından bir avaz gəlirdi. Müstəntiqlərlə Bağirov arasında baş verən mübahisə və münaqişələr barədə söhbətlər min bir rəngə boyadılır, şişirdilir.

Lakin mühakimənin Bakıda başlanması şəhərdə bomba kimi partladı. Bütün söhbətlər bu mövzu ətrafında fırlanırdı.

Yüksək mənsəb sahiblərinin kabinetlərində və lazımi hesab edilən idarələrdə xüsusi radio qoyulmuşdu.

Adi adamlar yaxına buraxılmırdı. Bir-birinin qorxusundan mənsəb sahibləri, otuz il gecə-gündüz təriflədikləri, «kişi» adlandırılan adamı söyür, töhmət edir və ağır cəza tələb edirdilər.

Məhkəmə prosesi Dzerjinski klubunda keçirilirdi. Maraqlı idi ki, müharibə qurtarıb-qurtarmaz, Bağirovun göstərişilə bu klubun yerində uçan alman kilsəsini söküüb həmin binanı tikmişdilər. Mir Cəfər tez-tez yolüstü maşını saxlatdı-nb inşaatın vəziyyətini yoxlayırmış.

İndi isə özü burada mühakimə edilirdi.

Binanı hər tərəfdən hərbiçilər mühafizə edirdi. Orada nəqliyyat işləmirdi. Hətta trolleybusların marşrutunu dəyişdirmişdilər.

Binanın ətrafındakı küçələrdə soldatlar əllərində tüfəng şahmatsayağı düzülmüşdü. Tirlərdə tanklar dururdu.

Bircə qapıdan, çox ciddi yoxlanışdan sonra icazə kağızı alanlar içəri buraxırdılar. Məhkəmə iclası qurtarana qədər küçəyə çıxmaq olmazdı.

Damlarda da mühafizəçilər vardı.

Salon ağzına qədər adamla dolu olardı. Dəhlizlərdə hərəkət məhdud idi, hər addımda mühafizə vardı. Salonda da, lojalarda da silahlı soldatlar nəzər çarpırdı.

Məhbusları xüsusi hərbi zirehli maşında güclü mühafizə dəstəsilə darvazadan həyətə gətirirdilər. Deyilənlərə görə, Xırdalanda xüsusi vəqonda saxlayırmışlar.

Səhnədə uzun stollar üstündə saysız-hesabsız qovluqlar qoyulmuşdu. Yalan olmasın, əllyə qədər mayor, leytenant, hətta polkovniklər qovluqları eşəleyirdilər.

Advokatlar üçün xüsusi yer ayrılmışdı. Ortadakı stolun arxasında hərbi məhkəmə sədri – ordu generalı, sağ və solda yenə yüksək rütbəli hərbiçilər iclasçılar əyləşmişdilər. Baş prokuror Rudenko xüsusi stol arxasında oturmuşdu. Əsas sual-cavabı o aparırdı. Stolun üstündə xüsusi mikrofon qoyulmuşdu.

Elə ki sədr müttəhimləri gətirməyi əmr edirdi, salonda bir canlanma yaranır, gözlər həyat tərəfdəki girəcək qarıya zillənir, araya sükut qonur, adamlar intizar içində sanki çırpınırdılar.

Mir Cəfər birinci içəri daxil olur, istər-istəməz hamı ayağa qalxırdı (həmin adamların bir zamanlar o bu salona girəndə də ayağa durduqlarını xatırladım). Napoleon demişkən, qələbə ilə qayıdanda da, ölüm aparanda da bu adamlar eyni şəkildə tamaşaya gələcəklər... Bağirov cəld, iti addımlarla yeriyib, heç kimi saymadan, heç şeyi vecinə almadan müttəhimlər üçün ayrılmış yerdə sağ əldə yerini tutur. Arxadan Yemelyanov (nazir), Atakişiyev (nazir), Markaryan (nazir müavini), Qriqoryan (nazir müavini), Borşov (istintaq şöbə müdiri) asta, qorxaq addımlarla gəlir, elə bil xətər dəyəcəkdən qorxub nəzərdən qaçır, gözə görünmək istəmirlər. Bağirovdan başqa hamısı nə qədər müti, nə qədər miskin görünürdülər. Müqəvvanı xatırladan canlı meyidlərə oxşayırdılar. Bircə Yemelyanov qismən sakit və arxayın görünürdü. Şübhəsiz, bu da rus olmağın irəli gəlirdi. Hiss edirdi ki, öldürmə verməzlər.

Ümumiyyətlə mülayim rəftarlı idi, özünü layiqli aparırdı.

Qalanları tez-tez günahdan boyun qaçırır, saman çöpündən yapışmağa can atır, yalvarır və hətta ağlayırdılar. Təkcə Bağırov özünü mərdanə aparır və əsl mənada baş prokurorla atışırdı...

Çoxlu şahidlər vardı. İclasların birində Quba şəhərinin keçmiş ispalkomu Mehdiqulu adlı köhnə bolşevik düşdü Mir Cəfərin üstünə və onu qoçu adlandırdı, nəhayət, soruşdu: «Hani o köhnə bolşeviklər? Hardadır Levon Mirzoyan? Hani Danilyan? Sərkisin başına nə gətirdin?»

Birdən Dağlıq Qarabağın sabiq birinci katibi Badamyan söhbətə qarışdı: «Necə oldu Ruhulla, Musabəyov, altıbarmaq Baba?»

Rudenko soruşdu: «Obvinemiy Bağırov, otvette im!»
Mir Cəfər səsinə ucaltdı: «Ya je skazal, çto na vse voprosı ya otveçu v kontse».

Rudenko digər müttəhimə müraciət etdi: «Obvinayemy Markaryan, skaji poçemu tak bezçeloveçno bili bezvinnıx lyudey?»

Markaryan sol əlini daz başına çəkib gözlərini qıydı və dedi: «Otkroyte tridsat vosmoy tom, delo nomer vosemsot devynosta pyatyı, na stranitse dvestosorok odin, tam na vaş vopros imeetsya otvet».

İşi axtarıb tapdılar, Rudenko bərkəndən oxudu: «Beyte do tex por poka ne priznayot svoyu vinu. Beyte, bit i bit. Stalin».

Markaryan əlavə etdi: «Vı neznyayete kakoy on ujasnyı çlovek. A nikto ne posmel bı ne delat to, çto Bağırov poruçil...»

Rudenko dönüb Mir Cəfərdən xəbər aldı: «Pravilno on qovorit?...»

«Poprobovali bı ne ispolnyat to, çto bilo skazano mnoyu. Oni vse bili moimi tsepnimi sobakami... Oni zdes bolee-menee proxrabilis...»

Rudenko: «Obvinemiy Qriqoryan, sluşay, çto pismo tu pisal? Tsituruyu: «Mama, bratok, obraduytes, iz- za dyadı ya rastrelil desyatki turki...»

Salonda gurultu sədası ucaldı.

Bircə gün o məhkəmə iclasında oturmaq adamı bir ay üçün dəhşətli azara sala bilərdi... Az qalırdı adamın ürəyi partlasın.

Qeyd etməliyəm ki, cinayətlərin bütün qeyri-insani, qəddar olmağına baxmayaraq, nədənsə salonda Bağırova qarşı ümumi bir simpatiya, ümumi bir təəssüf, bir qayığı vardı. Və hətta qonşuluğumda, ərləri 17 il sürgündə qalmağına baxmayaraq üç arvad ağlayırdı.

Bağırov yaman arıqlamışdı, elə bil başı da iriləmişdi. Əllərində isə yod ləkələrinə bulaşmış tənzip sarğı...

Keçmiş MK katibi Çeplakovun bir vaxt nəql etdiyi epizodlar yadıma düşdü: «Müharibədən sonra general-polkovnik Kolpakçini Bakıya göndərmişdilər. Çox adlı-sanlı hərbiçi idi. Gələn kimi şəhərdə xoşuna gələn mənzilləri tutub adamlarını yerləşdirirdi. Heç kəsə hesablaşmırdı. Şəhərə vəlvələ düşmüşdü. Bir səhər Bağırov tapşırıd ki, get general Kolpakçı ilə danışıq gör nəyə ehtiyacın var. Getdim. Ordu qərargahındakı komendaturada məni heç sayı salmadılar. İstədim telefonla danışıq, qoymadılar. Növbətçi baş leytenant yuxarıda kimə isə xəbər verdi ki, MK-nın ikinci katibi gəlib. Ordan verilən cavabı mənə çatdırdı: «Pust podajdyot»...

Durub gəldim MK-ya, Mir Cəfərə heç nə demədim. İki gün sonra axşamüstü pilləkəndə rastlaşdım, görünür, evə gəldirdi. Ayaq saxladı: «Nu kak, tam s Kolpakçı poqovarıli? Kak tam dela?»

Dedim ki, məni qəbul etmədilər. Heç telefonla da danışmağa qoymadılar. Başımə gələnə nəql etdim.

«Daje tak?...» – deyib qayıtdı, getdi kabinetinə.

Üçüncü gün iclas keçirmək üçün yığılmışdıq. Birdən qapı açıldı, general-polkovnik Kolpakçı güllə kimi kabinetə

gərib hərbi qayda ilə təzim edərək sağ əli gicgahında: «Tovariş Bağırov, razrəşite dolojit, general-polkovnik Kolpakçı pribil v Vaş rasporyejenie!» – dedi.

«Vi oçen opozdali. Vi kak çlen partii şçitali nije svoeqo dostoinstva prinimat vtoroqo sekretarya partiynoy orqanizatsii respubliki. A vaşa pryamaya obyazannost bila kak pribil v qorod prejde vsego yavitsya v partiyniy ştab. Polkovnik Kolpakçı, Vi svobodni i v teçenii sutki obyazani pokinut Baku. Mojete idti».

Müharibə vaxtı və ondan sonra Bakıya gələn general və dövlət xadimlərini Zuğulbada təntənə ilə qəbul edirdi. Hətta Marşal Vatutin və general de Qol şərəfinə Mir Cəfər qonaqlıq vermişdi.

Türk şairlərindən birinin aşağıdakı misrasını burada xatırlatmağa ehtiyac duyuram:

Yer göylərə sorsun ki, bu tale nə köpək şey...

De Qolla əlaqədar bir əhvalat yadıma düşdü... Neçə il əvvəl mənə tapşırıldı ki, ər-arvad iki fransız gəlib, arvad arxitektordur, əri isə jurnalist – Bakının binaları ilə maraqlanırlar, onları şəhərdə gəzdir. Arvadı binalarımız heyran edirdi. Çoxlu şəkli çəkildilər, qeydlər etdilər. Binaların sahibi, layihələrin müəllifləri onları maraqlandırdı... Arvad deyirdi ki, bu cür binalar heç yerdə yoxdur. Hayıf ki, tamaşa etməyə vüsət yoxdur. Küçələr dənizqal, binalar baxımsız.

Operanı və Tağıyev teatrını xüsusi bəyəndilər. Sonra Sovet vaxtında tikilmiş binalardan bircə Mikayıl Hüseynovun şəhər mərkəzində Nizami, Səməd Vurğun və Tolstoy küçələrinin kəsişdiyi yerdəki «Buzovnanəfə»nin binasını xoşladılar və hətta təəssüf etdilər ki, məkan arxitektora lazımı imkan verilməyib ki, var istedadını nümayiş etdirsin.

Füzuli küçəsi ilə Kirov küçəsinin tınındəki küncü kəşik binanın üst-üstə dörd tağlı balkonlarına «qədim mağara» adı

qoydular. Füzuli meydanındakı M. Əzizbəyov dram teatrının binasını bəyənmədilər, dedilər ki, teatr binası deyil. Artistlərin əlavə edilmiş qoreyeflərini zövqsüzlük adlandırdılar. Heç vaxşı Afrikada da belə biabırıcı hərəngəxanaya rast gəlinməz. İbtidai qadınlar kimi əlinə keçəni sallayıb üst-başına. Burnuna sanki balıqqulağından sırğa taxıb. Özü də yaxınlıqdakı iki gözəl altı mərtəbəli binanı gözdən salır, özü təkli eybəcər edir. Meydanı, dahi şairin heykəlini korlayır.

Arabir general de Qoldan danışırdılar. Mən dedikdə ki, fransızlar görünür ona çox hörmət edirlər, ər-arvad birdən səs-səs verib bərkədən: «Hörmət yox, çox-çox sevirlər. De Qol Fransanın prezidentidir. Fransız xalqının şərəfi, fəxri, şanı və namusudur. Dövlət başçısıdır».

...Bu sözləri xatırlayıb müttəhimlər kürsüsünə baxdım... Bəli, Bağırov da otuz üç il – bir qərinə dövlət başçısı olub, iki dəfə beş milyonluq xalqı şaxtalı-buzlu, ya da isti səhralara sürgün etməkdən xilas edib...»

M.C.Bağırov Az. ÇEKA-ya onun yarandığı ilk illərdə rəhbərlik etmişdi və Manaf müəllim bir dəfə nə dedi ki, ümumiyyətlə Az. ÇEKA barədə gələcəkdə daha ətraflı yazmaq lazım gələcək. Lakin qısa da olsa, xüsusən ilk illər barədə qeydlər etmək gərəkdir... «Bu idarə yaradılan ilk gündən bütün Rusiyada və hətta xaricdə belə hər eşidanın tükləri dəhşət və qorxudan biz-biz olurdu. İcab etdikdə harda olursa-olsun öldürülür, oğurlanıb Rusiyaya gətirilənlərə uzaq şimalda ölənə qədər əzab-ışğəncə verilir».

Az. ÇEKA-nın ilk sədri Altıbarmaq Baba təyin edilmişdi. Var-yox üç-dörd illik təhsili vardı. Rəhmsiz olduğu qədər də amansız idi. Azarkeş qumarbaz idi. Hakimiyyətdə az qaldı.

Altıbarmağı Moskvadan göndərilmiş Hacı İlyas adlı bir nəfər əvəz etdi. Az bir zamanda nəinki burjuaziya, hətta bütün mənəb sahiblərinin (əlbəttə, doktor N. Nərimanovun savayı) gözlərinin odunu elə almışdı ki, Hacı İlyas adı gələndə zağ-zağ əsir, onunla üz-üzə gəlməkdən qaçırır və imkan

daxilində uzaq gəzirdilər. Dəfələrlə kabinetdə tapançanı çıxarıb qarşısındakı adamı güllələmişdi. Dustaqxanalara gedib əvvəldən nəzərdə tutduğu və azad etmək üçün əməlli-başlı rüşvət aldığı bir neçə nəfəri – müsəlman, rus, yəhudi və s. həyatın ortasında güllələmişdi (şübhəsiz, izi itirmək üçün). Camaat da deyirdi ki, əsl internasional inqilabçıdır. Özü də günü-gündən daha da tüğyan edirdi.

Nəriman Nərimanov əhvalatdan xəbər tutanda Moskvaya yazır. Çünki Hacı İlyasın Az. ÇEKA-ya təyinat kağızını guya Lenin, Trotski və Dzerjinski imzalayıblarmış.

Mərkəzdən məlumat göndərirlər ki, görkəmli xadim Hacı İlyas Orta Asiyada basmaçılarla döyüşdə neçə il əvvəl öldürülüb.

140

Haçı İlyası hərbi tribunal sədri Teymur Əliyev tutur, mühakimə edir. Ölüm cəzası Nargin adasında icra edilir – güllələnir. Məhkəmədə ayırd edilir ki, bu adam, doğrudan da, Orta Asiyada Hacı İlyasın dəstəsində olub, məqam tapıb vuruş zamanı onu öldürür və sənədlərini oğurlayıb ÇEKA-da qulluğa başlayır. Kabinetindəki seyfərdə çoxlu cəvahirat – brilyant, zümrüd, yaqut və qızıl tapılmışdı. İrana qaçmağa hazırlıq görürmüş. Minlərlə günahsız insanın qanını axıdan, ailələri dağıdan cəllada güllələnmə az imiş.

Əli Səbri Qasimov deyirdi ki, 1928-ci ilin yayında Kislovodskda dincəlirdim. On nəfərə qədər adam idik. Peşəimiz qumar oynamaq idi. Bir dəfə əlim gətirdi, səkkiz min qızıl pul uddum. Pula heyfəm gəlirdi, bilirdim qapazlayıb udacaqlar. Getdim poçtaya, teleqrafçı arvada bir qızıl onluq verdim ki, mənə Bakıdan bir teleqram ver ki, başım ölüb. Arvad nəm-nüm edib boyun qaçırdı. Bir beşlik də əlavə etdim...

Hamı təəssüfləndi. Vidalaşdıb elə o gecə vaqona minib getdim Moskvaya, «Qrand otel» mehmanxanasında 2 otaqlı nömrə kirələdim. Bakıya o zaman bütün şəhərdə ən məşhur gözəl hesab edilən, dillər əzbəri, yəhudi qızı Sara Karetskaya pul göndərdim. Üç gündən sonra gəldi. Düz iki ay eys-ışrətdə yaşadıq. Peterburqa getdik.

Bakıya qayıdanda bacım düşdü üstümə ki, bu nədi çama-ata Kislovodskda yaymısın ki, mən ölmüşəm...

Deməyən mən gedəndən iki gün sonra yeznəmlə başım gəlir Kislovodskiyə. Yoldaşların yeznəmə başsağlığı verəndə kişi məttəl qalır və deyir ki, arvadım ölüb-ələməyib. Gətirmişəm. Ay yarım burada dincələcəyik.

Yalanım çıxır. Altıbarmaqdan bərk qorxurdum. Xatakar idi. Qaçınırdım, üz-üzə gəlmirdim. Bir dəfə mən pasaja girən Baba pasajdan çıxan, gəldik üzüzə. Dedi: «Adə, Əli bala, lotu, ələmə mən gələk gəlirəm... Məni hərifləyib pulları götürüb qaçırsan urusyetə, Sara Karetskaya ilə bizim hesaba kef çəkməyə?»

Soyuq tər basdı məni. Dedim: «Vallah, Baba, elə sənə arxayın olduğumdan çıxdım aradan. Bilirdim ki, sən əhl-hal-san» ...Gülüb əlimi sıxıb ayrıldı.

1937-ci ildə Altıbarmaqı gecəyan gəlirlər tutmağa. Evdəkilər ağlamağa başlayanda Baba deyir ki, səs salmayın! Eləmişik, eləyəcəklər; tutmuşuq, tutaçaqlar; öldürmüşük, öldürəcəklər.

İyirminci illərin ikinci yarısında Bakıda nizam-intizam yaratmaqda M. Ə. Şəkinski çox faydalı işlər görmüşdü. Baş milis idarəsində inzibati şöbənin rəisi vəzifəsini daşıyırdı...

Əlbəttə, Az. ÇEKA öz tarixi vəzifəsini həyata keçirirdi – mürekkəb ictimai-siyasi hərəkətin üzvi tərkib hissəsi idi, ona görə də Azərbaycanın ən yeni tarixinin tədqiqində Az. ÇEKA ilə bağlı materialların öyrənilməsi də, şübhəsiz, əhəmiyyətə malikdir...

«Neft mədənlərindən birində «xəstə» bir quyu var idi – ha əlləmişdik, bir şey çıxmamışdı, ona görə də tamam nəzərdən salmışıdıq... Gecə növbəsində idim, uzanıb yatırdım – təxminən saat üçdə qarma-qarıq yuxu görüb ayıldım, fəhlələrdə də dedim ki, durun, heç olmasa, elə-belə qurdalanaq, yuxumu qarışdırmışam, birdən gələn olar. Onda gecələr mədənləri gəzirdilər ki, görsünlər iş necə gedir. Başladıq «xəstə» quyunun ətrafında qurdalanmağa.

141

Heç bir saat keçməmişdi ki, qaranlıqda maşın işıqları gö-ründü və göz açıb-yummamış M. C. Bağırov yanımızda oldu, salam verib işimizlə maraqlandı və başladı ürək verməyə... Fəhlələr özləri də bilmədən o qədər şövqlə işləyirdilər ki, adam məəttəl qalırdı – hamımızın təəccübümüzə baxmayaraq səhər saat 7-də quyu neft verməyə başladı. M. C. Bağırov dedi ki, görürsünüzmü, ürəkəndən işləyəndə iş gedir... Mən özümü saxlaya bilmədim, dedim ki, yoldaş Bağırov, bu quyu işləyəsi deyildi, sizin qorxunuzdan neft verdi...

Elə ürəkəndən güldü ki!..»

50-ci illərdə istehsalat mövzularına maraq güclü idi – «Dalğalar qoynunda» romanı da məhz həmin mövzuda yazılmışdı, lakin M. Süleymanov bu əsərində də nə seyrçi-təsvirçi, nə də publisist-təbliğətçi olmayıb, sözün həqiqi mənasında yazıçı kimi hərəkət etmişdi: obrazlı təsvir, maraqlı xarakterlər, novella tipli əhvalatlar...

Roman cəbhədən qayıdan neft geoloqu Kamil Fatehzadə ilə həkim Gülyaz xanımın tanışlığı ilə başlayır və bu tanışlıq tədricən mehribanlıqə çevrilir: Kamil qadınını, Gülyaz isə ərini itirmişdi, hərəsinin bir əşqə qalmışdı.

Kamil neft kəşfiyyat birliyinin rəisi Balaqədəş Ağaxanovla toqquşmalı olur – Ağaxanov istedadsız adam idi, böyük vəzifədə işləyən qardaşının hesabına bu yerə gəlib çıxmışdı. Kamil müxtəlif maneələrə baxmayaraq, dənizdə neft quyusu qazılmasına nail olur – onun təşəbbüsü yuxarılarda müdafiə edilir. Neft kəşfiyyatı trestinin baş geoloqu Kamil Fatehzadəyə zəhmətkeş dostları, qəhrəman neftçilər kömək edirlər... Görünməmiş çətinliklərə baxmayaraq Şeytansəhərdə qazılmış ilk quyu yüksək keyfiyyətli neft verir.

«Yerin siri»ndə olduğu kimi burada da əsərin bədii gücü təfərrütdədir – kifayət qədər maraqlı dramatik səhnələr yaradılmışdır: drammatizm əsasən təbiətlə insan arasında gedir ki, bu, dövrün tələbi idi və şübhəsiz, boş yerdə meydana çıxmamışdı, dərin iqtisadi-təsərrüfat və ictimai-siyasi kökləri

var idi. Oxucu bu romanda Neft daşlarının necə tikilib qurulduğunun gedişi ilə tanış olur, dövrün heç bir əsərində – nə bədii, nə də elmi – təsadüf edilməyən zənginlikdə məlumat alır. Neft axtanışı və istehsalı ilə əlaqədar, adı fəhlədən tutmuş mühəndisə, neft idarələrindən tutmuş dövlətə qədər – dövrün həyəcanları, qayğıları bu əsərdə də özünü tam gücü ilə hiss elətdirir.. «Neft daşlarını o zaman Azərbaycan kəşfiyyat trestinin baş geoloqu, hazırda professor Ağaqurban Əliyev kəşf elədi – amma indi onun xidmətləri çox az adamın yadındadır... Belə bir şeir var idi:

Nələri bülbul edər, buyi-gülü bad aparır,
İşi şagird görər, nəfini ustad aparır.
Bəzmi məşşatə verir, ləzzəti damad aparır...»

...İstər «Dalğalar qoynunda» romanında, istərsə də yazıçının başqa romanlarında insan obrazlarından başqa və əslində, insan obrazları ilə bağlı olan bir obraz da var – bu, neft verməli olan və hamını nigan qoyan neft buruğunun obrazıdır: buruq hələ layihələşdirilərkən həmin nigançılıq baş qaldırır, getdikcə güclənir və əsərin dramatik əsasını müəyən edir.

Neft buruğu!..

M. Süleymanov bu dəmir qülləni canlı bir orqanizm kimi görür (və göstərir) – etiraf edir ki, M. Süleymanovun romanlarını oxuyanda Azərbaycanın gerbində yer almış neft buruğu gəlib durur gözlərim önündə və mən onun xalqımızın yeni dövründəki taleyi ilə nə qədər az və nə qədər çox bağlı olduğumu hiss edirəm: dəmir qüllə mənə həm olduqca yad, həm də olduqca doğma görünür – üzüntülər duyuram... «1920-ci ilin novruz bayramından sonra şəhərdə mübahisələr gedir ki, necə edək bolşeviklər buraya gəlməsin?.. Hamı (Zeynalabdin Tağıyev – N.C.) deyir: Nə edirsiniz edin, xeyri yoxdur, Nəriman rusları gətirəcək bura. Murtuza Muxtarov belə məsləhət eləyir, gəlin bütün mədənləri alışdıraraq, qoy rusun ümidi qırıl-

sın, yoxsa nə qədər ki, Bakıda neft var, Azərbaycanı qırmaq lazım gəlsə, rus bunu edəcək, çünki zavodları, maşınları da yanıb, çıraqlarını yandırmaq üçün ağ neft yoxdur...»

M.Süleymanovun ikinci romanında birincidən gələn bir sıra xüsusiyyətlər özünü göstərir – bu, hər şeydən əvvəl, mövzu eyniliyi ilə əlaqədardır, ümumiyyətlə isə «Dəlğələr qoynunda» orijinal bir əsərdir.

Kamil Zəki deyil...

Zəki gənc idi, elmdən, kitablardan gəlmişdi. Hadisələrdən «kənarda» qalırdı – müəllif elə bil onu çox «bərəkə-boşa salmırdı» ki, cilası tökülər, nizamı pozular.

Kamil o qədər gənc deyil, lap gənc olmuş olsa da, mühərribə görüb, ölüm-dirim mübarizəsindən salamat çıxıb, qadınını itirib – müəllif onu daimi fəaliyyətdə göstərir, o həmişə iş başındadır.

Və heç şübhəsiz, Gülyaz da Gülşəni xatırlatmır...

«Dəlğələr qoynunda» romanından «Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim...» ə birbaşa çıxış mövcuddur: bir sıra tarixi-etnoqrafik məlumatlar əsər boyu paylanmış və onun mühüm kompozisiya ünsürünə çevrilmişdir ki, həmin məlumatlardan sonralar yazıçının adı çəkilən məşhur əsərində daha uğurla istifadə edilir.

Bu cəhət yazıçının yaradıcılıq axtarışlarının xüsusiyyətləri barədə düşünməyə imkan verir və belə bir qənaətə təsdiq edir ki, «Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim» hələ o zaman – ilk romanların yazıldığı dövrdə yaranırdı, hələ formasını bütövlükdə tapmamışdı. Eyni zamanda «Dəlğələr qoynunda» romanı ilə müəllif daha çox ictimai problemlərə nüfuz etmək perspektivi də açırdı, sxematizmdən sürətlə uzaqlaşır, «hərbi poetikadan» qaçmağa çalışırdı – əlbəttə, bunlar asanlıqla başa gəlmirdi: dövr vardı, zaman vardı və həmin dövrün, zamanın ədəbiyyatı vardı...

«Dəlğələr qoynunda» romanında sırf elmi-texniki məlumatlar da öz əksini tapır – bu, tamamilə təbiidir və əsrin məz-

munu ilə bağlıdır, ona görə də bədii məqsədə nəinki xələl gətirir, əksinə ona uyğundur. Oxucu özünü işin içində hiss edir, hadisələrin mahiyyətini daha yaxşı başa düşür, konfliktlərə, dramatizmə daxil ola bilir. Eyni zamanda həmin məlumatlar əsəri publisistləşdirir, həyata, günün tələblərinə uyğunlaşdırır – bu cür əyanilik isə vaxtilə daha çox təqdir edilirdi... «Neft Daşlarında ilk quyunun bünövrəsi qoyulandan neft alınana qədər oraya gedib-gəlmişəm. Elə ki quyu başladı neft verməyə, M.C.Bağurov barkazda gəlib buruğa qalxdı: balaca krani açıldı, neft fəvvarə vurdu... Ovcunu neftlə doldurub iylədi, fərəhlə, qürurla dedi ki, xalis Suraxanı neftidir... Sevincinin həddi-hüdudu yox idi. Xoş sözlər dedi, razılıq etdi. Ağa qurbana zarafatına bir-iki söz dedi: «Bir də səni saqqallı görməyim». Buruq ustasına və fəhlələrə ağır əmək üçün təşəkkür etdi. Trestə 100.000 manat mükafat verdi. İşin içində olanlara ordenlər verdirdi. Kəşşafı Stalin mükafatına təqdim etdirdi və alıb verdi...»

Mən özümü ona göstərmədim – iki gündən sonra gəlib əhvalatı Mirzə İbrahimova danışdım, başladı məni danlamağa ki, niyə özünü ona göstərmədin, qoy biləydi ki, Neft Daşlarındakı iş yazıçıların da diqqət mərkəzindədir...»

...Romanda Xəzər dənizinin uğurlu obrazı yaradılmışdır, daha doğrusu, «Yerin sirri»ndə yaradılmış bu obraz «Dəlğələr qoynunda» kamilləşir; müəllif Xəzəri, hər şeydən əvvəl, zəngin neft xəzinəsi kimi təqdim edir – əsərin qəhrəmanlarından biri deyir:

...Mən incinar olmasam da, bilirəm ki, bizim dənizdə güclü neft var. Gəmi ilə gedib-qayıdanda hara baxırsan suyun üstü, cəzirələr, qayalar neftdir, qazdır. O həftə olmayır ki, dəniz pırtdayıb neft-qaz qaynamasın, pil-pilə paqıldamasın, ağzı Xəzriyə – Həştərxana, günbatana, qiblə tərəfə – İrana: Ənzəli, Bəndərgöza qədər, güncüyaxa – Çələkənə qədər, yalan olmasın dəniz qırağından yuxı, iki yüz mil uzaqda neft üzür, qaz qaynayır... Bibiheybətdə, Neftçala körfəzində də

belə idi. Xərc qoyub quyu qazdılar, güclü nöyüt aldılar... Bir başı Lənkəran, o biri başı Dağıstan, bu yanda Şeytənşəhər, dövrələmə nöyütlü torpaqdır... Neft milyonçuları – Nobel, Tağıyev, Nağıyev, Mantaşov, Rotşild o torpaqları boş yerə icarəyə götürməmişdilər...»

Xəzər dənizi!..

Qədim yunan tarixçilərindən biri vaxtilə yazırdı ki, Xəzər dənizi sahillərində yaşayan əhali ondan, demək olar ki, istifadə etmir, dəniz qalıb başlıbaşına... Doğrudan da, əsrlər boyu Xəzərə heç kim toxunmayıb, sonra isə üzərində şəhər salınıb, neft buruqları düzülüb – dənizə onun sahillərində yaşayanlar hər cür zir-zibil atıblar.

Qədim yunan tarixçisi indiki Xəzəri görsəydi, görsən, nə deyərdi? Yəqin deyərdi ki, Xəzər dənizi sahillərində yaşayan əhali ona divan tutur!..

«Dalğalar qoynunda» romanında isə M.Süleymanov Xəzər barədə 50-ci illərin qənaətini, həm də bədii qənaətini əks etdirir və bu qənaət «Fırtın»da tamamlanır: dəniz fəth edilməlidir (o dövrün məşhur əsərlərinin birinin adı yada düşür: «Dənizi fəth edənlər»)! Göründüyü kimi, yenə də cəbhə, yenə də düşmən obrazı...

Nəçə ki təbiət insandan güclüdür, həyat üçün təhlükə yoxdur, elə ki insan təbiətə güc gəlir, həyat təhlükə altında qalır və paradoks da burasındadır ki, həmin təhlükə birinci növbədə məhz insanın özünə qarşı yönəlir.

Lakin Xəzərin ekoloji faciəsini ancaq «təbiət, təslim ol; düşmən, təslim ol» hərəkətinin, ancaq «dünya inqilabı»nın ayağına yazmaq düzgün olmazdı – bu, qlobal hadisədir, qlobal hadisənin isə qlobal da günahkarları olur... «Neft Daşlarında istismara başlarkən estakadalar qurulur. Bağırov orda aparılan işləri kinolentaya köçürməyi Moskvadan Kinematografiya Nazirliyindən xahiş edir. Onlar eşitməməzliyə salıb qulaqardına vururlar. Çox güman ki, Mikoyanın başçılıq etdiyi erməni mafiyasının təşəbbüsü ilə...

M.C.Bağırov bunu duyub Neft Daşlarını lentə koçurtub özünü Moskvaya aparır və Kremldə nümayiş etdirir. Kinonoxronika Stalinin çox xoşuna gəlir və Mir Cəfərə deyir ki, mərhəbə, lazım olsa Xəzər dənizini iki yerə – şimal və cənub hövzələrinə bölən bərzəxi qərbdən şərqə – Abşerondan Krasnovodskə qədər torpaq tökdürüb qurudanq. Təki neft olsun. Ona nə vardı ki, bir milyonluq dustaqlar ordusunu yönəldib istədiyinə nail olacaqdı.

Nə isə...»

Xəzər, dalğalar...»

«Dalğalar qoynunda» romanında dəniz təsvirləri olduqca sənətkarlıqla verilmişdir – buna sənətkarlıq demək də kifayət deyil, bəlkə, belə demək yerinə düşərdi ki, M. Süleymanov bu əsərində nəsrimizin Ayyavovskisi kimi çıxışı edir. Xəzərə bu cür məhəbbət bizim çox az əsərlərimizdə var və bəlkə də, bu cürəsi heç yoxdur...»

«Sükanı zorla idarə edən motorçu qeyzlə dilləndi:

– Əh!.. Cəhənnəmə qalsın bu ləpələr...»

İlyas iri əlini cavan oğlanın çiyninə qoydu:

– Elə demə, pis-pis danışma, – səsinə alçaldıb pıçıldadı, – asi olma! Dərya eşidir, hər şeyi duyur... O çox həssasdır, zərifdir. Dəniz hər nə etsə, dənizçilərin xeyrinədir. O özü bizi sağ-salamat sahilə çatdıracaq... Qorxmayın. O, xilaskardır! Kamilə elə gəldi ki, qoca kapitan dua oxuyur...»

M.Süleymanovun dəniz təsvirlərində nə isə ilahi bir dərinlik, zənginlik vardır ki, onu hiss edərsən, ancaq ifadə edə bilmərsən...

«Bu vaxt dalğalar sanki aralandı, dərindən uçurum əmələ gətirdi, qayıq adamlarla bir yerdə qaranlıqlara yuvarlandı, dalğalar guruldaya-guruldaya üz-üzə girib birləşdi. Qayıq birdən uçurumdan girdabın zirvəsinə qalxdı... Şalalə kimi göydən enən girdab qayıqı zərblə qamçıladı... Parçalanmış taxta səsi və dəmir cingiltisi ucaldı, lakin Kamil bunları eşitmədi...»

Yaxud:

«Fırtınadan sonra üzə çıxmış günəş sakit liman körfəzinin güzgü qədər hamar, zümrüd qədər göy sinəsini oxşaya-oxşaya isindirirdi. Baxanların gözləri qamaşır, istər-istəməz üzü güldürdü. Dənizdə və sahilə nəzərə çarpan hər şeyin xəyalı bir görkəmi vardı. Belə hallarda dənizçilər məsafəni gözlərindən çox daxili hiss, qeyri-adi təəvvülərlə təyin edir, bu duyğu-ya daha çox inanırlar».

Yaxud da:

«Üfütqə yaxınlaşan günəş elə bil soyuq suya «girməkdən» qorxurdu; dəniz də, dərin səma da, göydə uçan quşlar da, ləpələri yara-yara üzən suitləri də, adamların üzü də qızılı rəngə çalırdı»...

M. Süleymanov dənizi hiss edir – ona tək-cə zəngin bir neft xəzinəsi kimi baxmır, onun gözəlliyini, əzəmətini, poeziyasını görür (və ədəbiyyatımızda Xəzərin ən dəqiq, ən müfəssəl təsvirini, bir daha təkrar edirik ki, o verir).

«Dalğalar qoynunda» romanında müəllif tam sərbəst deyil, yaxud başqa cür desək, 50-ci illərin birinci yarısında sovet yazıcısı nə qədər sərbəst ola bilərdisə o qədər sərbəstdir, artıq yox. Hadisələrin təsvirində bir səksəkə hiss edilir – bu səksəkə həm obrazların məzmununda, həm də epizodlarda, detallarda və onların düzülüşündə özünü göstərir...

Əsərdə bir sıra hallarda lüzumsuz təfəssilat da yer verilmişdir və qeyd edək ki, bu, 50-ci illər nəsrimiz üçün xarakterik hallardandır: özünü tərəf həmin illərdə ən yüksək mərhələsinə çatmışdı və təbii olaraq, həmin keyfiyyətini ən çox məhz ədəbiyyatda gizlədə bilərdi, sözcüklüyə gətirib çıxarırdı... Və M. Süleymanovun yaradıcılığı isə xüsusilə 40-cı illərin sonu 50-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatının hamı qüvvətli, həm də zəif cəhətlərini olduğu kimi əks etdirdiyinə görə, qeyd olunan «özünü tərəf»dən xilas ola bilməmişdi...

«Dalğalar qoynunda» romanının arxasınca – əllinci illərin ikinci yarısında M. Süleymanovun üçüncü romanı – «Fırtına» meydana çıxır.

«Fırtına» əvvəlki iki romandan ən çox onunla fərqlənir ki, burada nə 40-cı illərin ikinci yarısının hərbi intizamı, nə də 50-ci illərin birinci yarısının səksəkəsi var – 50-ci illərin ikinci yarısıdır: demokratizm, səhv edib sonradan səhvi düzəltmək imkanı, «liberalizm», birsözlə, həyatı ancaq ağ və ancaq qara görmək epoxası artıq tarixə dönmüşdü.

Romanda «Fırtına» məfhumu həm müstəqim, həm də məcazi mənə daşıyır və yazıcının sənətkarlığı burasındadır ki, məcaziliklə müstəqimliyi eyni kontekstdə təqdim edir, qarşılıqlı əlaqədə götürür: dənizdə baş verib Usta Pirini və onun işçilərini çətin vəziyyətdə qoyan fırtına kimi Əhmədin ürəyində baş verib onun həyatını, gələcəyini təhlükə qarşısında qoyan «fırtına» da təbiidir – hər iki təbii qüvvəni insan iradəsi ram edir.

Müəllifin necə izah etməsindən, oxucuların, mütəxəssislərin nə düşünməsindən asılı olmayaraq, bizə elə gəlir ki, «Fırtına» M. Süleymanovun neftçilərin həyatına həsr olunmuş son əsəri olduğunu dərhal hiss etdirir – hiss etdirir ki, mövzu artıq müəllifin məlumatının və istedadının səviyyəsində tamamilə işlənmiş, necə deyirlər, layihə gücünə çatmışdır.

Usta Piri də artıq «Yerin sirri»ndə gördüyümüz Usta Qafar deyil – o öz sonuncu quyusunu qazıb qurtarır. Və müəllif də «Fırtına» ilə neftçilərin həyatından bəhs edən sonuncu romanını başa çatdırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, yazıcının əvvəlki romanları üçün xarakterik əsas bədii keyfiyyətlər «Fırtına»ya da aiddir – konkretlik, obrazların, hadisələrin əyaniliyi, neft texnikasına bələdlik, peşakarlıq burada da qalır; əvvəlki əsərlərdəki kimi burada da neft kəşfiyyatı və istehsalı ilə məşğul olan bütöv bir aparatın fəaliyyətindən danışılır, lakin əvvəlki əsərlərdən fərqli olaraq burada həmin aparatın təbii-əddici roluna xüsusi diqqət yetirilir – bir qədər sxematik olsa da, Əhməd bu təbii-əddici məktəbini böyük uğurla keçir. Kollektivin

təbiiyyətdə gücünə inam xüsusilə 50-ci illərin ikinci yarısında geniş yayılmış ictimai- etik stixiya idi, onun həm müsbət, həm də mənfi nəticələri olmuşdu: kollektiv bir sıra hallarda şəxsiyyəti, subyektin tarixi rolunu heçə endirirdi – bu, görünür, şəxsiyyətə pərəstşin arxasınca, təbii olaraq, şəxsiyyətə etinasızlığın gəlişi idi və ictimai-tarixi prosesin özünün bilavasitə nəticəsi sayıla bilər.

«Fırtına»da zahirən dramatism güclü deyil – konflikt, demək olar ki, yoxdur, ancaq hadisələrin paralelliyi, simmetriyası var. Usta Pirinin quyunu qazıb başa çatdırmaq əzmi heç bir ictimai maneə ilə qarşılaşmadığı kimi, Əhmədin Tovuzla qovuşmaq cəhdlərinə də, əslində, heç kim maneə olmur...

«Yerin sirtində Zəkiyə, «Dalğalar qoynunda» romanında Kamilə maneə olan konkret qüvvələr var, «Fırtına»da isə bu cür qüvvələr ümumiyyətlə yoxdur.

Konfliktsizlik nəzəriyyəsinə görə, sovet cəmiyyəti guya inkişafının elə bir mərhələsinə çatmışdı ki, daha onun daxili ziddiyyətləri həll olunmuşdu – pis nə varsa keçmişin qalıdır və öz-özünə məhv olub gedəcəkdir.

«Dalğalar qoynunda» romanında olduğu kimi «Fırtına»da da bəzən lüzumsuz təfərrüata yer verildiyini demək lazımdır...

Bununla belə, yazıcının sonuncu romanı maraqlı, sənətkarlıqla işlənmiş detallardan xali deyil. Xüsusilə fırtınanın təsviri əsərin diqqəti çəkən səhifələrini təşkil edir – fırtınaya düşən dəniz neftçilərinin əzmi, mətanəti, mərdliyi, onların sahilə gözləyənlərin nigaranchılığı, həyəcanları təbii işlənmişdir. Dənizdə fırtına olduğunu bilən kimi dənizçilərin ailə üzvləri körpüyə yığışır və mümkün qədər dəqiq məlumat almağa çalışırlar – həmin dəqiqələri, həmin saatları körpüdə nigaranchılıqla keçirmək, heç şübhəsiz, dənizdə təhlükəyə məruz qalmaqdan az çətin deyil və bəlkə, daha ağırdır.

«Fırtına»da romançılıq yazıcının əvvəlki əsərlərinə bəzən, müəyyən mənada, güclüdür – hadisələr heç də

bütünlüklə neft məsələsi ilə bağlı deyil... Məsələn, Tovuz obrazını və bu obrazla bağlı epizodları götürək... «Fırtına»nı yazanda bir ildən artıq opera teatrına gedib gəldim, məşqlərə baxdım və çalışdım ki, mənim qəhrəmanım təbii, dolğun və inandırıcı alınsın...»

Mən Manaf müəllimlə söhbətimdən hiss etdim ki, Tovuz obrazının arxasında onun real (və yaqin ki, uğursuz) məhəbbəti dayanır və ancaq o, bunu açıb danışmaq istəmir, – həmin obraz barəsində danışanda köhnə günlər gəlib düşürdü onun yadına və xəyala gedirdi...

Tovuz M. Süleymanov üçün yeni obraz idi – ilk dəfə idi ki, neft işi ilə bağlı olmayan, tamam başqa sahədə – incəsənət sahəsində çalışan adamın surətini yaratmışdı və bu, belə bir fikrə gəlməyə əsas verir ki, yazıçı artıq öz mövzusunun genişləndirməyə, neft mədənlərindən «çıxmağa» daxili bir ehtiyac duyur.

Əhməd, müəyyən mənada S. Vurğunun Əmirxanını xatırladığı kimi, Tovuz da Aygünü yada salır və nəticə etibarilə, bu cür oxşarlıq 50-ci illərdə ictimai-əxlaqi idrakin qarşılaşdığı problemlərə ümumi ədəbi marağın genişləndiyini təsdiq edir. Tovuz orijinal obrazdır – daha lirik planda düşünülmüşdür. Həmin obrazı yaratmaqda məqsəd qadının ictimai-tarixi rolunu təsdiq etmək deyil, məhəbbətin, necə deyirlər, ülviliyini təsdiq etməkdir, şair demiş...

Məhəbbət bir bəla şeydir,
Giriftar olmayan bilməz!

...«Fırtına»da əksini tapan və o vaxt olduğu kimi bu gün də maraqlı doğuran daha bir məsələ haqqında...

«...Ağayev onu saxladı, plandan əlavə qazılacaq quyu haqqında Moskvaya yazılmış maktuba cavab gəlib-gəlmədiyini xəbər aldı. Şirasiyan acıqla «yox!» deyib qapıya yanaşdı.

– Onda gəl otur – deyə Ağayev onu yoldan qayıtdı, – bir də yazaq, yadlarına salaq, yoxsa vaxt ötər, iş gecikər.

Piri söhbətə qarışdı:

– Əzizim, Böyükəgə, olmaz ki, bu quyuqazmanın hər işi-ni bizə tapşırınsınlar, özümüz həll edək? Yoxsa burdan yazırıq, ordan xəbər vermirilər.

Ağayev qollarını geniş açıb, ustaya fikrinin düzgün olduğunu, əlbəttə, işin içində olanların nə edəcəklərini yaxşı bildiklərini söylədi.

...Yazıçı təfərruata varmır, məsələni genişləndirmir – ola bilsin ki, buna ehtiyac görmür, ola da bilsin ki, çəkinirdi – amma sözünü deyir...

«Fırtına»nın zəif cəhətləri, paradoksal bir şəkildə, yazıcının yaradıcılığının qüvvətli cəhətləri ilə səsleşirdi və bu paradoksalıq ümumiyyətlə dövrün nəsr təfəkkürünün xarakterinə təsir edəcək gücdə idi...

M. Süleymanovun ilk üç romanı bir roman epopeyanın roman- hissələrini xatırladı və bu əsərlərin ədəbi-tarixi rolunu kiçiltmədən demək istəyirik ki, yazıçı hər əlinə qələm alanda o böyük roman-epopeyanı yazmaq istəmiş və heç vaxt da başa çatdırı bilməmişdir, beləliklə, ancaq M. Süleymanov yaza biləcəyi, ancaq onun yazmalı olduğu roman-epopeya əvəzinə bizə «Yerin sirri», «Dalğalar qoynunda» və «Fırtına» adlı roman-hissələr qalmışdır.

«Yerin sirri» ilə «Fırtına» arasında yazılma tarixi etibarilə o qədər də böyük vaxt keçməmiş, ədəbi prosesdə elə bir ciddi estetik irəliləyiş olmamışdı – zaman isə dəyişmişdi. Stalin dövrünü Xruşşov dövrü əvəz eləmişdi.

«Xalq düşmənləri»nin sonuncu – üçüncü nəslə öz cəzasını alırdı... «Mən bir nəfərlə tanış olmuşdum. Həmin adam M.C.Bağirovu mühakimə zamanı mühafizə edən dəstənin başçısı idi. Mənə dedi ki, Mir Cəfərə güllələnmə verildəndən sonra xahiş elədi ki, baş prokuroru görmək istəyir, icazə verildi... Baş prokurora dedi ki, vəsiyyət etmişdim ki, öləndə

məni oğlumla yanaşı dəfn etsinlər (oğlu müharibədə düşmənlərə təyyarəsi üzərinə tarana gedib həlak olmuşdu və Bakıda köhnə qəbiristanlıqda dəfn edilmişdi). Amma görürsünüz ki, insan bir şey arzu edir, başına ayrı şey gəlir – əgər mümkünsə icazə verin oğlumun qəbrini ziyarət edim... İcazə verdilər.

Gəlib qəbrin yanında yarım saat durdu və o ki var ağladı... Sonra mühafizə dəstəsinə tərəf gəlmişdi ki, gedək.

Güllələməyə aparmaq əmrini almışdım. Mühafizələrlə getdik kameraya. Qapının gözlüyündən baxdım. Məhbus geyimində kətildə oturmuşdu. Görünür, fikrə dalmışdı. Qapını açıb astadan dedim ki, pora idi! «Da!» – deyib durdu ayağa, sərt, müntəzəm addımlarla düşdü qabağa. Güllələnməyə qışqırdı: «Daloy intriqa, dazdravstuyet kommunizm!»

M.C.Bağirovun məhkəməsində Beriyanın müavinlərindən biri şahid kimi demişdi ki, «Beriya poçemu to straşno boyalsya Bagirova i oni koqda vstreçalis obyazatelno potse-lovalis»...

...Xruşşov dövrü sovet cəmiyyətinin ilk «sərbəstlik» dövrü idi. Lakin bu sərbəstlikdə nə isə vulqar bir özündənrazılıq da var idi. Elə bil cəmiyyət özünü bundan sonra hər hansı cəzadan azad eləmişdi – kollektiv kultu meydana gəlmişdi və belə bir real əsas olan inam möhkəmlənirdi ki, ancaq kollektivin içərisində, onun tərkib hissəsi kimi «xilas olmaq» mümkündür.

Və bu cür kollektiv (yaxud kollektivçilik) kultu gələcəyin «inkışaf etmiş sosializm cəmiyyəti» ideyasını hazırlayırdı. 50-ci illərin ortalarında M. C. Bağirovun məhkəməsi, eyni zamanda kollektivin şəxsiyyət üzərindəki qələbəsinin ifadəsi idi (çox təəssüf ki, həmin məhkəmənin tarixi, semantikasını indiyə qədər geniş şərhini tapmamışıdır!..)

«Yüksək vəzifəli bir nəfər mənə danışdı ki, Azərbaycan KP MK-ya N. S. Xruşşovun xüsusi məktubu gəlmişdi. Stalin məsələsi ilə bağlı idi...Müzakirədən sonra özümü çatdırdım xəstəxanaya. Səməd Vurğun xəstə idi. Gəlib gördüm ki, ra-

dioda mahnı oxuyurlar, Səməd də uzanıb qulaq asır. Soruşdu ki, təzə nə xəbər var, mən də Stalinin ifşası məsələsini dedim. Fikrə getdi, handan-hana dilləndi: Üç şey qurtardı... Stalin aradan çıxdı, çünki kiçik xalqdan idi... Mənim «Xanlar»ım bir daha işıq üzü görməyəcək.. Üçüncüsü isə budur, – radioya işarə etdi. – Mən bu dünyadan gedirəm və mənim üçün dünyanın musiqisi də qurtardı.

...1956-cı ilin may ayının ilk günlərində bütün Azərbaycanı qəm-kədər buludları bürümüşdü. Neçə ay davam edən ələm artıq qara yaşla əvəz olunmuşdu. Böyük şair həyatla vidalaşdı xalqından cismən ayrılırdı.

Paytaxt əhalisindən başqa rayonlardan da dəstə-dəstə insanlar qara libasda, matəm əkillilərlə Səməd Vurğunu son iqamətgahına yola salmağa gəlmişdilər.

İntəhasız izdiham filarmoniyaya, cənazə qoyulmuş binaya axışırdı. İçəri girmək çox çətin idi. Dəhlizlər, foyeler adamlarla dolu idi. Salonda bütün oturmaqlar çoxdan tutulmuşdu, yüzlərlə adam ayaq üstündə idi.

Üç orkestr matəm təranələri çalırdı. Böyük şəxsiyyətlərin şənlikləri kimi matəmləri də əzəmətli, təntənəli olur.

Gül-çiçək əlindən tərپənmək olmurdu. Bu mənzərə mənə tarixi bir matəm mərasimini xatırladı. Deyilənlərə görə, Viktor Hüqo vəfat edəndə Paris küçələrində gül-çiçəkdən tərپənmək olmurmuş. Hətta gülsatanlar deyirmiş ki, ikinci belə bir adam da olsə, biz, sübhəsiz, milyonçu olarıdıq.

Dəfn komissiyasının sədri, EA prezidenti, akademik Musa Mirzə oğlu Əliyev nə deyəcəyini bilmirdi, tez-tez xahiş edirdi ki, cənazədən uzaqlaşın...

Qulaq asan yox idi... Mən oturmuşdum, birdən onu gördüm ki, bəstəboy bir xanım başdan-ayağa qara matəm libasında yaxınlaşıb bir kənarda dayandı. Başında qara örpək vardı, ayaqqabıları da qara idi. Üz-gözündən kədər yağırdı. Barmağında iri qara üzük vardı. Xırda qulaqlarındakı tək dənəli qara sığalar aramsız ehtizaz edirdi.

Birdən tanıdım... Dürrə xanım... Gözləri yaşarmışdı. Məlul-məlul tabuta baxırdı!..

Ürəyim ağrıdı... Neçə vaxt əvvəl Möhsüm Poladovun nəql etdiyi əhvalatı xatırladım...

Deyirdi ki, Vurğun Moskvada xəstəxanada olanda, demək olardı ki, orada qalırdım... Üç gündə, beş gündə Bakıya gəlib baş çəkər, işləri qaydaya salıb qayıdırdım Moskvaya. Günüm Səmədin yanında keçirdi.

Bir səhər gəldim, gördüm qamı çox qaradır. Soruşdum ki, nə olub? Cavab vermədi. Çox fikirli idi. Elə bil başqa aləmdə idi.

Ürəyini açmaq üçün bərkdən soruşdum: Səməd, ürəyin nə istəyir, de bu saat gedim gətirim... Təəcəblə mənə baxdı... «Hım!» – deyib mənalı bir tərdə gülümsədi... Sözümlü təkrar etdim. Yenə mənalı, şübhəli bir əda ilə dedi: «Ürəyim istəyəni götürə bilməzsən...»

«Necə götürə bilmərəm? De də ürəyin istəyəni, gör gətirirəm, ya yox...»

Dərindən ah çəkib asdadan dedi: «Ürəyim Dürrəni istəyir».

Elə bil, başıma qaynar su tökdülər.

...Neçə vaxt əvvəl indiki cənazə onun həsrətini çəkir. Onu görməyi arzulayırdı.

İndi isə o, vidalaşmağa gəlmişdi.

Doğru deyirlər: «Olmayıf vəfası ilk məhəbətin».

Komissiya sədri Musa Əliyevin «Ay yoldaşlar, xahiş edirəm, kim Səmədin xatirəsini əziz tutursa tabutdan uzaqlaşın. Basabas düşər...» – dediyi söz məni xatirədən ayırdı.

Dürrə tabutdan birinci uzaqlaşdı... Mən durub yerimi ona verdim.

«Çox sağ ol!» – deyib dünyanı bəxşiş almışcasına minnətdarlıqla mənə baxdı. Gözlərində doğrudan da, yaş damcılarını parıldayırdı.

Səməd Vurğun dəfn edilən gün bütün qəzetlər elan etmişdi: «Sovetlər İttifaqı hərbi tribunalının hökmü icra edilib. Bağirov Mir Cəfər Abbas oğlu güllələnib...»

Ermənilər bərk sevinirdi və şayiə yaymışdılar ki, guya azərbaycanlılar Səməd Vurgunun dəfn mərasimi adı ilə Mir Cəfərə də yas saxlayırlar.

...«Yerin sirri»ndən «Fırtına»ya qədər Azərbaycan neft sənayesi bütöv bir dövr yaşamışdı – M. Süleymanovun romanları bu dövrü bütün dolğunluğu, qüvvətli və zəif cəhətləri ilə əks etdirir: dərin quyuların qazılması, yeni neftli sahələrin axtarılıb tapılması, dənizdə şəhər qurub neft çıxarmaq və s. problemlər yazıçının, haqqında bəhs olunan əsərlərində diqqət mərkəzində dayanır. Eyni zamanda neft sənayesinin inkişafına sovet dövlətinin göstərdiyi münasibətin xarakteri dolğun şəkildə (və əlavə edək ki, natural aydınlığı ilə) əks etdirilir.

M. Süleymanov «Yerin sirri»ndən «Fırtına»ya qədər Azərbaycanın neftli torpaqlarının – yerin altının və üstünün xəritəsini gözlərimiz qarşısında canlandırır. Harada neft var, hansı dərinlikdə yerləşir, potensialı nə qədərdir?... Yaxud hansı perspektivli sahələr var, həmin sahələrin neftliliyi necədir? və s.

*
* *

M. Süleymanovun «Yerin sirri» ilə başlayan yaradıcılıq axtarışlarının birinci mərhələsi 40-cı illərin ortalarından 60-cı illərin sonlarına qədərki müddəti əhatə edir. 60-cı illərin sonu 70-ci illərin əvvəllərindən isə yaradıcılıq axtarışlarının yeni davamı gəlir.

Eyni zamanda «Zirvələrdə» romanının yazıçının yaradıcılığında nisbi avtonomiyası da mövcuddur, belə ki, hər şeydən əvvəl, bu əsərində müəllif neftçilərin deyil, dağ mədəncilərinin fəaliyyətinə müraciət edir, mövzunu dəyişir, eyni zamanda əvvəlki əsərlərdəkindən fərqli situasiya və obrazlar yaradır.

Hadisələr altmışıncı illərdə baş verir...

Kombinat rəisi Vələd Vələdzadənin günahı ucbatından mədəndə uçqun baş verir – heç bir günahı olmayan Dəmir Şahbazovlunu tuturlar, lakin onun günahsız olduğunu biləndən sonra buraxırlar. Dəmir köhnə işinə qayıdır. Bu zaman filiz mədənlərinə Xəlidə adlı bir jurnalist qız gəlir və Dəmir-lə onun arasında mehriban münasibət yaranır, lakin bu məhəbbətə çevrilə bilmir.

Vələd Vələdzadənin günahı ucbatından mədəndə yena uçqun olur və bu dəfə rəisin özü də yerin altında qalır, bəzi işçiləri, jurnalist Xəlidəni xilas etmək mümkün olsa da, Vələdzadə uçqundan salamat çıxmır.

Nəhayət, uzun azab-əziyyətdən sonra İsgəndərdəğ partladılıb mədənin üstü açılır... Dağın partladılıb mədənin üstünün açılması, prinsip etibarilə, yazıçının əvvəlki romanlarında quyunun fontan vurmasını xatırladır – bunlar eyni tipli detallardır. Və qeyd etmək lazımdır ki, neft milyoncusu Ağa Musa Nağıyevlə əlaqədar əhvalata yazıçının ötəri müraciəti də bu baxımdan maraqlıdır: «Bir nəfər gedib neft milyoncusu Nağıyevə deyir ki, Ağa Musa, Gədəbəydə bir mis mədəni satırlar, al onu bərabər işlədək. Nağıyev cavab verir ki, lap yaxşı, əlaq da. Amma mənə də görün mis də neft tək fontan vurur? Söhbətə qulaq asanlar gülüb deyirlər: «Ağa Musa, bu nə sözdür? Mis də fontan vurur?..» «Madam ki, fontan vürmaz, onda o mədən mənə lazım deyil. Mənimki fontandır. Atam, atam, fontan olmayan yerdə mənim pulumun işi yoxdur».

Dağın partladılması ilə neftin fontan vurması ədəbiyyat üçün, əslində eyni şeydir – eyni tipli obrazdır, eyni tipli detallar.

Əvvəlki üç romandan fərqli mövzuda yazılmasına baxmayaraq, sonuncu roman da əvvəlkilərlə oxşar struktura malikdir. Bununla belə, hadisələrin tamamilə yeni etnoqrafik-coğrafi şəraitdə, iqlimdə cərəyan etməsi əhvalatlara öz möhrünü vurur. Yeni adamlar, yeni hadisələrlə tanış oluruq.

Onların içərisində ən maraqlısı, yəqin ki, Gövhər arvadıdır.

Gövhər arvad vaxtilə rayonda ispalqom olub, raykom kabiti olub, özünün dediyi kimi, at minib, güllə atıb, qaçaq-quldur tutub – bir gün də indiki ərİ İsgəndər kişini çağırtdırıb yanına, deyib ki, mən sənə gedəcəyəm və gedib də... Gövhər arvad düzlüyün tərəfindədir – istəməz ki, bir günahkar adam ortada gəzib kef eləsin, günahsız adam damda cəza çəksin.

«Zirvələrdə» romanının qəhrəmanı, heç şübhəsiz, Dəmir Şahbazoğludur – o, işini yaxşı bilən, zəhmətkeş, zəngin məlumətli adamdır. Dəmir ancaq öz karyerası ilə məşğul olan Vələd Vələdzadəyə qarşı durur – Vələdzadə iyrenci adamdır: özündən yuxarıdakıların quludur, aşağıdakılara isə əgəliq etmək həvəsindədir... Bununla belə onun ölümü konfliktin yeganə düzgün həlli yolu deyildir...

Daha bir tənqidi qeyd... Uçqun baş verir, camaat yerin altında qalır...

Əlbəttə, yazıçı ilə şərikəm ki, uçquna düşənlər inamlarını itirmirlər, bilirlər ki, yer üstündə bu saat onları fikirləşən adamlar var, lakin hər halda qəzaya uğrayanlar bundan daha çox həyəcan, qorxu duymalı idilər.

Ədəbiyyat o zaman güclüdür ki, insanı yalnız və yalnız sosioloji hadisə kimi yox, həm də natural hadisə kimi görür... «Zirvələrdə» romanı Moskva televiziyaşının sifarişilə «Azərbaycanfilm» tərəfindən kinolentə köçürüldü. Ssenarini Ramiz Fətəliyev yazmışdı. Quruluşçu rejissor İsmayılov idi. İkiseriyalı film Ümumittifaq TV-də iki gecə nümayiş etdirildi. Və çox böyük müvəffəqiyyət qazandı. Dövlət mükafatına təqdim edildi.

Öz «xeyrixah»larımızdan bir nəfər «Literaturnaya qazeta» vasitəsilə tez bir təməşaqı sorğusu təşkil etdi və bir cüm-lədən ibarət mənfi rəy dərc etdirdi.

Bu da belə... Biz beləyik...»

«Zirvələrdə» romanı yazıçının yaradıcılığının birinci mərhələsinin son akkordu idi, haqqında danışılan mərhələnin

istinad etdiyi sosial-siyasi və mədəni-ədəbi şəraitin özü də aradan qalxmaqda idi...

Və indi heç bir peşəkər ədəbiyyat adamına sırr deyil ki, 30-cu, 40-cı, bəzən hətta 50-ci illərdə formalaşmış ədəbiyyat 60-cı illərdə artıq içtimai tələbata cavab vermirdi, estetik idrak imkanlarını itirmişdi. Həyat mürəkkəb sosial-siyasi, mənəvi inkişaf mərhələlərindən keçib xeyli qabağa getmişdi, ədəbiyyat isə onun arxasınca sürülməkdə idi.

M. Süleymanov həssas yazıçı idi və bütün bunların hamısını hiss edirdi, ona görə də «Zirvələrdə» romanından sonra bir müddət dünyanın müşahidəsinə daldı...

M. Süleymanovun «Yerin sırrı»ndən «Zirvələrdə»yə qədərki yaradıcılığı eyni ədəbi-bədii idrak mərhələsinin məhsuludur – eyni üslubun təzahürüdür və eyni istiqamətli axtarışlardır ki, yerin təkindən başlayıb zirvələrə qalxır. O, yazıçı kimi keçdiyi yolların hamısını əvvəl-əvvəl ayağı ilə keçib – yazıçı kimi yazdığı hadisələrin hamısını əvvəl-əvvəl iştirakçısı olub və yazıçı kimi yaratdığı obrazların hamısını əvvəl-əvvəl canlı adam kimi rast gəlib...

Ekspedisiyalara elə olub ki, qatarların damında gedib, çöllərdə gecələyib, hətta bir dəfə Qobustanda gecə səhərə qədər gürzə ilə eyni yataqda yatıb...

Nə ilan M. Süleymanova toxunub, nə M. Süleymanov onun xətrinə dəyib – gərək hər çür canlı ilə yola gedə biləsən, dünya belə qurulub, tann bu cür buyurub.

M. Süleymanov yaradıcılığa romanla başlamış və irihəcmli əsərlər yazmağa üstünlük vermişdir, ancaq onun bir-sıra hekayələri də mövcuddur və yazıçı bu sahədə də müvəffəqiyyətlər qazanmışdır desək səhv etmərik. «Yox biz heç yerə gedən deyilik», «Məşəli dağlarda», «O da bir az cəld tərpənəydi», xüsusilə «Kişi deməz» kimi hekayələr diqqəti daha çox çəkir.

Bu hekayələr bərsində bəhs etməyi ona görə vacib sayırıq ki, onlar müəllifin yaradıcılığının xarakterini tamamla-

yır, bütövləşdirir. M.Süleymanov hekayədə pırıçaya, fəlsəfi-əxlaqi ümumiləşdirməyə meyl edir, konkret hadisələrin, vəziyyətlərin məzmununu açmağa çalışır və fəlsəfi-əxlaqi ümumiləşdirmələrində, bir qayda olaraq, zəngin klassik Şərq təfəkkürünə əsaslanır, onun sınaqdan çıxmış etik-estetik prinsiplərinə istinad edir.

M.Süleymanovun hekayələrində milli kolorit dərhal diqqəti çəkir.

«Yox, biz heç yerə gedən deyilik» hekayəsində əvvəl rəncbər olub, sonra dükən açmış bir kəndlinin sovet hakimiyyətinin ilk illərində başına gələnlərdən bəhs edilir – naloqu vaxtında vermədiyinə görə onu divanxanaya çəkirlər. Kəndli uzaq dağ qəsəbəsindən Bakıya Nəriman Nərimanovun yanına gedir və nəhayət, onların arasında belə-bir söhbət olur:

«Nəriman müləyimcəsinə xəbər aldı:

– İşini düzəltdik, amma indi düzünü də görüm niyə naloqu vaxtında verməyib, gətirib məsələni bu yerə çatdırmısan?

Səfərəli xırda gözlərini qıyıb udqundu, hörmətlə dedi:

– Nərimanov yoldaş, soruşursunuz, Sizə yalan deyər bilməyəcəyəm. Öldürsələr də, düzünü deyəcəyəm. Dövlətliklər, mollalar, hacılar keçə-gündüz durub-oturub deyirdilər ki, bu hökumət qalmaqacaq, dəyişəcək, bunlar, gedəcək. Mən də fikirləşirəm ki, madam gedəcəklər, daha niyə aparıb bir əmək pulu verim divanxanaya. Onsuz da gedəcəklər.

Nərimanov özünü saxlaya bilməyib qeyri-ixtiyari gülümsədi, başını mənalı tərzdə bulayaraq:

– Yox, biz heç yerə gedən deyilik! – dedi. – Hamıya bunu xəbər verərsən. Biz həmişəliyik...»

...Eşitdiyimə görə, bir vaxtlar (sovet hakimiyyətinin ilk illərində, hətta 30-cu illərə qədər) Azərbaycan kəndliləri «Əlifba» kitabını da oxumurlarmış ki, bu nədir, hayıf deyil köhnə kitablar, Allahdan, Tanrıdan danışırdı – amma bu hökumətin kitablarında yazıblar ki, «at ot yeyir», «it ət yeyir»... Guya ki, bunu bilən yox imiş...

M.Süleymanovun hekayələrini şərh etməyə ehtiyac olmur, yazıcı özü-özünü şərh edir – «Məşəli dağlarda» hekayəsində olduğu kimi... Bu hekayə zəngin təbii sərvət olan meşələrimizdən, onların qorunmasından danışır – publisistik hekayədir, lakin bədii detallarla işlənmişdir.

Yazıcı inandırır ki, hər ağac bir insandır. Hər pöhrə bir kərpədir.

«...Ətrafa baxa-baxa nə vaxt məni yuxu apardığının fərqinə varmadım, lakin Fərəməz kişinin arabir zəndiyini yuxuda da eşidirdim... Və onun «hayıf o qoşa pöhrəyə» dediyi qulaqlarımda səslənirdi. Yuxuda isə qalın, çox qalın meşələr görürdüm... «Fərəməz kişi bu meşələrdə gəzir... Balta səsləri gəlirdi. Qalın meşəni doğrayırdılar... Ağaclar bir-bir düşür. Qoca baltaçı balta səsinə bir ağacın yanından digər ağacın yanına qaçır... O tərləyib tövsüyyür. Heç bilmir neyləsin, ağac doğrayanlara necə mənə olsun... Butun ağaclar yan-yana, üst-üstə tökülüb. Fərəməz ağlayır...»

«Mənzərə dəyişdi... Səhradayam, yer-yerdən ağaclar ucalır... Göz qabağında böyüyür, zorbalanır... Bütün aləm meşədir... Bir cavan oğlan əlində iki pöhrə kimi isə axtarır. Fərəməzi görəndə ona tərəf qaçır: «Baba, tapmışam! – deyə qışqırır».

Qədim türk epik təfəkküründə dağın, gölün, çayın, meşənin ruhu var – ona «iyə» deyilir: dağ iyəsi, göl iyəsi, çay iyəsi... Fərəməz kişi meşə iyəsini xatırladı.

«O da bir az cəld tərpənəydi» hekayəsinin süjeti şifahi xalq ədəbiyyatından alınmışdır – məşhur əhvalatdır: Çoban Gülməli xandan o biri xana peşkəş olaraq on qoyun aparır, onların içində çobanın çox sevdiyi bənəş qoç da var. Bənəş qoçun nə üçün basqasına peşkəş edildiyindən hirsələnən çoban onu kəsib kabab çəkir, doqquz qoyunu isə sahibinə çatdırır.

Xan nə üçün on yox, doqquz qoyun gətirdiyini soruşanda çoban özünü elə göstərir ki, guya başa düşmür. Onu başa salmaq üçün xan on nökr çağırtdırıb əmr edir ki, hərəsi bir

qoyunu tutsun – tuturlar, biri qalır boş. Xan deyir ki, gədə, görürsən, nökrin birinə qoyun çatmadı... Çoban isə cavab verir: mən neyləyim, o da cəld tərənib birini tutaydı...

Yazıçı bu əhvalatı təmiz xalq dili, folklor təhkiyəsi ilə danışıq və gözəl sənət əsəri təqdim edir... «Mənim hekayələrim təsadüflərdən yaranıb... Bəzən adama elə hadisələr rast gəlir ki, roman məntiqinə uyğun deyil – mən belə hadisələri qeyd edirəm, ya da elə-belə yadda saxlayıram; məsələn, bir dəfə Lahuc bazarında idim. Gördüm ki, qatır nallamaq istəyirlər, amma qatır heç cür imkan vermir – təkik atır, yaxınlaşanı dişləyir. Leyla adında bir qadın dəmirçi var idi, gəlib dedi ki, belə olmaz, nallaya bilməyəcəksiniz, – bir eşşək gətirin bağlayın yanına, onda sakit duracaq. Nə isə, eşşəyi tapıb gətirdilər – qatır, doğrudan da, daha şıltaqlıq eləmədi və onu nallayıb qurtardılar.

Camaat başladı müzakirə eləməyə ki, aya, bu niyə belə oldu, hərə bir söz dedi... Birı dedi ki, yəqin qatır dədəsini görüb, ondan utandı, ya da qorxdı, ona görə belə dinc durdu. Bir başqası da dedi ki, qatır dədəsini görməsə deyər ki, şahzadəyəm. Birı də dedi ki, dədəsinə görə camaatdan xəcalət çəkir.

Bu hadisə yadımdan çıxmır – hazır hekayədir...»

...Fikrimizcə, M. Süleymanovun ən gözəl hekayəsi «Kişi deməz...» hekayəsidir. Hekayə xalqımızın dərin tarixi köklərə olan etik xüsusiyyətlərinin bəzən nə qədər qəddarcasına pozulduğunu göstərir. İki əhvalat danışıqlı: biri köhnə vaxtlar olub, biri bizim günlərdə baş verir... Hər iki halda kişi öz arvadını boşayır – birinci halda bu, səssiz-səmirsiz baş verir, nə qədər eləyirlər kişi öz arvadını nə üçün boşadığını demir, arvadın eybini açmır, ikinci halda isə ər-lə-arvad bir-birinə ağzlarına gələni deyirlər, məhkəmə işə qarışır, yenə heç nəyi ayırd eləmək mümkün olmur... Və yazıçı təəssüflənir, hətta nəinki təəssüflənir, milli məənəvi-etik zənginliyin itirilməsindən həyəcana gəlir, bunun böyük təhlükə olduğunu deyir.

...Yerin təkindən zirvələrə qədər çıxan yaradıcılıq axtarışları «Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim»ə geniş, perspektiv açıq – M. Süleymanov yaradıcılığının müdriklik dövrünə qədəm qoyur...

*
* *

Lahucda yaşadığı vaxtlardan Manaf Süleymanov Bakı ilə əlaqədar hadisələri çox eşitmişdi, yazıcının dediyinə görə, o zaman Lahucda iki-üç adam bir yerə yığılanda Bakıdan, neftdən, Hacı Zeynalabdin Tağıyevdən danışırmışlar. Məşədi Səftər Əliabbas oğlu Hacınin fabrikindən bəz gətirib satdığı uftun Lahucda ona Tağıyev deyərmişlər... «Lahucda Məşədi Səftər Əliabbas oğlu kimi Bakıdan, Moskvadan mal gətirib satanlar çox idilər və onları, adətən, əlaqəyə girdikləri fabrikantların adları ilə adlandırıldılar: məsələn, qab-qacaq satan Məşədi Ağalıya «Kuznetsov», bəzzaz Məşədi Abbasa «Proxorov», çay satan Məşədi Hafıza «Popov», yaxud «Nastoyayiy» (çayın adı belə idi) deyirdilər.

...Bakı öz ayağı ilə Azərbaycanın hər yerinə gedib çıxmış idi – dünya Bakıya axıdığı kimi...

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində «neft və milyonlar» şəhəri sürətlə inkişaf edib kapitalizmin dayaqlarından birinə çevrildi və inkişafın bu cür sürətliyi onu miltəq təbii-tarixi məzmunundan məhrum etməkdə idi: çox keçmədi ki, Avropa tipli memarlıq abidələri şəhərin Şərq simasını təhlükə altına aldı, qədim İçərişəhərin, Şirvanşahlar sarayının bir neçə addımlığında onunla rəqabət edirmiş kimi Nikolayevski küçə meydana çıxdı. Beləliklə, Bakı klassik Şərq və klassik Qərb mədəniyyətinin eklektikasından ibarət bir şəhərə çevrildi – yadellilər bunu istəyirdilər və bu, Bakıda möhkəmlənmək üçün mənəvi-mədəni perspektivlər açırdı.

M.Süleymanov 20-ci illərin ortalarından Bakıda idi və bir avropalı kimi düşünməyə, fəaliyyət göstərməyə cəhd edən bu Şərqi şəhərinin uzun illər müşahidə etməyə imkan tapmışdı – köhnə Bakı o vaxtlar, yəni 20–30-cu illərdə hələ o qədər köhnə deyildi, təəssürlər ölməmişdi və «Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim» müəllifi hələ çox şey eşidə, oxuya və görə bilirdi. Şəhərin məhəllələrinin, küçə və meydanlarının indiki başdan-başa «inqilabi nikbinlik» doğuran adları hələ o vaxt ya yox idi, ya da köhnə adla birlikdə işlənirdi.

Yazıçı topladığı, yaddaşına yazdığı materiallardan özünün ilk əsərlərində – «Yerin siri»ndə, «Dalğalar qoynunda», «Fırtına», həmçinin «Zirvələrdə» romanlarında, artıq qeyd edilmiş kimi, istifadə etmişdi, lakin ayrıca bir əsərin yazılmasına ehtiyac hiss olunurdu və biza elə gəlir ki, müəllif həmin ehtiyacı çox tez (ən gec 50-ci illərin sonu 60-cı illərin əvvəllərində) hiss etmişdi. Və beləliklə, on illər boyu davam edən axtarışlar «Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim» kimi həm məzmunca, həm də formaca böyük maraq doğuran bir əsərin 80-ci illərdə meydana çıxmasına səbəb oldu...

70-ci illərin sonu 80-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı dalbadal, əvvəl maraqla oxuyub, sonra dərhal unudulan nəsr əsərləri ilə «zənginləşirdi» və ədəbiyyatın canında formalizmə yuvarlanmaq, mənfə mənada estetikləşmək qorxusu var idi. «Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim» gözəlinməz bir şəkildə təbii – bir az sistemli, bir az sistemsiz təhkiyəsi, eyni dərəcədə əyani obrazlar, epizodları ilə formalizmin və mənfə mənada estetikliyin əleyhinə çıxışı oldu... «Mən bu əsər üzərində çoxdan işləsəm də heç kimə bu barədə heç nə deməmişəm – çəkinmişəm.

Çəkinmişəm ki, mənə mane ola bilərlər; çəkinmişəm ki, məndən qabağa düşüb mövzunu gözümdən sala bilərlər...

Nə üzərində işlədiyimi gizlətmişəm və görünür, nəhaq da eləməmişəm.

Yalnız 80-ci ildə əsərdən bir parça (100 qranka) yazı aparıb «Qobustan» jurnalının redaktoru Anara verdim ki, dərc et-

sin. Neçə gün sonra Anar çox səmimi bir dildə dedi ki, Manaf müəllim, bu parçanın əvvəlində və axırında olan on-on beş vərəqdəki məlumatı hamı yaza bilər. Amma arada, 85 vərəqdə olanları heç kəs yaza bilməz. Və bir yerdə də yazmaq olmaz. Yaxşıdır budur ki, get əsəri bütövlükdə tamamla».

...M. Süleymanov yeni kitabı ilə təkcə məlum həqiqətlər üzərindəki pərdəni götürmədi, aydın faktları aşkara çıxarmadı, həm də bir sıra tarixi, ictimai-siyasi, milli problemləri, mübahisələri ictimaiyyətin müzakirəsinə verdi. Və özü də istər-istəməz bir sıra polemik mülahizələr irəli sürdü.

Məsələ burasındadır ki, bizdə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən ictimai-tarixi hadisələrə xeyli əsərlər həsr edilmişdir, lakin bu əsərlər həmin hadisələrin məzmununu aşkarlamaqdan çox, əvvəlcədən müəyyən olunmuş tendensiyalı mülahizələri, prinsipləri əsaslandırmağa (yüzünü, bəlkə də, mininci dəfə!) xidmət etmişdir. Bir sıra faktlara, sadəcə olaraq, göz yumulmuş, müəyyən faktlar saxtalaşdırılmış, bəziləri isə vulqar – şişirdilmiş şəkildə «şərh olunmuş» və nəticə etibarilə, dövrün mahiyyəti barədə aydın tarixi qənaət almaq çətinləşdirilmişdir.

«Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim» XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Bakının ictimai-siyasi, etnoqrafik vəziyyətini araşdıraraq tədqiqatçılar üçün maraqlı mənbədir. Müəllif sənədlərə əsaslandığı kimi, ayrı-ayrı şəxslərdən eşitdiyi məlumatları, epizodları da yazmış və bütövlük bir mənzərə yaratmışdır.

Kitabda elə əhvalatlar var ki, nadir elmi-tarixi fakt hüququna malikdir, elə məsələlərdən bəhs olunur ki, ancaq bu əsərdədir... Məsələn, Bakı qoçuları – ümumiyyətlə bu təşkilatın yaranması, fəaliyyəti və süqutu; yaxud türklərin Bakıya gəlişi və burada gördükləri işlər barədə verilən məlumatlar tamamilə yenidir; bunlar bizim tariximizdir, biz bunları bilməliyik, həm də daha ətrafı bilməliyik...

«Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim...» hansı janrdadır yazılmışdır?.. Bunu müəyyən etmək çətindir (bəlkə də, heç

lazım deyil) – burada XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Bakının tarixi bədii-publisist dillə qələmə alınmışdır.

Biz bu kitabın janrı üzərində düşüna-düşüna böyük Oljas Süleymanovun «Aziya» kitabına yazmış olduğu girişi xatırlayıraq orada deyirik ki, bu kitabın (yəni «Aziya»nın) janrını bu cür müəyyənləşdirmək olar: «tarix şairin gözü ilə»...

«Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim»dəki tarix «canlı» tarixdir – bizim içimizdəki tarixdir və bizim tariximizdir; onun məsuliyyətini biz daşmalıyıq – bu gün də, sabah da...

Bir neçə kəlmə əsərin strukturu haqqında...

Söhbət Bakının köhnə məhəllələri və ticarət mərkəzlərindən başlayır, sonra neft sənayesinin inkişafından, maarif-mədəniyyət işlərinin genişlənməsindən danışılır, daha sonra isə birinci dünya müharibəsi dövründə Bakıda baş verən hadisələr, 1918– 1920-ci illərdə – tariximizin ən keşməkeşli illərində ictimai-siyasi hərəkət, mubarizələr, mübahisələr diqqət mərkəzinə çəkilir.

Əsərdə konkret hadisələrdən, şəxslərdən bəhs olunur – demək olar ki, ümumiləşdirmə aparılmır (bu, oxucunun ixtiyarına buraxılır): müəllifin bədii təfəkkürü üçün xarakterik olan əyanilik bu əsərdə bütün gücü ilə açılır.

Bu struktur kifayət qədər çəvikdir və hadisələrin məntiqinə varmağa – onların təsadüfiliyini və ya tarixi zərurət olduğunu aydınlaşdırmağa imkan verir, burada «bundan onə» məntiqi ilə hərəkət etmək mümkündür (və edilir).

M. Süleymanovun əvvəlki əsərlərində – romanlarında, hekayələrində də bədii təhkiyə ilə publisistik təhkiyənin vəhdətini az və ya çox dərəcədə görürük.

«Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim»də, demək olar ki, eyni üslub hakimdir: burada bədiiiliklə publisistikliyi əlaqələndirən müəllifin etnoqrafiya həssaslığıdır – həmin etnoqrafik həssaslığın gücünə publisistikliklə bədiiilik arasındakı sərhəd itir – qəribə bir elastikliklə tarixi hadisə bədii hadisəyə çevrilir.

«Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim»də haqqında bəhs olunan müxtəlif hadisələr, maraqlı (və çox hallarda məzəli) əhvalatlar, bir qayda olaraq, qeyd edilən dövrdə ümumən Bakının, müxtəlif ictimai zümrələrin və nəhayət, ayrı-ayrı adamların obrazını canlandırmağa yönəldilmişdir.

Həmin əhvalatların toplanıb yazıya alınması, üzərində mətnşünaslıq (yaxud tarixşünaslıq) işi aparılması, şübhəsiz, böyük zəhmət tələb edirdi – M. Süleymanov bu zəhməti çəkmiş, material toplamış və xüsusi qeyd etməyə ehtiyac var ki, topladığı materialın ancaq müəyyən qismindən həmin kitabda istifadə etmişdir... «Mən həmişə əsərlərim üçün əvvəlcə material toplamışam. Həm də çalışmışam ki, materialım o qədər çox olsun ki, korluq çökməyim.

Mənim üçün material əsas şərtidir və onsuz yazıya girmirəm».

...Material əyaniliyi yazıcının bütün əsərlərində var. «Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim»də isə bu, bilavasitə tələb olunur – əsərin məzmunundan irəli gəlir.

Əsərdə «neft və milyonlar» şəhəri Bakının obrazını görürük – qalan hər şey birinci növbədə bu obrazın təamlığına, bütövlüyünə xidmət edir.

Bakı!..

Hər şeydən əvvəl, sürətlə artan təzadlar!.. Müxtəlif millətlər, müxtəlif dünyagörüşlər, müxtəlif partiyalar, müxtəlif varlıqlar, müxtəlif kasıblar – beş-on ilin içində!..

M. Süleymanov Bakı barədə söhbətinə onun tarixi-etnoqrafik coğrafiyasından başlayır – köhnə küçələri təsvir edir, ticarət mərkəzləri: bazarlar, dükənlər, karvansaralar və s. barədə məlumat verir və Bakı gözlərimiz öündə köhnə qiyafəsində – öz paltarında və özlərini onun, əyninə biçdiyi paltarda canlanır. Bakı bu təzadlı qiyafədə gülməli görünür, əksinə, dərddli görünür, hətta faciəli görünür.

Bakıda Avropa ilə Asiya qarşılaşır və bəlkə belə demək daha doğru olar ki, Bakıda Avropa Asiyaya qalib gəlir – bu

münasibət bir şəhərin, bir xalqın tarixindən keçir, onu ikiləşdirir (qələbənin ləzzəti məğlubiyyətin ağrı-acısı ilə birlikdə çəkilir), onun xarakterinə çökür.

XX əsrin əvvəllərində, o zaman deyildiyi kimi, əfkari-ümumiyyəni bir sual maraqlandırdı: görəsən, Bakı Avropadır, ya Asiya?... Və bu suala verilən cavabdan çox şey asılı idi, lakin bu suala dəqiq cavab vermək mümkün deyildi.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Bakıda neft sənayesinin inkişafı məsələsinə müəllif əvvəlki əsərlərində də yerli gəldikcə toxunmuşdu, bu əsərdə isə həmin məsələ bilavasitə araşdırılır – yerli kapitalı da, xarici kapitalı da eyni dərəcədə cəlb edən, milyonlar gətirən neft iqtisadi hadisədən çıxıb siyasi hadisəyə çevrilir, şəhərin ictimai-siyasi simasını müəyyən edir: bir tərəfdə gəlirinin haqq-hesabını itirmiş kapitalistlər, o biri tərəfdə gündəlik çörək pulunu güclə çıxaran fəhlələr... Müəllifin XX əsrin əvvəllərində neft sənayesinin inkişafının Bakıda daha çox ictimai-siyasi rol oynadığı, iqtisadi gəlirin isə çox hallarda kənara çıxarıldığı qənaətinə gətirən qeydləri oxucunu düşünməyə vadar edir: bu, o deməkdir ki, buyur neçə partiya istəyirsən yarat, neçə inqilab istəyirsən elə, amma neftə toxunma – buyur işlə, əmək haqqını al, amma neftə əl vurma... «Bakı neftinin tükənməz sərvəti olmasa ona gətirib çıxarmışdı ki, nə yolla, nə bahasına olursa olsun cahangir dövlətlər, əlbəttə ilk növbədə rus və ingilislər neft ecazkar qüdrət simvolu olan gündən bu diyara yerləşməyə can atırlar. İngilislər Bakını bilavasitə zəbt etmək imkanından məhrum olduğuna görə maliyyə, iqtisadi, texniki, siyasi istilaya can atırlar və qismən müvəffəq də olublar. Çoxlu sərbəst və müştərək müəssisə və idarələr yaratmışdılar.

Ruslar isə özlərini Bakının əsl sahibi hesab edirdilər, heç nəyə nə və heç kəslə hesablaşmaq da istəmərdilər.

Birinci dünya müharibəsinin uzanması nəticəsində Oktabr inqilabının tələtümü Romanovlar xanədanını devirib, tək Rusiyanı yox, bütün dünyanı alt-üst etdi. Bunun əks-sədası imperiyanın uçqarına da təkən verdi.

Ermənilərin illər boyu arzuladıqları xain xəyallar üçün ümidverici zəmin yaratdı. Bakı sərvətinə yiyələnib bütün Qafqazı zəbt etmək, dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan yaratmaq... Daşnaklar bu məqsəd üçün ingilisləri daha əlverişli arxa hesab edirdilər. Eyni bezin qırağı olan Şaumyan dəstəsi bolşevik pərdəsi altında Bakı və Azərbaycanın Xəzər sahillərini Rusiyaya ilhaq etməklə yenə o məqsədə nail olmaq niyyətində idi. Boş yerə bir neçə ad altında sağ daşnak, sol daşnak, bolşevik, erməni esərləri və s. təşkilatlar yaradıldı. Lakin Şaumyan dövlətə Bakı kommunası, Bakı komissarları soveti adını boş yerə qoymamışdı. Özü də seçkilərdə iştirak etməyə ancaq Bakı şəhərində yaşayanlara icazə vermişdi. Bakı kəndlərinin əhalisini səsdən məhrum etmişdi. Çünki əksəriyyət səsi azərbaycanlılar alacaqlarını bilirdi. Və hətta şəhər və mədən-zavodlardakı bülletenlərdə silahlı daşnak və matrosların köməyiylə saxtakarlıq etmişdilər. «Bakı sərbəst şəhər olmalıdır» deyirdi. Əbəs yerə Bakının özünü «Avropa hissəsi» və «Asiya hissəsi»nə ayırmamışdılar.

Arada nifaq salıb təfriqə yaratmaq üçün azərbaycanlıları da iki qrupa bölmüşdü: «Həmşəri» – cənubi azərbaycanlılar, «Müsəlman» – şimali azərbaycanlılar...

Bu terminlər geniş yayılıb siyasi hüquq qazanmışdı, hətta azarilər bir-birindən soruşurdular ki, həmşərisən, ya müsəlman?

Həmşərilər üçün xüsusi «Ədalət» partiyası yaratmışdı. Onlar da Qafqaz bolşevikləri bürosunun bir dəstəsi idi, Mikoyan tərəfindən idarə edilirdi.

Bizim ən böyük sərvətimiz qara neft, ən böyük də düşmənimiz qara bəxtimiz idi.

Nə hesabına olursa olsun ruslar Bakıya, qara qızıl diyarına yiyələnməliyidilər. Rusiya neftsiz, benzinsiz, mazutsuz, sürtkü yağsız və s. batır, lokomotivlər, fabrik-zavodlar, kömür saxtaları, bir sözlə, hər şey dayanmışdı. Hərəkətsizlik isə ölümlə bərabər idi.

...1918-ci ilin yay aylarında türklər Bakını və bütün azəri türklərini genosiddən xilas etmək üçün canlarını fəda edə-edə gələndə daşnaklarla esərlər hədələyirdilər ki, türklər Bakını yox, yanb külə dönmüş torpaqları alacaqlar. Şəhər və bütün mədən-zavodları oda-alova döndərəcəyik...

Neft ən ecazkar bir pəri kimi düşmənləri də, dostları da ovsunlayıb cəzb edirdi.

Bolşeviklər Bakını alan kimi çox təcrübəli Serebrovski tankerlər, sistemlər dolusu neft qatarlarını gecə-gündüz dayanmaq bilmədən Şimala yola salırdı. Bir aydan azca çox müddət ərzində beş milyon ton neft məhsulunu Rusiyaya yeritdi. Bunun üçün o, xüsusi orden ilə təltif edildi. Həmin orden yalnız iki nəfərə – Uzaq Şərqdə hərbi əməliyyata görə, gələcək marşal Blyuxera, Yaxın Şərqdə neft əməliyyatı üçün Serebrovskiyyə verilmişdi.

Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə komitəsinin birinci sədri Muxtar Hacıyev, müavinləri Ağamalıoğlu və Soltanməcid Əfəndiyev təyin edildi.

Sədr köhnə bolşevik və çox təmiz adam, daha doğrusu xəyalpərvər idi. Kəmsavad idi, fəhləlikdən inqilaba gəlmişdi. Ali Məhkəmədən gələn işlərə baxıb həcminə görə dərkənar yazarmış ...

Çox sənəd olan işin üstünə yazarmış: «Delo bolşoye, rasstreyat!» Beş-altı vərəq kağız olan işə: «Delo malenkoye – osvobodit!» Halbuki qalın iş adı qanun-qayda pozulmaqdan, ya da cibgir haqqında imiş. Beş-altı vərəqdə isə ölüm, ağır cinayət barədə söhbət gedirmiş.

Bir həmsəri fəhlə gəlib Muxtar Hacıyevdən xahiş edir ki, paltarın cındırtdır, kömək elə.

M.Hacıyev xahişini rədd edib fəhləni qovur.

Fəhlə gedir, İrana-qardaşına kağız yazır və Bakıdakı vəziyyəti təsvir edir: «Burda füqərayi-kasibə yığışib padşahlı yıxdılar. Torpağı verdilər rəncbərlərə, muzdurlara. Dövlətlərin var-yoxunu talan etdilər, fabrikləri zavodu da verdilər fəhlələrə. Bir eşşəyi qoyublar padşah, nə qanır, nə qandırır».

Bu kağızı həmin adamın əmisi oğlu həmsəri Müzəffər oğurlayıb çatdırır MİK sədrinə. O da qəzəblənib kağız yazanı tutdurur ki, güllələmək lazımdır, əksinqilabçısıdır. İş böyüyür. Ağamalıoğlundan xahiş edirlər ki, sədr sənin yerindir, danış, dilə tut, günahkar həmsəriləri buraxdır. O da gəlib sözbə başlayanda sədr coşur. Ağamalıoğlu deyir: «Bir çıxar, kağız oxuyaq da». Alır kağızı oxuya-oxuya izah edir: «Doğru yazıb da.... Füqərayi-kasibə padşah yıxıldı... Torpaq verilib rəncbərə... Bu da doğrudur da. Dövlətlərin malının alınması da doğrudur. Bu da doğrudur ki, fabrikləri zavodu, mədən verilib fəhlələrə...»

«Dalını oxu, dalını, gör nə yazıb».

« Oxuyuram, – deyər Ağamalıoğlu davam edir. – Hə, bir eşşəyi də gətirib qoyublar padşah... Ay Muxtar, doğru yazıb da, bir az eşşəkliyin var da...»

...Təminat komissan öz-özünə ərizə yazır, bir pencək-şalvar verilməsini xahiş edir. Özü də dərkənar qoyur: «Yalan deyirsən, pencəyin nimdəşdir, hələ geymək olar. Şalvarın yırtılıb. Bir şalvar verilsin».

...Neft kralı Serebrovski yaman söyüş söyürdü. Bir abırılı mühəndis etiraz edib deyəndə ki, siz zibildən əşya qayırtmaq istəyirsiniz. Serebrovski onun sözünü kəsir: «Yox! Zibildən əşya yox. Biz bolşeviklər sizi vadar edəcəyik zibildən konfet qayırasız və ağız dolusu tərifləyə-tərifləyə yeyəsiniz...»

Özü də ərizələrə üç rəngli – qara, bənövşəyi və qırmızı mürəkkəblə dərkənar qoyurmuş. Yalnız qırmızı rəng yerinə yetirilmiş.

Neft kralı xatirəsində yazır: «Köhnə neft milyoçuları üçün Amerikadan çoxlu avadanlıq, cihaz, maşın alət gəndərilmişdi Stambula. Gətirmək üçün özüm getdim. Stambul Antanta işğalında idi. Komendantlıq hər on gündən bir dəyişdirilirdi. Ayın on gününü ingilislər, on gününü fransızlar, on gününü italyanlar olurdu. Mən varid olanda ingilislər təzə başlamışdılar. On gün gözlədim, fransız komendantı

işə şüru edəndə müraciət etdim. Və az bir xərclə neçə milyonluq avadanlıq aldım, göndərdim Bakıya. İngilislər çox haramzadadılar. Hər şeydən, xüsusən neft işindən başları yaxşı çıxır...

XI ordu şəhəri tutandan sonra «Qrabnedeli» (qarət həftəsi, talan həftəsi) adıyla məşhur əməliyyata başladılar. Bayıldan tutmuş Zığa qədər uzanan yüzdən çox körpüdən, sahil boyu təpə kimi qalanmış, yüzlərlə anbarlara tıxanmış milyonlarla ərzaq – düyü, qənd, şəkər, un, xoşkəbar, kişmiş, ərinmiş və bitki yağı, xurma, çay, yüz min metrə parça – arşın malı, hazır paltar, ayaqqabı və s. və i. qarət olundu.

Bu tükənməz sərvəti, ərzaq və paltarı gecəli-gündüzlü gəmi və qatarlarla ac-yalavac Rusiyaya ötürürdülər.

Cəvahirat mağazalarını xüsusi erməni dəstəsi soyurdu. Hətta bir dükanın zirzəmisində qol və cib saatları çox baha olduğundan mexanizmləri çıxarıb yerə tullayıb, yalnız qızılı neçə-neçə iri qutulara doldurub aparmışdılar.

Küçələrə çıxmaq qadağan edilmişdi. Üç adamı bir yerdə görün kimi tutur və hərasini ayrı-ayrılıqda dindirir, nə danışdıqlarını xəbər alırdılar. Sözləri düz gəlməyəndə hər üçünü oradaca güllələyirdilər.

XI ordunun dalınca minlərlə rus ac-yalavacaları, yetim-yesirləri şəhərə doldular, azərbaycanlıların mənzillərindəki üç otaqdan ikisini, iki otaqdan birini müsadirə edib gələnləri yerləşdirdilər. Yorğan, döşək, balıq, qab-qacaq və s. tarac edirdilər.

Bir nəfər deyirdi ki, Bağ küçəsi ilə beş məşində evlərdən tarac edilmiş yorğan-döşək, balıq aparırdılar. Mal yiyələri ağlaya-ağlaya məşinin dalınca qaçırdılar. Girdim Nərimanın idarəsinə, dedim: «Doktor, çıxın bu zülmə, gətirdiyiniz bələya tamaşa edin!»

Çıxıb baxdı. Sabahı gün talanın qabağı alındı...

...Hacı Zeynalabdin Tağıyevin sarayında (indiki Azərbaycan tarixi muzeyi) Bakıdakı yetim-yesir və XI ordu ilə

Rusiyadan gələn ata-anasız uşaqlar üçün «Yetim evi» açdılar. Milyarder Rotşildin sarayını isə «Kəndli evi»nə döndərdilər... Lakin çox keçmədi ki, Tağıyevin sarayı N.Nərimanovun sərəncamı ilə boşaldıldı, yetim-yesiri başqa yerə köçürdülər.

Gecələr də qarət davam edirdi.

Anastas Mikoyanı 1919-cu ildə tutub dövlət cinayəti üstündə Bayıl qazamatına salmışdılar. İş hərbi tribunal baxıb ölüm hökmü çıxarmalı idi. Əliheydər Qarayev onu dustaqqaxadan qaçırdıb, parlaman toxunulmazlığından istifadə edərək xüsusi vaqonla Tbilisiyə şəxsən aparmışdı (A. Mikoyanın xatirələrinə bax).

XI ordunun 70.000 soldatı azmış kimi neft kralı Serebrovski də Stanbuldan neft avadanlığını gətirməyə getdiyi vaxt Kırımın ora qaçmış Denikin ağ ordusu soldat və zabitlərindən Bakıya 5000-ni gətirib mədən, zavod və idarələrə yerləşdirdi. Bununla texniki istehsalat bölməsi də tamamilə istila edildi.

Və xatırladaq ki, bütün bunlar Bakıda baş verirdi – gələcəkdə «etnik zəmində» baş verəcək dramatik proseslərin əsası qoyulurdu...

«Ağazadələr vardı. Balacası Kamran idi. Söhbət edirdi ki, Anastas Mikoyanla çox yaxın idik, lap bir evli kimi. Ümumiyyətlə, dəstəni o düzəltdmişdi və idarə edirdi. Məni İrana partiya təşkilatına katib təyin edib Ənzəliyə göndərmişdi. Bir dəfə 1922-ci ildə çağırıldı Moskvağa. Orda dedilər ki, get Trotskinin idarəsinə. Qəbul otağında xeyli adam gözləyirdi. Üç adam məndən qabaq Əliheydər Qarayev oturmuşdu. Növbə çatdı, o girdi kabinəyə, daxil olmağı ilə çıxmağı bir oldu. Çox pərt idi, tutulmuşdu. Yaxınlaşıb xəbər aldım ki, nə olub. Cavab verdi ki, içəri girib dedim ki, sizinlə mən azı saat yarım danışmalıyam. Köpək oğlu heç üzümə baxmayıb dedi: «Beş dəqiqə səni dinləyə bilərəm, çıx bayıra, beş dəqiqəlik əsas fikrini cəmlə, sonra gir içəri». Mən hesabımı başa düşdüm. Daxil olan kimi dedim ki, İrandan gəlmişəm, vəziyyət gərgindir, silah yoxdur, pul göndərmirlər və s. Mən danışdıq-

ca Trotski maşında yazan arvada İrana nələr göndəriləcəyini deyir, o da cəld yazırdı. Yeddi dəqiqə vaxtını aldı. Gülməyib dedi: «Belə hazırlıqlı, işgüzar gəldiyin üçün sənə bir «Mercedes» minik maşını da verirəm». Maşının üstü brezentdən idi.

Ümumiyyətlə ədalətçilər ermənilərə qulluq edir, bütün yığıncaq və iclaslarda onların tapşırığını yerinə yetirirdilər. Xüsusi Nərimanovun əleyhinə gedirdilər. Özləri də pərakəndə oturdular ki, yeni ümumi kütləni təmsil edirlər. Onları tez-tez işrət məclislərinə də dəvət edir, qabaqlarında balerinaları oynadır... rus və erməni müğənnilərini oxuturdular.

Amma MİR Cəfər onların qənimti idi, əlinə məqam keçən kimi hamısını bir-bir dənədi.

Stalin öləndən sonra bir nəfər Şimaldan qayıdıb gəlmişdi. Rəhbərlik hörmət edib məclislərə dəvət edir... Amma köhnə hava demə hələ başında qalbmıs. Azərbaycanlı hörmətli müğənni qız mahnını tamamlayanda bu hərif ayağa durub deyir ki, o gözəl qıza deyən mənə bir öpüş versin... Mirzoyan həmişə oynayan, oxuyan xanımları mənim yanımda oturdurdu.

Levon Mirzoyan hakimiyyətdə olanda yeni tikilən binaların əksəriyyətini atasına icarəyə verirdi (o zaman belə bir üsul tətbiq edilmişlər) və milyonlarla qızıl pul mənimlədilər. İndiki Nəsimi rayonunda tikdirdikləri binaların hamısının damlarında pulemyot-tüfəng nişangahları qayırtırdırdılar ki, qarışıqlıq düşəndə aşağıdan qalxa biləcək azərbaycanlıları tez və asanlıqla hədəfə döndərmək mümkündür. Zirzəmilərdə isə silah anbarları düzəldirmişdilər.

Hər bina əməlli, əsl mənada bir istehkam idi.

Bakıda iş başında olan ermənilər rayonlara xüsusi adamlar göndəridilər ki, «inqilab düşmənləri»lə mübarizə aparıb, onları «ifşə» etsinlər.

Göndərilən bu adamların hamısı «Ədalət» həmsəri dəstəsindən idilər. Camaata divan tutub əsl mənada talan-qarət

edirdilər. Belə əməliyyat 1929–30-cu illərdə daha da şiddətləndi. Minlərlə ailə adam yox e, ailə sürgün edildi.

Belə həmsərilərdən Lahıca da gəlirdi... Amma Mədəd Əlizadə adlı biri lap tüğyan etdi. Özü ilə iki oğlunu – Qəzənfər ilə Müzəffəri də gətirmişdi. Bu atalarından xəbəri olmayan vələdüzinə Qəzənfər ilə Müzəffər evlərə soxulub xoşlarına gələn şeyləri götürüb aparırdılar.

Müqavimət göstərmək istəyən üç nəfəri tutub hərsinə beş il dustaq kəsdirib, ailələrini də qəsəbədən sürgün etdilər.

Cibgir Mədəd məscidin minarələrini sökdürdü. Məscidlərin üçünü samanlıq, birini anbar elədi. Ən gözəl və bəzəkli məscidi teatr binasına çevirdi. Bəzək-düzəkləri xarab etdirdi. Adətən, qəsəbədə artıq kitabları müqəddəs hesab edib, günah işlətmək üçün aparıb məscidlərin damı altına qoyurdular. Cibgir Mədəd Əlizadə bütün o müqəddəs və çox qiymətli əsərləri meydanlara tökdürüb tonqal qaladı. Oğlanları Müzəffər ilə Qəzənfər qucaq dolusu kitabları daşıyıb tonqala tökdülər.

Bunlar az imiş kimi oğru Mədəd başladı evləri axtarıb orda ki Quran kitablarını toplayıb yandırdı. Əlbəttə, əllərinə keçən əntiqə şeyləri də qarət edirdi.

Üç tabuta sırf dini kitabları, bəyaz, Quran və sairəni doludurub apardııb qəbiristanda basdırdı. Özü də mollanı vadar elədi tabutun qabağında gedə-gedə «ərrəhman» surəsini avazla bərkədən oxusun...

Özü də bu cibgir Mədəd bütün qəsəbəni ən çox Məmməd Əmin Rəsulzadəyə görə incidir, qorxudurdu; sorğu-sual aparırdı...

Həhəmsəri oğlu Mədəd Əlizadə əvvəl-axır Allahın qəzəbinə gəlməli idi. Və 1937-ci ili gözləməyə ehtiyac qalmadı. 1934-cü ildə S. M. Kirovun öldürülməsi ilə əlaqədar çoxlu adam tutuldu, o çümlədən Bakıdan Mədəd də onların içərində idi. Onu o qədər şallaqla doymuşdülər ki, ölmüşdü...

...Biz torpağımıza, faydalı qazıntılarımıza, mənəvi sərəvətlərimizə bu cür yadlaşdırılmışıq.

XX əsrin əvvəllərində etibarən formalaşan mürəkkəb ictimai-siyasi, mənəvi ovaq sonrakı dövrlərin faciələrini hazırlayırdı və ona görə də əsrimizin 30-cu, hətta 50-ci və daha sonrakı illərində baş vermiş hadisələrin tarixi mahiyyətini anlamaq üçün də «Eşitdiklərim, oxuduğum, gördüklərim» zəngin material verir...

30-cu, 50-ci illərin görkəmli xadimlərinin xarakteri də XX əsrin əvvəllərində (ən geci 20-ci illərdə) formalaşmışdı... «Səmədəğa Ağamalioğlunun referentlərindən biri Bəhrəm Mahmudbəyov danışırdı ki, vaqon-salonda Moskvadan Bakıya gəlməyə hazırlanırdıq. M. C. Bağırov (o zaman gənc idi) S. Ağamalioğluna dedi ki, mən də sənənlə gedəcəyəm. O da razılaşdı.

Gecə M. C. Bağırovun səs-küyündən yatmaq olmurdu – yuxuda bərkədən-bərkədən danışırdı, kimi isə hədələyirdi, qəflətən oyanıb əlini atırdı baltşın altına qoyduq tapancaya və mənə elə gəlirdi ki, o kimdənsə müdafiə olunur... Bütün gecəni oyaq qaldım, qorxudan gözümü yummadım.

O vaxt vaqon-salon Moskvadan Bakıya üç günə gəlirdi – səhərişi gün S. Ağamalioğluna dedim ki, mən bu adamdan qorxuram, icazə ver, gecə ayrı yerdə yatım»...

...XX əsrin əvvəllərində Bakıda baş vermiş ictimai-siyasi hadisələr bütövlükdə Azərbaycanın taleyini müəyyən edirdi. XIX əsrin ortalarından etibarən əvvəl tədricən, sonra isə sürətlə Bakı Azərbaycanın siyasi paytaxtına çevrildi – xalqımızın görkəmli oğulları buraya axışır, düşməni qüvvələr də buraya cəm olmağa başlayırdılar. XX əsrin əvvəllərində isə ilk kütləvi toqquşmalar özünü göstərirdi – təəssüf ki, həmin hadisələr ancaq sosialist inqilabı nəzəriyyəsi baxımından öyrənilmişdir, ona görə də bir sıra hadisələr diqqət mərkəzindən kənardə qalmış, unudulmuş, bir sırası isə kobud təhrif olunmuşdur.

Bakı, haqqında bəhs edilən dövrdə dünya ictimai fikrinin mərkəzlərindən birinə çevrilməkdə idi – iqtisadi təcavüzün

arxasınca mənəvi-ideoloji təcavüz güclənirdi, fikirlər, ideyalar toqquşurdu və bütün bunlar xalqın milli xarakterinə təsir edirdi. Bakıya sahib olmağa çalışanların hamısının hərə-kətində bir yağmaçı ehtirası vardı...

«Bakı yenə əldən-ələ keçirdi...» – bu ifadə ağırlı ifadədir və adamı doğma şəhərin tarixi (və eyni zamanda müasir!) taleyi üzərində dərin düşündürür...

Bakıya heç vaxt özü barədə düşünməyə imkan verilməmişdi – onun fikrini həmişə ondan uzaqlarda çəkmiş, taleyini başqa yerlərdə həll etməyə çalışmışlar.

Bakı niyə əldən-ələ keçirdi? Hər şeydən əvvəl ona görə ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqı Bakını hələ yaxşı tanımırdı – qəflətən yüksələn şəhər özü də bir qədər ədalət görünürdü və bu ədalət gözəl orta əsrlər əxlaqı ilə yaşayan kəndliyə hələ bəyənənmirdi, kəndli isə ona hələ kənardan tamaşa edirdi və irəli yeriyib onu öz ağışına almağa cəsarəti çatmırdı...

Gəlmələr yaxşı bilirlilər ki, Bakıya sahib olmaq üçün birinci onu Azərbaycandan təcrid etmək, ikinci burada siyasi təşkilatlar yaradıb möhkəmlənmək lazımdır.

Və Bakı kommunası yaradıldı.

Bakıda ən iri təşkilatı rolunu daşnaklar oynamışlar və məsələ də burasındadır ki, ən az müvəffəqiyyətli də onlar qazanmış, nəinki başqa xalqları, hətta az-çox zəhmətkeş ermənilərin özlərini də fəlakətə sürükləmişlər. Daşnaklar Bakıda dəfələrlə əldə edilmiş, fəal şəkildə Azərbaycan xalq partiyalarına, cəmiyyətlərinə qarşı qoyulmuş, lakin çox tezliklə əldə edildikləri unudub yenicən aranı qarşıdırmağa başlamış və yenidən səhv etmişlər.

Mirzə Balaşın yazdığı kimi, elə ki 20-ci illərdə müxtəlif partiyalar buraxılıb, onların nümayəndələrinin xeyli hissəsi kommunist partiyasına daxil olur, onda daşnaklar daha fəal tərpənib xüsusilə Azərbaycanda müəyyən vəzifələri ələ keçirirlər.

20-ci, 30-cu illərdə yüzlərlə günahsız azərbaycanlının qətlə üçün məhz daşnak terrorçuları məsuliyyət daşıyır.

M.Süleymanov Bakının ağrısını hiss edir – onun bir Azərbaycan şəhəri kimi bu vaxta qədər çəkmiş olduğu dərdləri duyur və çalışır ki, oxucu da onu duysun, hiss eləsin. Bakı özünü həmişə milli şəhər, Azərbaycan şəhəri kimi görmək istəyib, bunun üçün döyüşüb, bəzən döyüşmək mümkün olmayanda xiffət edib və axır ki, şəhidlərin qanı bahasına (1918-ci il mart ayında qanlı novruz... 1990-cı ildə isə şahidi olduğumuz qanlı yanvar) Azərbaycan şəhəri, milli şəhərə çevrilməkdədir...

Bakı – qurban vermək hissimizin böyüklüyünün şəhəri; Bakı – qalib gəlmək hissimizin böyüklüyünün şəhəri və Bakı – böyüklüyümüzün şəhəri!..

«Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim»in ən təsirli səhifələrindən birini, heç şübhəsiz, türk ordusunun Bakıya gəlişi barədəki qeydlər təşkil edir, müəllif həmin qeydləri qələmə alarkən istedadını əsirgəməmişdir. Və heç də təsadüfi deyil ki, kitabın türklərdən bəhs edən hissəsi Türkiyədə möhtərəm Zeynalabdin Makas tərəfindən nəşr edilmişdir.

Türklər Bakıya ingilislərin oyuncağı qəddar daşnak və Sentrokaspi hökumətinin hərbi qüvvələri ilə döyüşə-döyüşə girirlər və qısa bir müddətdə Bakıda qayda-qanun yarıdırılar. Qayda-qanunu pozmağa adət etmiş nadürrütlər, çar hakimiyyəti dövründə daşdıqı dərabəylik səlahiyyətlərindən əl götürmək istəməyən köhnə vəzifə adamları, rüsvət alanlar və verənlər «türkün zopasının» qorxusundan cıncırını da çıxara bilmirlər – yazıçı bir nəfər Bakı əhlinin belə bir sözünü verir: «Heç kəsi dinləmirdilər. Kim ki qayda-qanunu pozurdu, burnuna burnuna döyürdülər. Gözlə görməsəniz inanmazsınız».

«Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim»ə qədər türklərin Bakıdakı fəaliyyəti barədə ancaq müəyyən tendensiyalı müşahidələr məlum idi – türk ordusundan ancaq işğalçı bir ordu kimi bəhs edilirdi.

M.Süleymanov itmək təhlükəsi altında olan əhvalatları sözün həqiqi mənasında xilas etdi – xalqın milli mənəvi sərətinin olduğu təbəllikdə üzə çıxardı...

Türklərin Bakıya gəlişi onlardan əvvəlki və sonrakı gəlişlərə qətiyyənlə oxşamadı – türklər çar Rusiyası, ingilislər kimi Bakı nefti üçün, ölkənin təbii sərvətlərini çapıb talamaq üçün, qarətçilik üçün gəlməmişdilər və gedəndə də özləri ilə heç nə aparmadılar. Onları əsrlərin etnik-tarixi yaddaşı gətirmişdi. onlar köməyə gəlmişdilər. Azərbaycan xalqını əbədi məhv etməkdən – erməni genosidindən xilas edildilər və baxmayaraq ki, müəyyən səbəblər üzündən həlledici nəticə hasil olmadı, ancaq kömək kömək idi, qarətçilik isə qarətçilik ...

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, türk ordusunun Bakıya və ümumən Azərbaycana qarşılaşdığı yardım barədə tədqiqat aparılmamış, qanı bizim torpaqlarda tökülmüş türk əsgərinin xatirəsi bir sıra hallarda düşməncəsinə unudurulmuşdur. Məsələn, indi çox az adam bilir ki, təkçə Çənbəkənddə mindən çox türk əsgəri şəhid olmuşdur... «Şəhər xilas ediləndən sonra bir nəfər yerli çox xahişlə bir türk zabiti qonaq çağırır. Qoyun kəşir, şənlik düzəldir. Söhbət vaxtı zabıt deyir ki, sizin bu Çənbəkənddə yüzlərlə qəhrəman türk yavurları şəhid oldu.

Ev yiyəsi soruşur: «Əfəndi, ermənilərdən, Şaumyanın dəstəsindən də çox adam şəhid oldu?»

Zabıt qəzəblə qalxıb qışqırır: «Abdal hərif, gavur da şəhid olarmı? Babanın qafası çatlasın! Gavur köpək tək gəbərə». Otaqdan çıxır».

... M. Süleymanov bu səhvi düzəltmək yolunda ilk addımlardan birini atdı...

Hacı Zeynalabdin Tağıyev...

Bu ad XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində dildən düşmərdü – onu İran hambalı da, rus çarı da tanıyırdı...

M. Süleymanovun dediyi kimi, H. Z. Tağıyev «xalq məmarı» idi – Bakıda ev tikdirən hər bir kəs onunla məsləhətə

gəlirdi, o da heç kimdən öz məsləhətini əsirgəməzdi: istər bu sahədə, istərsə də başqa sahələrdə. Ancaq onun tarixi xidmətləri 20-ci illərdən sonra unudulmuş, ictimai yaddaşımızda H.Z. Tağıyev boşluğu qalmışdı: bir tərəfdə onun xidmətləri – müxtəlif məqsədlər üçün istifadə etdiyimiz (və korlayıb xaraba qoyduğumuz) gözəl binalar, neft mədənləri, fabriklər, dəyirman, gəmilər, bağlar, elm və mədəniyyət müəssisələri, digər tərəfdə qadağalar – sinfi nifrət, sinfi bəzişməzlik, nadan sinfi özündənrazılıq... Və əylə-əylə yeriyən, atasının yaxşı adam olduğunu sübut etmək üçün gah o, gah bu idarənin qapısında növbəyə duran, təqib olunan və nəhayət ki, xəstələnən qoca bir qarı. Küçədə gəlib-gedəndən soruşur ki, «skajite poljyusta, qde zdes dom Pustaxanuma?...» – o, Azərbaycan Tarixi muzeyini axtarır və görünür, yadından çıxmışdır ki, bu evi onun atası tikdirib, o bu sarayın ən möhtəşəm «Aynalı» otağında doğulub, bu evdə onun uşaqlığı, ilk gəncliyi keçib və bu ev onun öz evidir...

«Əşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim»də H.Z. Tağıyevin mükəmməl obrazı yaradılmışdır... H.Z. Tağıyev milli burjuaziyanın klassik nümayəndəsidir – həddindən çox varlıdır, maarifçi ideyaların daşıyıcısıdır (özü savadlı olmasa da!), bəşəri xeyirxəhdir, milli təəssübkeşdir və başlıcası, bütün bu keyfiyyətlər passiv deyil, işgüzar bir keyfiyyətdir. Hacı qüruludur, dünya hadisələrinin mahiyyətini incəliyinə qədər başa düşmək istedadına malikdir.

H. Z. Tağıyev öz ictimai fəaliyyəti ilə istər iqtisadi, istərsə də mənəvi sahədə Azərbaycan xalqının bütün orqanizminə təsir etmək imkanına malik idi (və etirdi): Azərbaycan neftinin Azərbaycan xalqına sərf olunmasının yeganə mükəmməl təcrübəsini öz fəaliyyəti ilə vermişdi, onun pulu ilə ali təhsil almış heç bir Azərbaycan ziyalısı öz xalqına xəyanət etməmişdi, yaxud bunu şüurlu şəkildə etməmişdi – H. Z. Tağıyev «məktəbi» xalqın məktəbi idi, mənəvi və iqtisadi böhran keçirdiyimiz bizim günlərdə H. Z. Tağıyev fenomeninə maraqla təsadüfi deyil... M. Süleymanov H. Z. Tağıyevin obrazını bu

böyük adam haqqında xalqda olan təsəvvürlərə dayanaraq yaratmışdır – xalq isə öz qəhrəmanını ideallaşdırır, bütün yaxşı işləri onun adı ilə bağlayır...

Qazaxda bir məscid var. Ezamiyyətdə olanda mənə dedilər ki, onun tikilməsi üçün Haçı Zeynalabdin Tağıyev Bakıdan maddi vəsait göndərmişdir, amma sonra öyrəndim ki, belə deyilmiş – məscid Haçı Zeynalabdin Tağıyevin yox, Qazağın Qırıq Kəsəmən kəndindən olan Hacı Zeynalabdin Cəfərovun maddi köməyi ilə tikilibmiş...

Biz tariximizi unutmaq təhlükəsi altundayıq, bizim nə qədər Hacı Zeynalabdinlərimiz olubsa hamısını unutmaq təhlükəsi altundayıq və görəsən tezliklə onların hamısını xatırlaya, yada sala biləcəyikmi?..

«Əşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim»in müəllifinə bəzən etiraz edirlər ki, H.Z. Tağıyevlə əlaqədar qələmə alınmış əhvalatların içərisində tarixi həqiqət olmayanlar var; məsələn, Bakıda dükən-bazarda balıq olmadığını gören H. Z. Tağıyevin öz brilyant üzüyünü dənizə atması və bundan sonra bütün balıq tutanların üzüyü tapmaq üçün tor atıb, əvəzində isə səhəri balıqla təmin etmələri barədəki əhvalatı misal götürürlər. Şübhəsiz, bu, zarafatyana əhvalatdır, necə deyərlər, bədi əhvalatdır və bu cür əhvalatlarda bilavasitə həqiqət axtarmaq absurdur, çünki bunlar başqa bir həqiqətə xidmət edir – H.Z. Tağıyevin ən mürəkkəb ictimai problemləri öz gücünə (və yubanmadan) həll etmək istedadını əks etdirir, ağılına, zəkasına dəlalat edir... Keçmiş günlərin tarixi məzmununu ifadə edən faktlar çox zaman sənədləşib fond və arxivlərə yol tapmır, yaxud bu və ya digər dərəcədə təhrif olunur, düşmənləri imkan tapdıqca həmin sənədləri məhv edir, ancaq yenə də (necə olsa) milli təfəkkür, yaddaş, bir tərəfdən, tarixi unutmur, digər tərəfdən, xalqın mənafeyinə uyğun şəkildə özündə də ehtiva edib qoruyur. «Əşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim»də müəllif indiyə qədər çox az diqqət verilən həmin məqama nəzər yetirir, yaddaşı sənədləşdirir, özünəməxsus fond, arxiv tipi yaradır.

M.Süleymanov H.Z.Tağıyevin obrazını ürəklə, dərin məhəbbətlə yaratmışdır və təsadüfi deyil ki, bu əsərdən sonra xalqın böyük oğlu barədə söhbət sürətlə genişləndi. Hazırda daha da genişlənməkdə və getdikcə daha çox obyektiv məzmunla malik olmaqdadır.

Hacının qəbri qaydaya salındı, adına küçə, məktəb qoyuldu, qızı Sara xanımın atası barədəki xatirələri mətbuat vasitəsilə, qismən də olsa, xalqa çatdırıldı və s.

«Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim» Bakının (və Azərbaycanın) gələcək taleyi haqqında nə deyir, yaxud nə deməyə imkan verir?..

Hər şeydən əvvəl onu deyir ki, Azərbaycanı ancaq Azərbaycan xalqı mühafizə edə bilər, Azərbaycanın milli-mənəvi potensialını ancaq Azərbaycan xalqının təfəkkürü hərəkətə gətirə bilər. Və Azərbaycan xalqı ancaq o zaman güclüdür ki, öz tarixinin sahibidir, onu yaxşı bilir, ancaq və ancaq öz tarixinin təcrübəsinə əsaslanır.

Hacının ictimai fəaliyyətinin məzmunu nə iqtisadi, nə də mənəvi sahədə müəyyənləşdirilməmiş, onun idarə təcrübəsi aşkara çıxarılmamışdır. Halbuki bu, bizim öz tarixi təcrübəmizdir və biz milli varlığımızı qorumaq üçün buna əsaslanmalıyıq...

«Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim» xalqımızın dostları və düşmənləri barədə danışır – dostlardan ehtiramla, məhəbbətlə, düşmənlərdən ikrahla, nifrətlə...

«Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim» yaxşı və pis adamlar haqqında danışır – yaxşılara yad edir, «Allah rəhmət eləsin» deyir, pisləri o dünyada Tanrının qəzəbinə tapşırır...

...«Məşədi Yusif N. Nərimanovun vaxtında Ali Məhkəmənin sədri imiş, həm də xüsusi təchizata baxırdı – ölüm hökmü ilə əlaqədar işləri verərmiş müavinlərinə, özü ölməklə əlaqədar olmayan işlərə baxarmış... Həmin Məşədi Yusif danışdı ki, N. Nərimanov hərdən mənim yanıma gəlirdi və gəlməzdən əvvəl xəbər eləyirdi ki, bir şey bişir gələndə

yeyək – mən də bir şey hazırlayırdım, amma bilirdim ki, nə işə sözü var. Bir dəfə gələndə soruşdu ki, bu camaat məndən nə istəyir? Mən də dedim ki, aya it hürər... Etiraz etdi: «Yox, adama it deməzlər!» Səhvimi başa düşüb, pərt oldum, hiss elədim ki, sözümdən incidi... Birdən ağılıma gəldi, dedim ki,

Daş gedib dəysə, qızıl dəngəni sındırırsa,
Nə daşın qiyməti artar, nə qızıl əşkik olar.

– Hə, bu, ayrı məsələ, – deyər razılaşdı».

«Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim» keçmiş günlərdən danışır, ancaq oxucunun üzünü gələcəyə çevirir. Yazıçı keçmişdən danışa-danışa gələcəyin mənası üzərində düşüncür (və düşündürür). M. Süleymanov heç kimin gözləmədiyi halda birdən-birə o qədər adi həqiqətləri ortaya çıxardı ki, hamı mat-məəttəl qaldı: doğrudanmı, yaxın tarixi dövrdə bizim bu qədər nəhəng mənəvi-siyasi və mədəni potensialımız olub, bizim qarşımıza bu qədər problem çıxıb; doğrudanmı həmin problemlərin, demək olar ki, çox hissəsini həll etməmişik, onlar konservasiya olunub qalıb və doğrudanmı biz yaxın illərdə həmin problemlərə qayıtmalıyıq?..

«Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim» M.Süleymanovun yaradıcılığının yeni imkanlarını açdı və ona böyük şöhrət qazandırdı; əlbəttə, bəzi oxucular kimi heç də o fikirdə deyiləm ki, bu əsər yazıçının əvvəlki romanlarının hamısını kölgədə qoydu, bununla belə «Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim»in müvəffəqiyyəti böyükdür. Və yəqin ki, «Yerin sirri»ni çıxmaq şərti ilə M. Süleymanovun heç bir əsəri bu cür həvəslə qarşılanıb oxunmamışdı – «Azərbaycan» jurnalının əsər dərc edilən nömrələri əl-əl gəzirdi... «Əsər tamam olanda getdim Həsən Həsənovun yanına, mənə diqqətlə qulaq asıb dərhal da «Azərbaycan» jurnalına zəng elədi ki, M. Süleymanov əsər gətirəcək, getsin»... Sonra işə mənə dedi ki, indiyə qədər bizim belə bir yazığımız olduğunu bilməmişəm.

Səhəri gün getdim redaksiyaya, mənə dedilər ki, ay Mə-naf müəllim, əsəri nə vaxt vermişən, kimə vermişən, tapa bil-mirik. Dedim: elə indi gətirirəm ki...

Bir müddət keçdi.

Əşitdiyimə görə, əsəri artıq redaktora vermişdilər, getdim ki, təleyi ilə maraqlanım, redaktorun sözü mənə bu oldu ki, əsər bizdədir, istərik çap edirik, istəmərik etmərik... Doğru-su, part oldum, dinnədim. Söhbəti özü saldı zarafata, çox sağ olsun ki, çap etdi. Etməyəydi əlimdən nə gələrdi?.. Yüksək vəzifəm yox, dayım yox, rütbəli qaynatam, kürəkənim, yez-nəm, qaynanam yox. Qılığa girməyi də bacarmıram.

Əsər çap olundu və uğurla qarşılandı – ovqatım qaydası-na düşdü. Bu işdə kömək edənlərin hamısına minnətdaram.

Xüsusilə Cahangir İldırımzadəyə. Əsər yalnız onun icazə-silə jurnalda dərc olundu. Yoxsa işıq üzü görməyəcəkdi»...

...Çox keçmədi ki, əsər kitab şəklində, özü də iki dəfə bö-yük (50000) tirajla nəşr olundu – demək olar ki, 80-ci illərdə heç bir kitab bu cür sürətlə alınmamışdı. Çünki xalq köhnə Bakı, onun yaxın ictimai-siyasi tarixi, Azərbaycanın Hacı Zeynalabdin Tağıyev kimi unudurulmuş oğulları barədə həqiqətləri bilmək istəyirdi – M. Süleymanov isə bu həqiqət-lərin müəyyən hissəsini həmin kitabında verə bilmişdi.

Səmimiyyətlə deyirəm ki, mən kitabı oxuyandan sonra Bakı haqqındaki təəsvürlərim dəyişdi – yanından gündə neçə dəfə etinasız keçdiyim qədim evlər mənə canlı görün-məyə başladı və birdən bütün dərinliyi ilə hiss etdim ki, bu evlər indi yetimdir, çünki biz onların sahiblərini unutmuşuq; biz onlardan istifadə edirik, amma elə bilirik ki, yerdən gö-bələk tək bitiblər, göydən düşüblər, halbuki bu evləri mil-yonlar bahasına tikiblər, onların hər biri üçün can qoyulub, intiharlar olub, çoxlu adamlar öldürülüb, sui-qəsdlər düzəl-diblər, əsəblər korlanıb və s. «Əşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim» mənə inandırdı ki, Şərq əbasının üstündən Av-ropa frakı geyinmiş bu şəhər – Bakı mənimdir və mən onun keçmişinə, bu gününə, gələcəyinə cavabdehəm..

Və bir daha təkrar edirəm ki, Bakı mənə heç vaxt M.Sü-leymanovun kitabındakı qədər doğma görünməmişdi.

Yazıçı «Əşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim»i yaz-mağa bütün həyatı, yaradıcılığı boyu hazırlamışdı; bu ha-zırılıq bəzən təhtəlsüzür şəkildə, çox hallarda isə material ax-tarıqları, maraqlı detalları, əhvalatların toplanması şəklində getmişdi və heç şübhəsiz, müəllif bu kitabında zəngin məlu-mat və mülahizələrinin hamısını əks etdirə bilməmişdir. Odur ki, M. Süleymanovdan bu tipli hələ bir neçə əsər gözləməyə tamamilə əsas vardır. «Əşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklə-rim» maraqlı bir silsilənin başlanğıcıdır...

«Yerin siri»ndən «Zirvələrdə»yə, oradan da yeni key-fiyyətdə «Əşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim»ə qədər davam edib gələn M. Süleymanov yaradıcılığı səmimili-yi, təvazökarlığı, nəhayət, zənginliyi ilə M.Süleymanovun şəxsiyyətini xatırladı – özündən deməyən, gözə girməyən, Girdiman çayı kimi saf, Lahıç bulaqları kimi şəffaf, dad-lı-ləzətli... Xalq ədəbiyyatından gələn, klassik normativliyə dayanan (nəinki uğurlarında, hətta nöqsanlarında belə) bu yaradıcılıq öz dövrünün, zamanın müvəffəqiyyətlərinə də şərikdir, günlərinə da. M. Süleymanov ədəbi aləmdən şəxsən kənar gəzsə də, ədəbi prosesdən heç zaman kənar da qalmamış, onunla 40-cı illərin sonu 50-ci illərdə necə üzvi əlaqədə olmuşsa, 80-ci illərdə də həmin əlaqəni qoruyub saxlamış və bu gün də saxlanmaqdadır.

M. Süleymanov yazıçı ömrünün bütün ağırlarını, əzabla-rını və eyni zamanda əvəzsiz xoşbəxtliyini dadmış, görmüş adamlardandır: onun istər keçmiş, istərsə də müasir ədəbi-yatımız, xüsusilə nəsrimiz barədə bir sıra hallarda mübahisə-li, bir sıra hallarda isə mübahisəsiz, həqiqət olan fikirləri, mü-lahizələri mövcuddur. Bunların üzərində dayanmaq istəmirik, gümən edirik ki, həmin fikir və mülahizələr müəllifin yaxın vaxtlarda çapa təqdim olunacaq, yaxud yazılıb qurtanacaq kitablarında öz əksini tapmış və ya tapacaqdır.

Bizə hər gün əvvəlkinə bənzəməyən oləm və nəşə gətirən həyat davam edir...

Yazıcının iş otağında həmişə diqqətimi daha çox Mustafa Kamal Paşanın şəkli calb edib. Onun sətir kişi sifəti, eyni zamanda mülayim mavi gözləri ancaq türk siması üçün xarakterik olan təzadlı bir harmoniyayı canlandırır...

M. Süleymanov türk ruhunu dərinləndirən hiss edir – təkcə şəxsi həyatı ilə deyil, eyni zamanda yaradıcılığının məzmunu ilə... «Mənə bir neçə dəfə deyiblər ki, sənin «Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim» kitabında türklərə çox diqqət verilir, İran azərbaycanlıları barədə isə az yazılıb. Və iş burasındadır ki, bunu adətən İran azərbaycanlıları deyir – özü də məhz o adamlar deyirlər ki, dedi-qodudan başqa əllərindən heç nə gəlmir. Belə çıxır ki, hər şeyi zəhmət çəkib mən yazmalıyam».

...Manaf müəllimin ən çox xoşladığı ifadə, yaqın ki, «həmişə yük altıda!» ifadəsidir – onun qərribə tarixçəsi var: Şimali Azərbaycana Cənubdan hərbə gətirməyə gələrdilər, pul yığıb vətənə qayıdanlarla Cənubdan Şimala iş üçün gələnlər Araxın üstündəki Xudafərin körpüsü üzərində qarşılaşdılar... İşləməyə gedənlər vətənə qayıdanlara «həmişə evdə-əşikdə!», Bakıya hərbə gətirməyə isə «Gədə, həmişə yük altıda!» deyərdilər... Və bu ifadə yazıçı əməyinin ağırlığını təbii bir səmimiyyətlə əks etdirir...

Kitab boyu gah yazmaq istədiyim, gah da «boş şeydir» deyib başımdan çıxardığım bir fikir yenə mənə rahatlıq vermədi və nəhayət, yazmağı qərara aldım: M. Süleymanov bu qədər böyük işlər görüb, əvəzində isə nə vaxtsa Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fəxri Fərmanı və bir medalla təltif edilmişdir – görəsən yazıçı həmin mükafatları qəbul edəndə nə düşünüb, bəlkə, utanıb götürüb, heç nə deməyib ki, ayıbdır, eşidən-bilən birdən fikirləşər ki, Manaf mükafat, ad-san davası eləyir. M. Süleymanov necə deyərlər, köhnə kişidir... Onu nə mükafatla xoşbəxt etmək, nə də mükafatsız,

Allah eləməmiş, bədbəxt etmək mümkündür – o, mükafatını Həyatdan alıb və alacaq da...

Ədəbiyyatın (və deməli, yazıcının) ən böyük mükafatı onun Həyatdan duyduğu ləzzətdir, və əslində, yaradıcılıq istedadının özü mükafatdır. Füzuli gözəl deyib:

Nə mülkü malı mənə dəhr versə, məmnunam;
Nə mülkü malıdan avara qılsa, məhzunam.

Heç bilmirəm bütün bunları niyə deyirəm...

Manaf müəllim, yaqın ki, cavan vaxtı mükafat arzusunda olmuşdu...

İndi isə...

Bütün var-yoxunu verib rəssamlıq əsərlərinə (dörd yuzə qədər orijinal rəsm əsəri toplayıb), kitablara və oturub əhatəsində – hara baxırsan yazılı kağızlar, dəftərlər görürsən, divarlardan gözəl mənzərələr, mənalı simalar adama baxır və onu dərin-dərin fikirlərə qərq edir.

*
* *

M. Süleymanovun həyat və yaradıcılığı bizi dünən, bugün və sabah barədə düşüncələrə çəkir – yazıçı əsərlərindən birində belə yazır: «Günlər tələsirmiş kimi tez keçir, bir-birinə calanır, arxada qalırdı. Hər sabahkı gün isə bir yenilik gətirirdi. İnsan da tələsir! Hara? Sabaha. Dünənə, kim bilir, nə qədər ağır, kədərli, hətta işgəncəli olsa da, təəssüf edir. İçarisində yaşadığı bugünü dərk etmir, qiymətləndirmir, nələr gətirəcəyini bilmədiyi sabahın intizarını çəkir, onu səbirsizliklə gözləyir...»

Bəli, nələr gətirəcəyini bilmədiyimiz sabahın intizarını çəkirik, onu səbirsizliklə gözləyirik!...

**SON SÖZ, YAXUD
MANAF SÜLEYMANOVA AÇIQ MƏKTUB**

Hörmətli Manaf müəllim!

Mənim heç ağıma da gəlməzdi ki, bir vaxt Sizin barənizdə ayrıca bir kitab yazacağam – qəribə bir təsadüf nəticəsində işə başladım... Allaha çox şükür ki, bu iş yarımqıq qalmadı və mən Sizin barənizdə nə deyə bilərdimsə, hamısını deməyə çalışdım – gücümü əsirgəmədim... Heç şübhəm yoxdur ki, bundan sonra da Sizin barənizdə yazacağqlar, həm də daha müfəssəl, daha yaxşı yazacağıqlar və mən sevinərdim ki, bu kitab sabahın tədqiqatçısı üçün gərəkli olsun, material versin, Sizin zamanla, xalqın həyatı ilə səsleşən yaradıcılığınızın məzmununu anlamaqda ona azacıq da olsa kömək etsin.

Mən Sizi yazmış olduğunuz hekayələrdən, romanlardan daha zəngin gördüm və bu zənginliyin müəyyən hissəsini, elə bilirəm ki, qələmə almağa gücüm çatdı – əminəm ki, həmin zənginlik Sizin hələ neçə-neçə əsərlərinizdə açılacaq, dünya və insan haqqında maraqlı mühakimələriniz bundan sonra da diqqəti cəlb edəcəkdir.

Adam ahıllaşdıqca, dünyanın hər üzünü görüb ondan doyduqca doğulduğu yerə daha çox can atır – ürəyi o yerin suyunu, havasını, qulağı o yerin ləhcəsini, gözü o yerin çölünü-düzünü, dağını-daşını istəyir... Budur, bu qədimdən qədim həqiqətin bir daha şahidi olurıq – qocaman bir yazıçı sözünün əvvlində də, sonunda da «Lahıc» deyir və müsahibinin o yerlərə yaxşı bələd olduğunu biləndə bir qədər də ürəklə danışır, köhnə məhəllələri, dükanları, adamları xatırlayır. Böyük Qafqaz sıra dağlarının qoynunda yerləşən gözəl Lahıc gözlərimiz önündə canlanır – o, atasından danışır, mən bu yerlərdə müəllim işləmiş mərhum atamı yadıma salıram, o, anasından danışır, mən də bu yerlərin qızı-gəlini ilə qaynayıb qarışmış, Lahıc dilini öyrənib indiyə qədər unutmayan anamı

fikirləşirəm. Yadıma Lahıcdan bir-iki kilometr yuxanda yerləşən Əhən kəndi düşür, soyuq bulaqlar, əzəmətli Niyal dağı düşür. Danışan Siz idiniz, qulaq asan mən...

Hörmətli Manaf müəllim!

Mən bu kitabı, əlbəttə, Sizin içazənizlə, Böyük Qafqaz sıra dağlarının qoynunda yerləşən o qəsəbənin sakinlərinə həsr edərdim. Yəqin ki, onlar indi heç xatırlamırlar da, – onda mən balaça idim, Əhəndə kirayə qaldığımız evin damına çıxıb Girdiman çayına, Lahıca tamaşa edərdim və elə o vaxtdan Lahıc mənim xəyalımda ev-ev, məhəllə-məhəllə deyil, bütövlükdə qalıb... Ata-anamın lahıclı dostlarını – İbrahim müəllimi, Çərkəz xalanı xatırlayıram, orta məktəbdə oxuduğum vaxtlar onlara qonaq getdiyimiz yadıma gəlir. Və bu sətirləri yaza-yaza elə bu saat gözəl Lahıclı görmək istəyi ürəyimdən keçir...

Hörmətli Manaf müəllim!

Bu kitabda yaxşı nə varsa Sizin adınızdır və Sizə aiddir, uğursuz cəhətləri isə mənə aiddir və onun məsuliyyətini mən təkçə daşıyıram.

Sizə dərin ehtiramla
NİZAMİ CƏFƏROV
1991- ci il

MÜNDƏRİCAT

Ön söz, yaxud oxucuya məktub	7
Dolan, kəfirim, dolan (Manaf Süleymanovun ömür dastanı).....	9
Son söz, yaxud Manaf Süleymanova açıq məktub	188

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
Professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayner: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Yadigar Mirbağırzadə

Çapa imzalanmış 27.01.2018
Şərti çap vərəqi 12. Sifariş № 16
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 250

Kitab "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Тел: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4

